

ЖИВОТ на рекама ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

Уредник
Љубодраг П. Ристић

ЖИВОТ НА РЕКАМА ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ
ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТИ ПРОСТОРНОГ ПЛАНИРАЊА
НАСЕЉА И КОМУНИКАЦИЈА

Уредник
Љубодраг П. Ристић

INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES
SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SPECIAL EDITIONS 141

LIFE ON THE RIVERS
IN SOUTHEASTERN EUROPE

HISTORICAL ASPECTS OF THE SPATIAL PLANNING
OF SETTLEMENTS AND COMMUNICATIONS

Edited by
LJUBODRAG P. RISTIĆ

Editor-in-chief
VOJISLAV G. PAVLOVIĆ
Director of the Institute for Balkan Studies SASA

BELGRADE 2019

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА 141

**ЖИВОТ НА РЕКАМА
ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ**

**ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТИ ПРОСТОРНОГ ПЛАНИРАЊА
НАСЕЉА И КОМУНИКАЦИЈА**

Уредник
ЉУБОДРАГ П. РИСТИЋ

Одговорни уредник
ВОЈИСЛАВ Г. ПАВЛОВИЋ
директор Балканолошког института САНУ

БЕОГРАД 2019

Издавач
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 35
11000 Београд
e-mail: balkinst@bi.sanu.ac.rs
www.balkaninstitut.com

Редакциони одбор
др Вера Гошева, проф. др Дејан Ђорђевић, академик Борислав Јовановић,
др Бојана Миљковић Катић, др Ђорђе С. Костић, др Софија Патурска Спану,
проф. др Румјана Прешленова, др Љубодраг П. Ристић

Рецензенти
академик Љубодраг Димић
проф. др Мира Радојевић, дописни члан САНУ
др Ђорђе С. Костић

ISBN
978-86-7179-105-2

Књига је резултат рада на пројекту Балканолошког института САНУ
Дунав и Балкан: културно-историјско наслеђе (бр. 177006)
који финансира Министарство просвете, науке и технолошког
развоја Републике Србије

САДРЖАЈ CONTENTS

ПРЕДГОВОР	7
<i>Preface</i>	
Игор Ћирковић, Раде Милић, Божидар Стојковић УТИЦАЈ АНТИЧКОГ РУДАРСТВА НА УРБАНИЗАЦИЈУ СРПСКОГ ДЕЛА ПОДУНАВЉА	9
<i>Influence of Ancient Mining on the Urbanization of the Serbian Podunavlje</i>	
Sophia Patoura Spanou ROMANS AND BARBARIANS ON THE BANKS OF THE DANUBE: SETTLEMENTS AND TRADE (4 th –6 th CENTURIES)	29
<i>Римљани и варвари на обалама Дунава: насеља и трговина (од 4. до 6. века)</i>	
Катерина Младеновска Ристовска СТРАТЕШКИ ЗНАЧАЈ ПРЕЛАЗА „ДЕВЕТ ПУТЕВА” НА РЕЦИ СТРИМОН У АНТИЦИ	49
<i>The Strategic Significance of the Passage “Nine Roads” on the Strymon River in Antiquity</i>	
Бранко Бешлин УТИЦАЈ ДУНАВА НА ПРИВРЕДНИ, ДРУШТВЕНИ И УРБАНИСТИЧКИ РАЗВОЈ НОВОГ САДА ОД КРАЈА 17. ДО ПОЧЕТКА 19. ВЕКА	71
<i>The Influence of the Danube on the Economic, Social and Urban Development of Novi Sad from the Late 17th to the Early 19th Century</i>	
Бојана Миљковић Катинћ ВОДЕНИЦЕ И ПРОМЕНЕ У ПРОСТОРУ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ	91
<i>Watermills and Spatial Changes in the Principality of Serbia</i>	
Ivaylo Nachev BULGARIAN TOWNS ALONG THE DANUBE FROM 1878 TO 1914: DEMOGRAPHIC AND ECONOMIC DEVELOPMENT	119
<i>Бугарски градови на Дунаву од 1878. до 1914: демографски и економски развој</i>	

Радомир Ј. Поповић, Александра Вулегић РЕГУЛАЦИЈА САВСКЕ И ДРИНСКЕ ОБАЛЕ И ЗАШТИТА МАЧВЕ ОД ПОПЛАВА У 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА	135
<i>Regulation of the Sava and Drina Banks and Flood Protection of Mačva in the 19th and Early 20th Centuries</i>	
Сузана Рајић ВАРОШИ И ВАРОШИЦЕ ВЕЛИКОМОРАВСКЕ ДОЛИНЕ У СВЕТЛУ ПОПИСА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ	157
<i>Cities and Towns of the Great Morava Valley According to the Censuses of the Kingdom of Serbia</i>	
Љубодраг П. Ристић ПОПЛАВЕ И ЊИХОВЕ ПОСЛЕДИЦЕ: КРАЉЕВИНА СРБИЈА 1896. И 1897. ГОДИНЕ	181
<i>Floods and Consequences: The Kingdom of Serbia in 1896 and 1897</i>	
Мирча Маран РУМУНСКИ ПУТОПИСЦИ О СТАНОВНИШТВУ И НАСЕЉИМА У СРПСКОМ ПОДУНАВЉУ (средина 19 – почетак 20. века)	201
<i>Romanian Travel Writers on Population and Settlements in the Serbian Podunavlje (Mid 19th – Beginning of 20th Century)</i>	
Ранка Гашић, Злата Вуксановић Мацура САВА И ДУНАВ У УРБАНИСТИЧКОМ ПЛАНИРАЊУ БЕОГРАДА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА	229
<i>The Urban Planning of Belgrade Riverbanks between the World Wars</i>	
Вера Гошева РЕКА ТРЕСКА КАО ФАКТОР ЕЛЕКТРИФИКАЦИЈЕ СКОПЉА	257
<i>River Treska as a Factor of Economic Growth of Skopje (Until Beginning of World War II)</i>	
Дејан Ђорђевић, Тијана Дабовић КАКО ЈЕ СРБИЈА ДОБИЛА ПРВИ ПРОСТОРНИ ПЛАН	271
<i>How Serbia Got Its First Regional Plan</i>	
СПИСАК АУТОРА	289
<i>List of Contributors</i>	

ПРЕДГОВОР

Човекова природна средина јесте историјски феномен, који, као несумњиви, основни и трајни фактор бивствовања, није непроменљив. Посматране из глобалне и историјске перспективе, промене које настају услед деловања природних појава и сила најчешће се манифестују повремено и на релативно мањем простору без обзира да ли се ради о дуготрајним процесима или о кратким али катастрофалним појавним облицима. Промене које човек узрокује и производи свесним деловањем, у мањим временским исечцима не производе веће последице али, дугорочно посматрано, његове активности на промени простора (природног окружења) све више узрокују трајне промене. У историјској перспективи човек је на (микро)простор почео да утиче онда када је почео да прави прве насеобине а, у ширем смислу, онда када почиње да гради саобраћајнице, дуге одбрамбене зидине, аквадукте, мостове, бране, канале и друге грађевине које нису настајале само из елементарних животних потреба. Мењајући природу човек је долазио у ситуацију да се сукобљава са њом самом и са последицама својих делатности. Истовремено, што су његова дела бивала већа она су све више постајала део те природе.

Просторно планирање јесте, у најкраћем, планско управљање и контрола развоја простора. Од како је почео да живи у заједничким, организованим насељима, човек је настојао да уреди простор у свом окружењу. Простор су најпре, спонтано уређивале локалне заједнице а, са развојем државе, све више плански, и државни, централни органи. Свака држава која је водила рачуна о свом економском и друштвеном, па и културном развоју морала је водити рачуна и о просторном планирању. Што је више држава напредовала и развијала се то је више имала механизма утицања на просторно планирање насеља и других простора које је човек изграђивао, култивисао и користио. Међу кључним условима за развој насеља и укупне државе на првом месту био је развој привреде што је, пре свега, значило, развој пољопривреде, рударства и трговине и, потом, изградњу саобраћајница. Тако су се стварале узрочно-последичне развојне везе између привредног развоја друштва и просторног планирања.

У најранијим насељима просторно планирање се огледало у простом одређивању развоја насеља према потребама човека у природним условима у којима је он живео. У мирнодопским условима развој насеља и комуникација био је одређиван економским потребама становника. На развој насеља

свакако су утицали и политички и културни фактори. Међутим, истовремено се морало водити рачуна и о одбрамбено-нападачким потребама, односно о војно-стратешким захтевима. Мреже путева одређиване привредним потребама довоза или одвоза сировина и готових производа усмераване су и према одбрамбеним потребама и могућностима снабдевања насеља водом и храном у нестабилним временима. Насеља у константном привредном успону повезивана су саобраћајницама које су омогућавале планску и рационалну одбрану или маневрисање.

Развој просторног планирања и изучавање његових елемената и околности под којима се одвијало бивало је предмет истраживања више наука али преваходно историје, географије, архитектуре, економије... Истраживања прошлости показала су да су, на територији Балкана, своје трајне трагове у планирању простора остављале све цивилизације и све државе које су се ту задржавале. Свакако су најдубље трагове зацртале римска, византијска, аустријска (аусторугарска) и османска држава. На тим темељима грађени су нови модели и карактеристике планирања и уређивања простора у ослобођеним, младим, напредним државама Балкана.

У извесном смислу, овај зборник представља, наставак настојања да се, повремено, окупљају стручњаци који су се на различите начине бавили просторним планирањем у различитим периодима балканске историје. Зачетак таквих настојања остварен је у зборнику *Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата)*. Том приликом уочен је одлучујући утицај извора и водених токова на развој људских насеља, те је нови зборник посвећен управо тој области развоја друштва. Утицај река на развој и одржавање насеља у њиховом приобаљу предмет је истраживања у свим приложеним радовима. Од тема које проистичу из истраживања политичке и војне историје до тема које су окренуте привредном развоју, дошло се до заједничког закључка да су водотокови од кључног, можда најважнијег значаја за укупни развој насеља па и комуникација.

Различите околности утицале су на то да овај зборник, упркос најавама бројних истраживача, није знатно богатији и обимнији. Ипак, тринаест радова окупљених у овом зборнику достојно представљају настојања да се истраживања развоја просторног планирања као области у којој има истраживачког изазова за многе научнике, наставе и прошире и на друге и другачије теме и шире и дубље обухвате балканске просторе. Утолико више и пре с обзиром на то да је човек, кад год је био загледан само у себе и у своје интересе, плаћао често веома високу цену коју му је испостављала природа.

Љубодраг П. Ристић

Игор ЋИРКОВИЋ,* Раде МИЛИЋ,** Божидар СТОЈКОВИЋ***

УТИЦАЈ АНТИЧКОГ РУДАРСТВА НА УРБАНИЗАЦИЈУ СРПСКОГ ДЕЛА ПОДУНАВЉА

Апстракт: Трагови материјалне културе, током раног периода римског присуства у овој области, манифестују се изградњом војних логора, главних путних комуникација, центара за снабдевање и почетком експлоатације рудника. Освајањем области Подунавља, Римљани успостављају планску експлоатацију минералних сировина, а временом развијају специфичне урбане структуре у окружењу рудника. Бројни рудници, који су били прикључени царском поседу, како се претпоставља, превазилазили су административну поделу и функционисали као посебне, аутономне јединице. Материјални трагови античког рударства у долинама Пека, Млаве и на Космају, потврђени током друге половине 1, односно прве половине 2. века, сведоче о развоју античког рударства на простору средњег Подунавља. Административно – организациони изазови са којима се сусретало рударство римског периода, уз продуктивност рудника, социјални статус радника и безбедност, значајно су утицали на карактер урбаних средина у Подунављу. Рударска активност захтевала је ангажовање великог броја радника (како квалификованих тако и неквалификованих) од којих су се многи доселили из других крајева Царства. Рударски дистрикти (басени), додатно су били подељени на мање подјединице (*territoria metallorum*), са својим центрима у сеоским насељима (*vici metallorum*). Доминантна функција сваког насеља понаособ, одређивала је његов даљи развој и положај у систему насеља. Рударство и металургија, као основни чинилац постојања рударских насеља, одредили су њихов специфичан развој. Размештање стамбених зона у непосредној близини рударско – прерађивачких центара, обезбедило је могућност урбанизације овог подручја.

Кључне речи: Подунавље, античко рударство, урбанизација, Горња Мезија, Пек, Космај.

1. Увод

Уређење простора уско је повезано са потребама, навикама, веровањима, склоностима и обичајима људи који га користе. Проучавање органи-

* igor_cirkovic@yahoo.com

** rademilic@gmail.com

*** bole.1979@gmail.com

зације простора, производних центара и архитектуре, омогућава археологији вредан извор података о одређеној популацији у прошлости. Истраживање материјалних трагова који маркирају, повезују или ограничавају посебан простор, може нам открити много тога о људима који су егзистирали у одређеном окружењу, о њиховим потребама, идејама, начину живота, вредностима и правилима. Археологија, на основу материјалне културе, бележи промене и интерпретира их у одређеном историјском контексту. Колико је ширење римске државе на простор средњег Подунавља утицало на карактер урбанизације овог простора у контексту развоја римског рударства – значајно је питање које желимо да разјаснимо у овом раду. Наш циљ је да објединимо и упоредимо резултате различитих истраживања. Материјални трагови римског рударства пронађени су на широком подручју данашње Србије који гравитира ка Дунаву. Од Рудника, преко Космаја и Авале, све до Тимока и Пека, на бројним античким локалитетима, појављује се велики број сведочанстава која указују на интензивну рударску делатност. Проблем је што до данас, на овом простору, није спроведено систематско археолошко истраживање које би било фокусирано на развој рударске индустрије у античком периоду.

Податке о: експлоатацији руде, транспорту, технолошкој обради и финализацији производа проналазимо разбацане у различитим, необјављеним извештајима са ископавања, или као сегменте истраживања која, као основну тему немају античко рударство, него га узгред помињу. Целокупна грађа о античком рударству делује као несинхронизована целина, која би требало да буде обрађена у свеобухватној синтези. Многа археолошка налазишта која би могла дати одговоре на питања која постављамо у овом раду, само су евидентирана у документацији и нису истражена. Слично је и са археолошком грађом која се односи на пратеће привредне гране.

Антички рударски локалитети концентрисани су у непосредној близини средњевековних и индустријских рудника, тако да су, каснијим рударским операцијама добрим делом уништени. Значајну пажњу остацима претходних рударских експлоатација посвећивали су рударски посленици током 19. века, процењујући на тај начин ресурсе овог подручја, с циљем покретања производње. Писане трагове о античким рудницима на простору данашње Србије, у својим радовима, оставили су: барон Сигмунд Аугуст Волфганг Хердер, Димитрије Антула, Душан Јовановић, Оливер Дејвис, Василије Симић, а са историјског становништа посебно Слободан Душанић.¹

¹ За више информација о античком рударству на простору Србије видети: Жигмунд Аугуст Волфганг Хердер, *Рударски пут по Србији 1835. год.*, Београд: Књигопечатња Књаже-

2. Рим и рударство

Један од моћних стубова власти античког Рима почивао је на монетарно базираној економији. Од количине новца зависила је укупна економска и политичка стабилност државе. Када имамо у виду потребе за сировинама, римска привреда се у великој мери ослањала на редован и стабилан прилив метала, што је у многоме одредило развој и интезитет оновременог рударства. Односно, без рудника не би било ни прилива злата, сребра, бакра, гвожђа и калаја, на којима је почивао војни, пољопривредни, занатски и новчани систем.

Преовлађујуће мишљење у римском свету било је да рударство јесте посао робова и осуђеника. Тацит и Вар су, рецимо, сматрали да рударство има погубан утицај на пољопривреду као окосницу римске привреде. Овакво становиште је подржано Плинијевим схватањем подземних рударских радова као противних мајци природи.² Међутим, економска свакодневница била је сасвим другачија, утемељена на једноставној чињеници да римски новац вреди онолико колико и састав његове ковине.

Због значаја у систему римске привреде, царски рудници су као председ имали засебан екстериторијални статус. Рудничка област (*territoria metallorum*) имала је своје границе у којима је важила управна и судска власт рудничког прокуратора. Рудничке територије биле су део већих фискалних домена заједно с царским њивама, пашњацима, шумама и насељима.³ Због разуђености рудоносне жице, обухватале су знатне, али расцепкане површине са неколико насеља мањег ранга (*vicus* и *castellum*). Централизација рудничких служби, настала као последица геолошки нужног спајања два или више региона у једној провинцији, или чак преко граница провинције, дала је велики значај рудничком региону (*tractus*), који за римско рударство постаје важнији организациони оквир од провинције. Прокуратори ових ре-

ско-Србска, 1845; Антула, Димитрије, *Преглед рудишта у Краљевини Србији*, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1900; Душан Јовановић, *Злато и бакар источне Србије*, Београд: Српско друштво за историју науке: Археолошки институт САНУ, 2001; Oliver Davies, *Roman mines in Europe*, Oxford: Clarendon Press, 1935; Vasilije Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Београд: Izdavačko-štamarsko preduzeće Saveta за енергетику и екстрактивну индустрију Владе ФНРЈ, 1951; Слободан Душанић, „Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији”, *Историјски гласник* 1–2, Београд 1980, 7–55 (са наведеном библиографијом).

² John Humphrey, John Oleson, Andrew Sherwood, *Greek and Roman Technology, A Sourcebook, Annotated translations of Greek and Roman texts and documents*, London: Routledge, 1998, 173–174.

³ Dorothy Thompson, *Imperial estates, The Roman World* Vol. II, (ed. J. S. Wachter), London – New York: Routledge & Kegan Paul Ltd, 1987, 560–561.

гиона, имали су једног надређеног чиновника који се бринуо о рударству географски повезаних провинција, чије се средиште, вероватно, налазило у неком већем провинцијском административном центру.⁴ Уколико су географски била блиска, понекад је долазило и до спајања peregrinих насеља и административних центара. Статус насеља произлазио је из његове величине, насељености, значаја рудног богатства за државу и потреба судске самосталности. Рударска производња била је условљена ситуацијом на терену. Да би обезбедио несметану производњу, званични Рим се значајно ослањао на локално становништво које је чинило окосницу радне снаге, затим војску која је била задужена за питања безбедности, администрације, а каткад и директне експлоатације, и на крају, урбаних насеља као центара у ширем смислу. Већину радне снаге рудника чинили су робови и осуђеници. У удаљеним областима, локално становништво је било укључено у процес рударења на основу радне обавезе. Поред принудно ангажоване радне снаге, за несметано функционисање производње, били су потребни вешти и искусни оперативци који су имали бољи третман и услове. Војска је била инструмент у мобилизацији и контроли радне снаге. Поред војне контроле, војска је узимала активног учешћа у самим радовима, као што је случај са војницима под командом извесног Курција Руфа, ангажованим у рудницима сребра Германије током 1. века.⁵

Целокупан процес производње захтевао је озбиљну организацију и расподелу улога у државном апарату. Рударство са собом носи читав низ пратећих грана. Осим експлоатације сировине, читав процес је подразумевао даљу прераду руде и транспорт полупроизвода до, понекад, удаљених подручја римске Империје. Не мање значајне пратеће гране су обезбеђивале неопходну логистику за несметани процес производње, што је подразумевало снабдевање рудара намирницама, алатом и опремом.

3. Главни ослонци развоја рударства у Средњем Подунављу

Историјска судбина одређеног простора у великој мери зависи од његовог географског положаја, ресурса и људи који га насељавају. Минерални ресурси који се налазе у непосредном залеђу Дунава, одувек су чинили добар основ за свеобухватни економски развој. Рудним богатством посебно се истичу долине Пека и Млаве, као и планине Космај, простор који је управо

⁴ С. Душанић, *нав. дело*, 53.

⁵ J. Humphrey, J. A. Oleson, A. Sherwood, *нав. дело*, 183.

основни географски оквир нашег истраживања. Далеко пре доласка Римљана, људи који су насељавали ово подручје експлоатисали су богате рудне и природне благодети ових крајева.⁶

Територија између Македоније и Дунава била је, пре доласка Римљана, насељена многобројним племенима различитог порекла. Након стабилизације прилика у Македонији, Римљани су чекали погодан тренутак за освајање ових простора. Стратешки, било је важно да римска војска запоседне обалу Дунава, као сигуран положај за одбрану граница од најезде непокорених племена. Римске легије заузимају све главне стратешке тачке уз долину Дунава, на ушћима већих река, чијим се долинама може лако стићи до већ освојених провинција. Заузимањем Подунавља, војно су осигурали своје поседе на југу (Македонија, Грчка) од пљачкашких насртаја са севера.⁷ Премештање војске и њено стално стационирање на овим просторима, обезбедило је неопходне услове за развој. Доласком Римљана у област Средњег Подунавља, први пут се на овим просторима појављује једна добро организована држава. Велики цивилни урбани центри у Мезији, формирају се најпре у околини војних логора, чији распоред прати ток Дунава. Насеља тако настају управо на ушћима великих река у Дунав: Сингидунум – ушће Саве, Маргум – ушће Мораве, Виминацијум – ушће Млаве. На територији муниципијума и колонија, на простору обрадивих поља (*ager*) развија се нови тип насељавања – оснивање вила рустика, пољопривредних газдинства која су снабдевала већа насеља прехрамбеним и занатским добрима. Државна администрација обезбеђивала је управу, безбедност, стабилно снабдевање намирницама и несметани транспорт.

Успостављањем римске власти након освајања Подунавља, почиње и процес трансформације локалних заједница. Долазак легија, администрације и великог броја цивилних досељеника доводе до убрзаног процеса романизације локалног становништва. Изградња првих легијских логора, путева, урбаних насеља и отварање рудника, увод је у свеобухватну урбанизацију овог простора. Бројни материјални остаци указују да су ови процеси били веома интензивни.

Једна од првих обавеза римских легија била је изградња путева. Римска држава је, са посебном пажњом, приступала пројектовању и изградњи путне мреже. Комуникација је представљала један од основних чинилаца функ-

⁶ Borislav Jovanović, „Praistorijsko rudarstvo u Jugoslaviji”, *Rudarstvo Jugoslavije, XI Svetski rudarski kongres*, (gl. ur. I. Ogorelec), Beograd 1982, 115–118.

⁷ Miroslava Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije, 1968, 13.

ционалности државе. Западни део горњомезијског лимеса имао је развијену путну мрежу још у предримско доба, док је на истоку, због конфигурације терена и стрмих обала реке, терен био мање приступачан. Природни путни правци на северу Мезије чиниле су долине река – Дунав са својим јужним притокама: Моравом, Млавом, Пеком, Поречком реком и Тимоком. Активности легија у изградњи унутрашње путне инфраструктуре су посведочене у изворима, али и материјалним остацима. У оквиру изградње инфраструктуре, у самом почетку римског присуства на овим просторима, издвајају се грађевинске активности легија при изградњи пута у горњој клисури, о чему сведочи натпис из Госпођиног вира о учешћу римских легија (*IV Scythica* и *V Macedonica*).⁸ На самој граници, изграђена је мрежа путева која је повезивала утврђења са војним посадама. Главни циљ била је изградња саобраћајне мреже која повезује тек освојена подручја са унутрашњошћу царства, успостављајући тако војну и трговачку везу са богатим градовима на југу и западу. Временом, тешко приступачне и слабо насељене, претежно брдско – планинске области, бивају повезане мрежом путева са остатком античког света.

Изградња ове путне мреже била је неопходан предуслов за издашну експлоатацију рудних богатстава провинције Мезије.⁹ Транспорт веће количине делимично обрађене руде, у облику металних одливака, захтевао је добру путну инфраструктуру. Несметано одвијање експлоатације руда у унутрашњости провинције обезбеђено је изградњом линије утврђења, међусобно повезаних локалним путним мрежама са рударским областима. Тиме су створени услови за сигуран и непрекидан ланац производње и дистрибуције. Легије и помоћне јединице су својим присуством омогућавале безбедан транспорт, стално страхујући од упада племена са севера и локалних разбојника (*latrones*).¹⁰ Римски итинерари не спомињу мреже локалних путева који су повезивали рударска насеља. Ова насеља су се налазила углавном ван битнијих путних праваца, због чега смо ускраћени за њихова имена.

Током историје, водени транспорт са лукама и пристаништима повезаним dobrим копненим комуникацијама, обезбеђивао је империјалним силама добар основ за трговачку и војну доминацију. Транспорт је омогућен успостављањем речног саобраћаја на Дунаву.¹¹ Бројни речни токови који

⁸ Miroslava Mirković, *Römer an der mittleren Donau: Römische Straßen und Festungen von Singidunum bis Aquae*, Beograd 2003, 11–12.

⁹ M. Mirković, *Rimski gradovi*, 31.

¹⁰ András Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia, A history of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London: Routledge & Kegan Paul, 1974, 153, 195.

¹¹ Michael Werner, „The Moesian Limes and the Imperial Mining Districts“, *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress*, Aalen 1983, Stuttgart, 561–564.

су били пловни, омогућавали су Римљанима речни транспорт. Писани извори указују на бројна пристаништа у оквиру насеља и војних утврђења на Дунаву, која су омогућавала лакше снабдевање и пребацивање трупа.¹² Речна флота Мезије и Паноније (*Classis Flavia*) својим присуством отвара безбедну дунавску речну комуникацију трговцима. На основу једног натписа из Виминацијума из 2. века, утврђено је постојање пристаништа на овом делу речне обале. Остала пристаништа – у Маргуму, Егети и Рацијарији, потврђена су у каснијем спису *Notitia Dignitatum*. Из Виминацијума потиче и натпис о *nuclerus*-у, власнику бродова.¹³

Развојем речне и путне инфраструктуре за потребе римске војске и трговине, настављен је процес урбанизације ових простора.

Обимни грађевински радови у Подунављу, настављају се изградњом војних утврђених система на Ђердапу, код Прахова. Посебан значај за изградњу инфраструктуре представља пробијање канала и изградња каменог моста преко Дунава код Понтеса. Током ратова са Дачанима на северу, овај војни коридор добија значајну улогу. Заузимањем Дакије од стране Рима и померањем граница Царства даље на север, престаје нестабилност и наступа период развоја простора јужно од Дунава. Стварају се услови за несметану комуникацију и експлоатацију руде.

Провинција Горња Мезија, која се највећим делом распростирала на подручју данашње Србије, важила је за провинцију метала. Према сачуваном тексту римског правника Сатурнинуса из 2. века, Горња Мезија се помиње као земља рудника, као што је Египат био житница Царства.¹⁴ На простору слива реке Пек, римско рударење је археолошки потврђено доста рано, током друге половине 1. века, а на Космају током прве половине 2. века. Време отпочињања рударских операција у млавско – печком басену можемо пратити на основу најстаријих до сада утврђених археолошких налаза, као што су примерци римског новца из рударских галерија у Мајданпеку или калупа из Врбнице у долини Млаве.¹⁵ Према материјалним траговима, по-

¹² М. Mirković, *Rimski gradovi*, 1968, 35.

¹³ Исто, 142 са нап. 67.

¹⁴ Миодраг Томовић, „Римско рударство и металургија сребра у Горњој Мезији, Археометалуршки подаци”, *Радионице и ковнице сребра*, Акта научног скупа одржаног од 15. до 18. новембра 1994. године у Народном музеју у Београду, (ур. И. Поповић, Т. Цвјетићанин, Б. Борић – Брешковић), Београд 1995, 118 са нап. 7.

¹⁵ О. Davies, *нав. дело*, 220–221; Слободан Душанић, „Ковање новца у рудничким дистриктима римског Илирика”, *Радионице и ковнице сребра*, Акта научног скупа одржаног од 15. до 18. новембра 1994. године у Народном музеју у Београду (ур. И. Поповић, Т. Цвјетићанин, Б. Борић – Брешковић), Београд 1995, 136–142, са напоменама 35; 53.

четак римског рударства на овом простору могао би се везати најкасније за епоху Флавијеваца.¹⁶ Налази бакарног и бронзаног новца ниже вредности, квадранса и семиса, познатих као руднички новац (*nummi metallorum*), на простору подунавских провинција потврђују рударску делатност у раним фазама римског присуства у овим крајевима. Дефинитивно је потврђено да се овај новац кује за време владавине царева Трајана, Хадријана и Антонина Пија, дакле у првој половини 2. века. Натписи на реверсу или наводе имена рудника директно, или пружају топониме који се, вероватно, могу довести у везу са рударским областима. Једна од легенди на новцу, (*metalla*) *Aeliana Pincensia*, несумњиво смешта ове руднике у долину реке Пек. Питање разлога због којег се овај новац ковао, остаје и данас отворено.¹⁷ Иако руднички новац није ексклузивно везан за рударске области (приближно половина познатих примерака пронађена је у Риму и Италији, Кипру, Рецију), могло би се претпоставити да је пораст потражње за новцем мање вредности, заправо резултат појачаних економских активности у овим областима. Наднице, репроматеријал за рударску производњу, набавка намирница и свакодневне услуге (јавна купатила, обућар, фризер...) унутар рударске области, довели су до повећане потребе за овим новцем.¹⁸

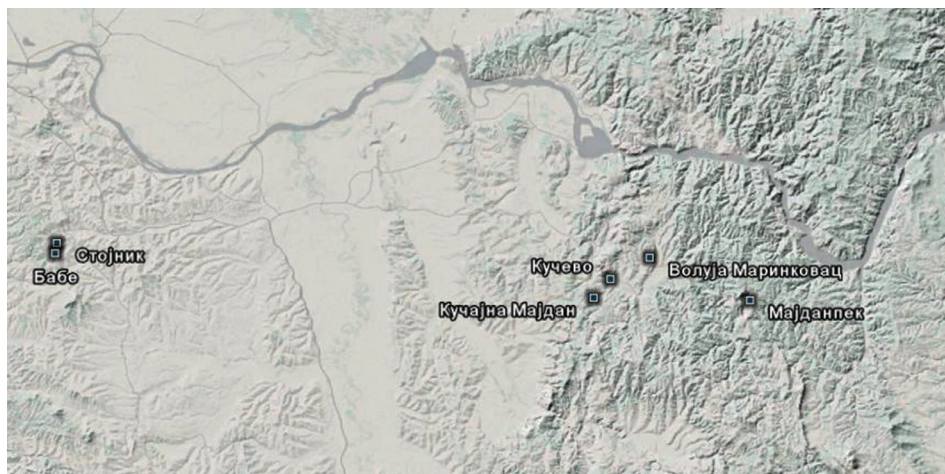
Ова чињеница указује и на промену навика људи који су живели у Подунављу. Након освајања ових простора и утврђивања војног присуства, створени су предуслови за несметан привредни развој и укључивање у економске токове Царства. Локално становништво се у државни систем укључује постепено, првенствено као радна снага и војска. Организација и начин градње насеља у преримском периоду није нам довољно познат. Сходно одређеним сазнањима, радило се о стаништима изграђеним од органског материјала и због тога изложенијим бржем пропадању. Специјализована рударска насеља преримског периода на простору Подунавља, нису несумњиво потврђена. Римљани уводе нове начине и технике градње и организације цивилног становања на овим просторима, повезаних солидном локалном путном мрежом. Током овог периода, одвија се и масовна, често присил-

¹⁶ Исто 137; 142, са напоменама 34; 66.

¹⁷ О питањима рудничког новца видети: Bartol Zmajić, „Rudnički novci Rimskog Carstva”, *Numizmatičke vijesti* 21, Zagreb 1964, 1–11; Vasilije Simić, Miloje Vasić, „La Monnaie des mines romaines de L’Illyrie”, *Revue numismatique* XIX, Paris 1977, 48–61; Слободан Душанић, „Анонимни квадранси”, *Нумизматичар* 1, Београд 1978, 23–39; Ante Škegro, „Rimski rudnički novac”, *Opuscula Archaeologica* 18, Zagreb 1995, 173–180.

¹⁸ Alfred Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman world, Organizational aspects 27 bc – ad 235*, Oxford 2010, 64–67.

на, миграција перегриног становништва.¹⁹ Засигурно, прва половина 2. века јесте доба замаху у привредном развоју рударских насеља, појачаног прилива становништва у минералима богатом залеђу Дунава. Према материјалним и писаним изворима који прате даљи развој рударства, римска рударска насеља, за разлику од рудника на западу Европе, настављају свој живот у Подунављу и током 4. века.²⁰

Карта: Преглед античких рударских насеља у Подунављу

4. Рударска насеља између долина Пека и Млаве

Као највећа насеља која се могу археолошки потврдити, издвајају се она код данашњег Кучева, мајдана Кучајна, затим у атару села Вољуја (долина Маринковац) и Мајданпеку. Античко насеље налазило се на месту где се река Кучајна улива у Пек. Према сачуваним траговима, насеље се пружало од запада према истоку, од подножја Јеленине (Јеленске) стене све до Бањског поља. По Михаилу Ст. Ризнићу, који је истраживао остатке, насеље је захватало до 4 км у дужину, односно до 1200 м у ширину.²¹ Очувани су

¹⁹ Slobodan Dušanić, „The Imperial domains and the provincial organization of Roman Illyricum“, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja* 29, Sarajevo 1991, 51 са напоменама 32–34.

²⁰ Царски указ из 386. о обнављању рударске производње.

²¹ Михаило Ризнић, „Старински остаци у срезу звишком (окр. пожаревачки)“, *Старинар* V књ.1, Београд 1888, 34.

били темељи објеката четвороугаоне основе сазидани од камена, опеке и малтера. Грађевине су биле различитих димензија, од мањих до већих (једна од 57 м дужине, 35 м ширине).²² Да се заиста радило о римском насељу, сведоче налази новца из периода од 1. до 3. века, као и калуп од камена за израду металних предмета из Кучева.²³ Потврду да је рударство било примарна делатност становника овог насеља, пружала су тзв. „пралишта” која су се протезала од самог насеља уз десну обалу све до реке Гложане, где би прелазила на супротну страну Пека.²⁴ На овај начин, експлоатисано је злато из речних наносних лежишта.

Неколико километара јужније, низводно низ Кучајнску реку, на простору мајдана Кучајна, тачније рударског окна „Коста”, налазило се друго по реду рударско насеље. На том месту, још крајем 19. века, налазили су се видљиви остаци грађевина, зиданих од римских опека, као и куле недалеко од улаза у окно. О римском карактеру насеља указује и налаз мермерног рељефа са представом Дијане, три пса и јелена.²⁵ Бројни налази новца, опеке са жиговима, фигура од бронзе нађених у околини насеља као и унутар самих окана, стварају слику веома динамичне заједнице.²⁶ Велики број рударских активности концентрисан је на подручје Мајданске реке и њене притоке, Бањског потока, где су углавном отворани поткопи. Римска рударска активност у Кучајни била је веома интензивна – тунели су се протезали и до 80 м у дубину. Примарна делатност рудника је била експлоатација злата, праћена радовима на добијању сребра и бакра. У област кучајнског рудишта требало би придодати и локалитете који се простиру између долина Млаве и Пека, пре свега у местима: Пољана – Сувакола, Мала Липовача, Ракита, Липовача, Циганска Река, Циганска Стена и Чердарска Река. На овим локацијама утврђене су рударске јаме, које су без неког реда распоређене на обалама потока и у долинама које су они просекли.²⁷ Као сведоци ових рударских радова, остале су сачуване бројне јаме и гомиле троске. О богатству рудника Кучајне у римском периоду сведочи и чињеница да су се каснији покушаји

²² О положају насеља и претпостављеним темељима грађевина видети *Старинар* V књ. 2, Београд 1888, таб. VI.

²³ Ivan Mirnik, *Coin hoards in Yugoslavia*, Oxford: V.A.R., 1981, 65; Деана Ратковић, „Калуп од камена из Кучева”, *Зборник Народног музеја Београд* XIX/1, 2009, 221–233.

²⁴ Д. Јовановић, *нав. дело*, 23–24.

²⁵ М. Ризнић, *нав. дело*, 35.

²⁶ Нажалост, о овим налазима имамо штуре податке, јер је већина, веома брзо, завршила у власништву тадашњих купаца рудника из Енглеске.

²⁷ Д. Јовановић, *нав. дело*, 25.

покретања производње углавном завршавали прерадом римске шљаке, веома богате сребром.²⁸

Треће рударско насеље, које је утврђено досадашњим истраживањима, налазило се узводно од ушћа реке Бродице у Пек, према Мајданпеку, на простору атара села Волуја, у долини званој Маринковац. Насеље се простирало са обе стране Пека, читава три км уз реку, достигавши ширину и до 600 м. Поред темеља многих римских грађевина, Ризнић нас обавештава и о опекама са жигом легије VII Клаудије, али и налазима римског рударског алата, посуда и новца из околине. По његовом казивању, по доласку на место одакле му је речено да потичу ови налази, констатовано је неколико уломака разбијених саркофага и фрагменте масивних судова, који су служили за топљење руда.²⁹ Река Бродница је између осталог „изронила” суд са сребрним новцем и две сребрне гривне. Остало је сачувано 220 примерака металног новца, који је био у оптицају од друге половине 2. века до половине 3. века.³⁰

На овом подручју налази се једини систематски истражен археолошко-металуршки локалитет периода позне антике. Реч је о Краку лу Јордану, утврђеном вишенаменском комплексу, подигнутом у време Диоклецијана, а страдалом у пожару крајем 4. века.³¹ Током истраживања овог локалитета, утврђени су бројни археолошки налази који потврђују да је рударство на овом подручју било живо и током позне антике.

Даље од Бродице, идући узводно реком Пек, налазило се античко рударско насеље у Мајданпеку. Постоје индиције да је насеље могло да се налази у близини водојаже, односно устава (3 км северно од Мајданпека на Малом Пеку), на терасама више њих које су изгледом подсећале на темеље кућа.³² На простору између топионица, 1907. године, пронађен је новац који потиче из времена царева Аурелијана и Проба. Поред новца, о периоду римског присуства сведоче и бројни предмети попут светилки, фибула, бронзаних судова и алата.³³

²⁸ Са сличном ситуацијом сусрећемо се и на сребром богатом Космају.

²⁹ М. Ризнић, *нав. дело*, 33.

³⁰ I. Mirnik, *нав. дело*, 74.

³¹ Miodrag Tomović, „Kraku lu Jordan and gold Mining and Metallurgy in Antiquity“, *Starinar* L, 2000, 155–185.

³² O. Davies, *нав. дело*, 213 са нап. 10.

³³ V. Simić, *нав. дело*, 251–253.

5. Космајска рударска област

На простору између села Губеревац, Стојник и Бабе, током периода римске доминације, био је смештен значајан комплекс који је обухватао насеља, фортификације, храмове, некрополе, који су директно били повезани са рударско-металуршким производним капацитетима. Руднички регион Космаја, данас се посматра као део веће царске административне области, који је укључивао и остале руднике, насеља и утврђења на Авали и Руднику.³⁴ Ова административна област организована је и вођена као рудничко подручје (*territorium metalli*). Космај је само делимично археолошки истражен и тешко је дефинисати јасне границе простирања области. Досадашњим рекогносцирањима, сондажним истраживањима и систематским ископавањима, уочено је више насеља и имања која су распоређена око стојничког каструма. Централно римско насеље подигнуто је на узвишењу на јужној страни долине, између села Бабе и Стојник, покривајући површину од неколико хектара.³⁵

Античко рударско окно на Космају

³⁴ Slobodan Dušanić, „Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior“, *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II 6, (eds. H. Temporini, W. Haase), Berlin - New York: De Gruyter, 1977, 93.

³⁵ O. Davies, *нав. дело*, 214–215.

Насеље у Стојнику је само делимично истражено – откривена је грађевина са мозаичким натписима, која лежи педесетак метара југозападно од јужне капије каструма.³⁶ Грађевине унутар насеља, како се може утврдити на основу фотографија и аналогичности са сличним објектима из утврђења, задане су од ломљеног камена са кречним малтером.³⁷ Топионичарске пећи биле су смештене у близини утврђења и насеља, што је осигуравало редован прилив руде и угља, односно стабилну производњу. Када се погледају трагови остатака рудничке прераде, на првом месту шљаке, види се да је концентрисана највећим делом у непосредној близини самог каструма. Колична шљаке смањује се како се од њега удаљавамо. На основу ових налаза, може се закључити да је производња, у почетним фазама рударства, смештена у непосредној близини каструма, вероватно због сигурности. Током времена, побољшањем безбедносних услова као и потреба за повећањем капацитета производње, погони су померани даље од каструма.

Космај, као рударска област, засигурно је имао значајну улогу у економском животу римске империје.³⁸ Према налазу сребрног денара Антонина Пија, непосредно уз зид утврђења, производња је сигурно постојала већ средином 2. века, да би се посебно интензивирала за време владе Марка Аурелија.³⁹ Како је потреба за оловом и сребром у Царству расла, повећавала се експлоатација и прерада руде метала у космајским производним капацитетима. Да се заиста радило о царском рудничком дистрикту, потврђују и титуле управника рудника (*procurator metallorum*) посведочене на натписима са Космаја.⁴⁰ За разлику од западних делова Царства, где је рударство у застоју, на подручју Космаја и током 4. века експлоатација се одвија несметано, под контролом прокуратора.⁴¹

³⁶ Слободан Душанић, „Мозаички натписи из Стојника и космајска рудничка област у позној антици”, *Зборник Филозофског факултета* XII/1, Београд 1974, 93.

³⁷ Резултати систематских археолошких истраживања које је спровео Никола Вулић током својих кампања 1911–1913. године, види: Миливоје Величковић, „Прилог проучавању римског рударског басена на Космају”, *Зборник Народног музеја* I, Београд 1956/1957, 103–109 са наведеном библиографијом.

³⁸ Претпостављена количина античке шљаке креће се у распону између 1 000 000 – 1 500 000 т, што би примера ради, одговарало производњи класичног периода познатих рудника у Лауриону. М. Томовић, *нав. дело*, 119.

³⁹ Merkel John, „Imperial roman production of lead and silver in the northern part of Upper Moesia (Mt. Kosmaj area)”, *Гласник САД* 23, 2007, 49.

⁴⁰ Ради се о прокуратору Тирану, чија је жена подигла храм Јупитера и Херкула, као и прокуратору непознатог имена, једном од приложника већ поменутог музичког пода.

⁴¹ Душанић Слободан, „Из историје касноантичког рударства у Шумадији”, *Старинар* XL-XLI, 1989/1990, 217–224.

Администрација, транспорт и безбедност били су подређени повећању производње у различитој мери у оквиру система.⁴² Добијено олово и сребро транспортовано је даље, највероватније уз административну контролу, а под војном пратњом. О безбедности космајских рудника и топионица најпре се старала кохорта *I Ulpia Pannoniorum equitata*. Она је замењена, вероватно након 169. године, кохортом *II Aurelia Nova*, по идеји самог Марка Аурелија.

Поред представника администрације, за производњу су били неопходни радници са искуством у рударству и металургији. Квалификовани радници, са својим породицама, насељавали су се у стојничком насељу. Поред локалног становништва, за потребе рада у рудницима ангажоване су и придошлице, углавном из источних провинција, али и из Далмације. О пореклу становништва овог насеља сведоче имена илирског, трачког и источног порекла на сачуваним надгробним споменицима, посветама божанствима и жртвеницима.⁴³ Миграција становништва доводи се у директну везу са замахом у рударско-металуршкој производњи. Радна снага из других провинција посведочена на натписима, била је привучена просперитетом производње сребра и олова.⁴⁴ Потези римске државе која је различитим начинима подстицала колонизацију, имали су за циљ да населе залеђе освојене територије и избегну концентracију једне етничке групе која би побуном могла да угрози интересе Империје. Повећање популације доноси већу продуктивност и бољу основу за опорезивање, док на дужи период насељавање становништва омогућава стабилан извор радне снаге и војних регрута.

Насеље у непосредној близини каструма није било једино на овом простору, односно космајска рудничка зона обухватала је више насеобина које су имале различиту намену. Просторно планирање комплекса имало је један основни циљ – практичност и максимално искоришћавање свих ресурса простора. Област рудника захвата широко подручје са комплексним системом насеља разуђеног плана, која су међусобно повезана локалним путевима. Свако од насеља имало је, чини се, различиту улогу унутар овако постављеног система. Насеља овог типа служила су за смештај рудара, помоћних радника, занатлија, трговаца и њихових породица, док су луксузни објекти реткост. Део управе који је био у контакту са вишим фискалним функционерима, био је смештен у понекад удаљеним центрима. Рудничке

⁴² J. Merkel, *нав. дело*, 73.

⁴³ Статуе Венере из два гроба некрополе Гомилице, могу да укажу на постојање култа Загробне Венере (*Venus Funerariae*), са видљивим малоазијским утицајем при изради. Види: Мирјана Глумац, „Теракоте са некрополе Губеревац – Гомилице”, *Зборник Народног музеја XVIII/1*, Београд 2005, 361–370.

⁴⁴ Mócsy, András, *нав. дело*, 216–217.

области (*territoria metallorum*) биле су вишеструко непривлачно место за дужи боравак људи из виших сталежа, који су живели на удаљеним имањима, далеко од производних погона. Чак ни градови у широј рудничкој области нису служили као дуготрајнија пребивалишта имућних Римљана.⁴⁵

Трагови сеоских вила, које су вероватно обезбеђивале храну за околна насеља, уочени су у данашњим селима Слатина и Сибница и хронолошки се могу одредити у 2–3. век. Богата имања на простору Космаја садрже терме и некрополе. Највероватније се радило о поседима чији се власници, посредно или непосредно, могу довести у везу са космајским рудницима.⁴⁶ Овим имањима могла би се придодати и она из Лисовића и Губеревца (локалитет Прутен) која такође гравитирају рудничкој зони.⁴⁷ У околини Космаја, пронађена је посвета Силвану Доместику, епитету који се односи на заштиту економско – аграрних области. На овом простору, откривене су и друге посвете Силвану, али са епитетом конзерватори, чија се функција, очигледно, односила на заштиту рудника. Посвета овом божанству од стране досељеника на Космају током 2. и 3. века говори у прилог постојања пољопривреднихседа.⁴⁸

6. Закључак

Рударство на простору Подунавља има дугу преантичку традицију. Велике друштвене промене у Подунављу, настале доласком Римљана, одразиле су се на материјалну културу овог подручја. Стабилан привредни развој Подунавља почиње тек са завршетком ратова у Дакији, отварањем дунавске комуникације, повезивањем са осталим провинцијама Царства и оснивањем првих градских средина на Дунаву. Трансформација локалних

⁴⁵ Исто, 85.

⁴⁶ Петар Поп-Лазивић, Александар Јовановић, Душан Мркобрад, „Нови археолошки налази на јужним обронцима Космаја”, *Гласник САД* 8, Београд 1992, 143.

⁴⁷ Док је Миливоје Величковић у остацима грађевина на овом простору видео трагове пункта за рафинацију олова, Томовић је склон тврди да се ипак ради о комплексу профане намене (терме). Сходно изгледу, начину градње и налазима у вези са грађевином, могли би се сложити са другим виђењем. Види: Величковић Миливоје, „Прилог проучавању римског рударског басена на Космају”, *Зборник Народног музеја* I, Београд 1956/1957, 110–116; Миодраг Томовић, „Римско рударство и металургија сребра у Горњој Мезији, Археометалуршки подаци”, *Радионице и ковнице сребра, Акта научног скупа одржаног од 15. до 18. новембра 1994. године у Народног музеју у Београду*, (ур. И. Поповић, Т. Цвјетићанин, Б. Борић-Брешковић), Београд 1995, 118 са нап. 7.

⁴⁸ П. Поп-Лазивић, А. Јовановић, Д. Мркобрад, *нав. дело*, 135–140.

насеља у градове, убрзана је под утицајем великог прилива становништва из различитих провинција Царства. Процеси романизације и урбанизације текли су паралелно, трансформишући просторно окружење овог подручја и идентитет људи који су на њему живели. Поред великих цивилних центара, насталих у околини војних логора Виминацијума, Маргума, Сингидунума, у рудом богатим областима залеђа Дунава подижу се мања насеља чија је примарна функција рударење и обрада минерала.

Археолошки трагови који сведоче о постојању рударских насеља на територији Србије, нису до сада систематски проучавани. Подаци које смо анализирали током нашег истраживања, базирају се на спорадичним остацима рударско-металуршких активности у долинама Пека и Млаве и на Космају, објектима специјалне намене, географском положају локалитета, топонимима, налазима калупа и рударског оруђа. Веома важни извори, који откривају порекло и професију становника, као и социјалну структуру, углавном потичу са надгробних споменика и посвета божанствима. Управо ови елементи потврђују функцију ових насеља и издвајају их као рударска, у односу на остала административна, трговачка, пољопривредна или занатска, која су била у близини војних утврђења, бањских лечилишта или путних станица. Урбано планирање, чији је основни мотив била функционалност система и максимално искоришћавање свих ресурса, захтевало је да се становништво ангажовано на рударењу насели у близини места за производњу. Овај облик организације подразумевао је размештање стамбених зона у непосредној близини рударско–прерађивачких погона, чинећи их на тај начин својеврсним центром насељавања. Најчешће су се, као што је то пример са насељима која смо навели, на централно насеље наслањале мање рударске насеобине директно повезане са експлоатацијом и обрадом руде. Према запажању Александра Јовановића, потпунији модел организације насеља оваквог карактера пружа рудничко насеље у Валакоњи, са утврђењем у Савинцу, мањим насељима у Подгорцу и Оснићу и вилама у Сумраковцу и Бољевцу.⁴⁹ Исти пример пружају *Rio Tinto (Corta Dehesa; Corta Lago)*, као и *Alburnus Maior – Rosia Montana* и *St. Cuthbert's* где постоје насеља, комуникације, некрополе и светилишта размештена унутар рударског ревира.⁵⁰

Административно – организациони изазови са којима се сусретало рударство римског периода, уз продуктивност рудника, социјални статус

⁴⁹ Александар Јовановић, „Бор и околина у античком периоду”, *Бор и околина у праисторији, антици и средњем веку* (ур. М. Лазих), Бор – Београд: Музеј рударства и металургије и Филозофски факултет Универзитета у Београду 2004, 183.

⁵⁰ Robert Williams, „The St. Cuthbert's mining settlement“, Priddy, Somerset, Aerial photographic recognition, *Proceedings of the University of Bristol Spelaeological Society* 21 (2), 1998, 123–132.

радника и безбедност, значајно су утицали на карактер урбаних средина у Подунављу. Почетком 3. века, положај појединих градова у римској администрацији је побољшан, а њихова надлежност проширена добијањем статуса колоније. Рударска насеља, по ономе што нам је за сада познато, нису имала статус муниципија или колоније, већ се радило о насељима типа *vici metallorum*. Рудници су се налазили на царском поседу, имали су специфичну функцију, и није било државног интереса за развој великих урбаних средина на овом простору, већ су *vici metallorum* словили за центре *territoria metallorum*. Романизација је имала посебан ток унутар рудничких области у оквиру царског домена.

Римско рударство је дало значајан допринос урбанизацији руралних подручја Подунавља током античког периода. Потреба за рудом допринела је изградњи инфраструктуре и новог типа насеља на овим просторима. Јаснију слику о рударству током античког периода, археологија ће имати тек након евентуалног мултидисциплинарног, свеобухватног, научног истраживања овог простора.

Литература

- Антула, Димитрије, *Преглед рудишта у Краљевини Србији*, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1900.
- Величковић, Миливоје, „Прилог проучавању римског рударског басена на Космају”, *Зборник Народног Музеја* I, 1956/1957, 95–118.
- Глумац, Мирјана, „Теракоте са некрополе Губеревац – Гомилице”, *Зборник Народног музеја* XVIII/1, Београд 2005, 361–374.
- Davies, Oliver, *Roman mines in Europe*, Oxford, Clarendon Press, 1935.
- Душанић, Слободан, „Мозаички натписи из Стојника и космајска рудничка област у позној антици”, *Зборник Филозофског факултета* XII/1, 1974, 93–105.
- Душанић, Слободан, „Анонимни квадранси”, *Нумизматичар* I, Београд 1978, 23–39.
- Đušanić, Slobodan, „Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior“, *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II 6, (eds. H. Temporini, W. Haase), Berlin – New York: De Gruyter, 1977, 52–94.
- Душанић, Слободан, „Из историје касноантичког рударства у Шумадији”, *Старинар* XL–XLI, Београд 1989/1990, 217–224.
- Đušanić, Slobodan, „The Imperial domains and the provincial organization of Roman Illyricum“, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja* 29, Sarajevo 1991, 45–52.
- Душанић, Слободан, „Ковање новца у рудничким дистриктима римског Илирика”, *Радионице и ковнице сребра, Акта научног скупа одржаног од 15. до 18. новембра 1994. године у Народном музеју у Београду* (ур. И. Поповић, Т. Цвјетићанин, Б. Борић-Брешковић), Београд 1995, 131–144.
- Душанић, Слободан, „Организација римског рударства у Норичу, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији”, *Историјски гласник* 1–2, 1980, 7–55.
- Змајић, Bartol, „Rudnički novci Rimskog Carstva”, *Numizmatičke vijesti* 21, Zagreb 1964, 1–11.
- Јовановић, Александар, „Бор и околина у античком периоду”, *Бор и околина у праисторији, антици и средњем веку* (ур. М. Лазић), Бор – Београд: Музеј рударства и металургије и Филозофски факултет Универзитета у Београду 2004, 167–229.
- Jovanović, Borislav, „Praistorijsko rudarstvo u Jugoslaviji”, *Rudarstvo Jugoslavije, XI Svetski rudarski kongres*, (ur. I. Ogorelec), Beograd 1982, 115–118.
- Јовановић, Душан, *Злато и бакар источне Србије*, Београд: Српско друштво за историју науке, Археолошки институт САНУ 2001.
- Merkel, John, „Imperial roman production of lead and silver in the northern part of Upper Moesia (Mt. Kosmaj area)“, *Гласник САД* 23, Beograd 2007, 39–78.
- Mirković, Miroslava, *Römer an der mittleren Donau: Römische Straßen und Festungen von Singidunum bis Aquae*, Beograd 2003.
- Mirković, Miroslava, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije, 1968.
- Mirmik, Ivan, *Coin hoards in Yugoslavia*, Oxford: B.A.R., 1981.

- Mócsy, András, *Pannonia and Upper Moesia, A history of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London: Routledge & Kegan Paul, 1974.
- Поп-Лазич, Петар, Јовановић, Александар, Мркобрад, Душан, „Нови археолошки налази на јужним обронцима Космаја”, *Гласник САД* 8, Београд 1992, 135–143.
- Рагковић, Деана, „Калуп од камена из Кучева”, *Зборник Народног музеја Београд* XIX/1, Београд 2009, 255–269.
- Ризнич, Михаило, „Старински остаци у срезу звишком (окр. пожаревачки)”, *Старинар* V књ.1, Београд 1888, 31–39; 54–62.
- Simić, Vasilije, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Београд: Izdavačko-štamarsko preduzeće Saveta za energetiku i ekstraktivnu industriju Владе ФНРЈ, 1951.
- Simić, Vasilije, Vasić, Miloje, „La Monnaie des mines romaines de L’Illyrie“, *Revue numismatique* XIX, Paris 1977, 48–61.
- Thompson, Dorothy, Imperial estates, *The Roman World* Vol. II, (ed. J. S. Wachter), London – New York: Routledge & Kegan Paul Ltd, 1987, 555–567.
- Томовић, Миодраг, „Римско рударство и металургија сребра у Горњој Мезији. Археометалуршки подаци”, *Радионице и ковнице сребра, Акта научног скупа одржаног од 15. до 18. новембра 1994. године у Народном музеју у Београду*, (ур. И. Поповић, Т. Цвјетићанин, Б. Борић-Брешковић), Београд 1995, 117–127.
- Tomović, Miodrag, „Kraku lu Jordan and gold Mining and Metallurgy in Antiquity“, *Starinar* L, Београд 2000, 155–185.
- Хердер, Жигмунд Аугуст Волфганг, *Рударскый путъ по Србији 1835. год.*, Београд: Књигопечатњи Княжеско-Србској, 1845.
- Hirt, Alfred, *Imperial Mines and Quarries in the Roman world, Organizational aspects 27 bc –ad 235*, Oxford 2010.
- Humphrey, John, Oleson, John, Sherwood, Andrew, *Greek and Roman Technology, A Sourcebook, Annotated translations of Greek and Roman texts and documents*, London: Routledge 1998.
- Škegro, Ante, „Rimski rudnički novac”, *Opuscula Archaeologica* 18, Zagreb 1995, 173–180.
- Werner, Michael, „The Moesian Limes and the Imperial Mining Districts“, *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress*, Aalen 1983, Stuttgart, 561–564.
- Williams, Robert, „The St. Cuthbert’s mining settlement, Priddy, Somerset, Aerial photographic recognition“, *Proceedings of the University of Bristol Spelaeological Society* 21 (2), 1998, 123–132.

Илустрације

Карта - Преглед античких рударских насеља у Подунављу, карту подручја приредили аутори рада

Фотографија - Античко рударско окно на Космају, фото-документација Центра за урбани развој

Igor ĆIRKOVIĆ, Rade MILIĆ, Božidar STOJKOVIĆ

INFLUENCE OF ANCIENT MINING ON THE URBANIZATION
OF THE SERBIAN PODUNAVLJE

Summary

The traces of material culture, in the early period of Roman presence in this area, are manifested by the construction of military camps, main roads, supply centers and the start of exploitation of mines. By conquering the region around the Danube River, Romans established a planned exploitation of mineral resources and, in time, developed specific urban structures in the vicinity of the mines. Numerous mines, which were, as presumed, the property of the emperor, exceeded the administrative divisions and functioned as separate, autonomous units. The material evidence of ancient mining in Pek and Mlava River valleys, as well as at Mt. Kosmaj, which were confirmed to be from the second half of the I century A.D. or in second mentioned case the first half of the II century A.D. were the evidence of the development of ancient mining in the region of Danube. Administrative - organizational challenges that the mining from the Roman period was facing, together with the productivity of the mines, social status of the workers and their safety, had a significant impact on the nature of urban areas in the region of Danube River. Mining activities requested engagement of large number of workers that were qualified and not qualified and many of them arrived to the area from other parts of the Empire. Mining districts (basins) were additionally divided into smaller subunits (*territoria metallorum*), with their centers in the rural settlements (*vici metallorum*). A dominant function of each individual settlement determined its further development and position in the system of settlements. Mining and metallurgy, as basic factors that caused the existence of the mining settlements, determined their specific development. Allocation of residential zones in the vicinity of mining and processing facilities turned them into some sort of settlement centers.

Translated by the authors

Sophia PATOURA SPANOU*

**ROMANS AND BARBARIANS ON THE BANKS OF THE DANUBE:
SETTLEMENTS AND TRADE
(4th–6th CENTURIES)**

Abstract: During the Great Migration period (4th–6th c), the natural border of the Danube constituted a basic reference point for the authors of the time, since several peoples settled, co-existed or confronted each other and clashed along its banks; these peoples, sooner or later, came into direct contact with the population of the Empire inhabiting the south bank of the river. They created settlements, developed commercial relations and mingled with the local Roman element. The once impenetrable barrier of the Danube became a zone of contact, a point of contention and communication between peoples and finally a meeting place of different worlds.

Keywords: Barbarians, Romans, Danube, Settlements, Provinces, Lands, Cities-emporia, Road-system, Commercial transactions

The river Danube, also known as Istros in Antiquity and in the Middle Ages, inspired admiration and awe to contemporaries because of its size, its dangerousness and the difficulties in crossing it. The great number of characteristics and attributes associated with it by ancient authors¹ demonstrates the role and position the great river occupied in the imagination, thought and conscience of people. For the majority of ancient authors the Danube constituted a border that separated the lands of the barbarians from civilization.² In the Roman era references to the Danube betray confusion and contradictions, as well as the common perception that the great river constituted a barrier and obstacle against the incursions of the barbarians.³

Its image changed from the 4th century, when the successive waves of barbarians flooded its northern parts, forcing the intellectual and political elite of

* spatoura@eie.gr

¹ S. Patoura-Spanou, Δούναβης μεσίτης, 15–16.

² C. R. Whittaker, *Frontiers*, 200–205; H. Elton, *Defining*, 126–127; A. J. B. Sirks, *Frontiers in the Law*, 146–157; J. Arce, *Perceptions*, 5–13; H-W. Goetz, *Concepts*, 72–73.

³ Ἀφικνεῖται Ἀλέξανδρος ἐπὶ τὸν ποταμὸν Ἰστρον, ποταμῶν τῶν κατὰ τὴν Εὐρώπην μέγιστον ὄντα καὶ πλείστην γῆν ἐπερχόμενον καὶ ἔθνη μαχμιώτατα ἀπείργοντα (Arrianos, *Anabasis* I, 3.1, Goold, 16); A. B. Bosworth, *Conquest*, 30. D. Boteva, *Danubian Limes*, 77–80.

Late Antiquity to turn its attention to the heretofore unknown north.⁴ The information of contemporary authors was enriched and became clearer. The peoples and the regions they settled in acquired names and the image of the Danube became more realistic, free of exaggerations, fiction and preconceptions. In the region north of the Danube, *έρημος χώρα*, according to Herodotus⁵ and *terra incognita* according to the Latin authors, temporary or permanent settlements of various tribes were organized, agglomerations were created and significant kingdoms were established.

The case of the Danube is a representative historical example of a natural border, albeit with particular characteristics, namely its multinationalism and multiculturalism, syncretism and tendency to facilitate integration. Numerous peoples came into contact along the river's shores; whether in isolated cases or within the framework of occasional alliances, they dynamically came into conflict or confrontation with the Empire. The image provided by a phrase of the bishop Ambrosius is particularly vivid: *Chuni in Halanos, Halani in Gothos, Gothi in Thajfalos et Sarmatas insurrexerunt*.⁶ The successive descent of one nation after another towards the Danube caused turbulation and insecurity that forced many of them to cross the river in search of goods and new land for settlement. Some of them, either legally or illegally, either as "nations" or groups, were acculturated by the Roman element, especially that of the borders, through various channels of communication, official or unofficial. "Ethnic" and social groups of foreign peoples settled in the territories of the Empire and coexisted with its population. Some of them joined its army, were integrated into its society and were gradually assimilated by its political-ideological system.

Since the last quarter of the 3rd century the Roman emperors Aurelian, Diocletian and Galerius inaugurated a new policy in dealing with the Barbaric problem, by implementing successive settlements of barbaric groups or tribes south of the Danube, i.e. within the Empire's territory.⁷ This policy, directly associated with the barbaric incursions and their negative consequences, became the starting point of a standard politico-military strategy, which was also implemented by the Byzantine emperors in the following centuries, albeit adapted to the circumstanc-

⁴ P. Lemerle, *Invasions*, 265–308; S. Patoura-Spanou, *Limes*, 31–32

⁵ Ηρόδοτος, *Ιστορίαι* V, 9, Nenci, 14–16; H. Edelmann, *Έρημίν*, 82–83. S. Patoura-Spanou, *Δούβαβης μεσίτης*, 16–17.

⁶ Αμβρόσιος, *Expositio* X, 10, Tissot II, 160.

⁷ SHA II, 28.18, Hohl, 216; Zosimus, *Historia Nova* A, 71, Paschoud I, 60–61; Amm. Marcel., *Historia Romana* XXVIII, 1.5, Seyfarth IV, 96; L. Okamura, *Withdrawals*, 17–19.

es and requirements of their time.⁸ The once strong and unsurpassable barrier of the Danube became a contact zone, a place of tension and communication between peoples, a place and point of reference for the meeting of different worlds.

The settlement of the Illyricum and of Thrace during the early phase of the incursions of the Barbarians was not conceived as a solution to demographic problems, but as a means to break up, weaken and gradually assimilate the barbarians, and also as a reinforcement of the rural economy, of industrial production and of intermediary trade.⁹

Several settlements of barbaric tribes or groups took place in the Danubian provinces of the Empire, either officially or unofficially; these groups cohabited, peacefully or not so peacefully, with the local Roman population. During a relatively long peaceful period up to 378 (the battle of Adrianople),¹⁰ in spite of the frequent invasions and the military confrontations, the Empire received within its territory large barbaric groups, which it settled mainly in Scythia, Lower Mysia and Thrace.¹¹

Constantine settled the Sarmatians who had been defeated during the civil war,¹² his son Constantius the Christian Goths of Ulfilas in Nikopolis ad Istrum¹³ and later Valens the Visigoths of Fritigern,¹⁴ in order to secure laboured force for the deserted and uncultivated regions, to recruit men and reinforce the provincial army and to increase the revenues of the Empire.¹⁵ The spirit of this new policy for the role of the river-frontier, in contrast to the old perceptions that wanted the Danube a *πρόβολον πάσης τῆς Εὐρώπης*¹⁶ and *ρέυστον ἀντίφραγμα καὶ τεῖχος*,¹⁷ is expressed in the political orations of the court rhetorician Themistius, in the following passage: *οὕτω καὶ ἔξωθεν καὶ ἔνδοθεν ἡμᾶς εἰρήνη κατέχει, τοὺς*

⁸ M. Mirković, *Romans and Barbarians*, 117–130.

⁹ P. Charanis, *Transfer of Population*, 141; S. Patoura-Spanou, *Limes*, 32–33.

¹⁰ 10 Socratis, *Hist. Eccl.* IV, 34, Hussey I/II, 561–562; Eunapius, *Historia* 41.1, 42, Blockley II, 58–64; Amm. Marcel., *Hist. Rom.* XXXI, 3.6–8, 4. 3–8. *op. cit.*, 252–254; Zosimus, *Hist. Nova* D, 20, *op. cit.* II/2, 281–282; Sozomenus, *Hist. Eccl.* VI, 37. 6–7, Bidez – Hansen, 263; cf. V. Velkov, *Donaulimes*, 149.

¹¹ H. Wolfram, *Reich und Germanen*, 95–177.

¹² *Excerpta Valesiana* I, 32, Moreau, 6.

¹³ Auxentius Dorostorensis, *Epistula*, Kaufman, 74–76.

¹⁴ Socratis, *Hist. Eccl.* IV, 33.4, *op. cit.*, 560; Sozomenus, *Hist. Eccl.* VI, 37.7, *op. cit.* 295; Eunapius, *Historia* 48, 2, *op. cit.*, 74–76; Zosimus, *Hist. Nova* D 20, *op. cit.*, II/2, 281–282; Amm. Marc. *Hist. Rom.* XXXI, 4.5, *op. cit.*, 254; cf. H. Wolfram, *Goths*, 68–70.

¹⁵ Patoura-Spanou, *Limes*, *op. cit.* 36–37.

¹⁶ Prokopius, *Aedificiis* IV, 1.33, Haury – Wirth IV, 106.

¹⁷ Pisidis, *Eis την ἐφοδον των βαρβάρων*, Tartaglia, 158.

πολεμίους μὲν ὁ τῶν ὄπλων φόβος, τοὺς στρατιώτας δὲ ὁ τῶν νόμων. διείργει δὲ Σκύθας Ῥωμαίων οὐ ποταμός, οὐ τέναγος, οὐ θριγκία. ταῦτα μὲν γὰρ ἂν τις καὶ διακόψειε καὶ διαπλεύσειε καὶ ὑπερβαίη.¹⁸ Later, when the emperor Theodosius I officially and lawfully settled the Goths in the provinces of the Danubian frontier, in accordance with the treaty of 382, a fact that caused currents of ideological and political reactions,¹⁹ Themistius returned to the same line of defense, by formulating, among others, the following prediction: “in shotime”... ληψόμεθα [Σκύθας] ... ὁμοσπόνδους, ὁμοτραπέζους, ὁμοῦ στρατευομένους, ὁμοῦ λειτουργοῦντας.²⁰ For the central administration in Constantinople and its policy, as expressed by the courtier Themistius, the foederati Goths of the Danubian provinces would be the defenders of the borders, the cultivators of the deserted Thracian land, the allies and assistants of the emperor himself.²¹

The policy of concession of lands and of gradual settlement of barbaric tribes and groups within the territory of the Empire was continued in the 5th century as well. In spite of the known incursions of the Huns and their allies in the first half of the 5th century, and the destruction of a series of fortresses, cities, and urban centers along the Danube and in the interior,²² in 454, after the battle of Nedao and the dissolution of the Hun confederation,²³ the Byzantine administration accepted the request of the victorious and the defeated barbarians concerning the crossing of the Danube and their settlement to the south of the river, within its territory.²⁴ The historian Jordanes describes the partition of the lands as follows: the Gepids, who led the victorious revolt against the Huns, occupied the areas formerly owned by the latter. The Goths, with the authorization of the Empire settled in Pannonia. The Skyrans, the Sadagarians and the Alans in areas of Scythia Minor and of Lower Mysia. Hernac, the son of Attila, in charge of a group of Huns, occupied the northeastern part of Scythia Minor. The cities Utus, Oescus and Almus of Danubian Dacia were conceded to the brothers Emnetzur

¹⁸ Themistius, *Orationes* 10, Downey, 210; cf. G. Dagron, *Témoignage de Thémistios*, 95–100.

¹⁹ S. Patoura-Spanou, *Εγκατάσταση Γότθων*, 83–103.

²⁰ Themistius, *Orationes* 16, *op. cit.* 302.

²¹ Themistius, *Orationes* 16, *op. cit.*, 301–303.

²² See briefly the following bibliography: P. Lemerle, *Invasions, 277–279*; F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, IV, 290–295; L. Várady, *Jahrhundert*, 32–34; I. Barnea, *Scythia Minor*, 143–147; O. Maenchen-Helfen, *Hunnen*, 46, 59–69, 80–93; A. Barnea, *Donau*, 287–288; H. Gračanin, *South Pannonia*, 29–30, 60–62; R. Ivanov, *Defence Systeme*, 312–320.

²³ For an analysis of the event see: L. Várady, *Jahrhundert*, 326–335; O. Maenchen-Helfen, *Hunnen*, 107–124.

²⁴ E. Chrysos, ‘Barbarians’ Settlement, 13–23; V. Tăpkova-Zaimova – M. Vojnov, *La politique*, 33; W. Pohl, *Gepiden und Genten*, 299.

and Ultzindur.²⁵ According to the testimony of the historian Priscus, another son of Attila, Dengizich, enjoyed the same treatment: he asked for *γῆν καὶ χρήματα*²⁶ from Leo I. The example of the Herules is also characteristic: they crossed the Danube during the reign of Anastasius, settled with his permission south of the river and then were christianized massively (*πασσυνδί*) by Justinian, whose aim was, among other things, the recruitment of men from among their ranks.²⁷

Around 546 Justinian consciously chose to pursue a realistic policy towards the Danubian frontier and legitimately settled the Heruli in regions of Singidunum and Bassiana on the banks of the Middle Danube, the Longobards in Pannonia and Noricum²⁸ and the Antes, further to the east, in the city Turris and its outskirts, on the northern shore of the river,²⁹ in order to prevent a potential alliance between them and the Bulgars.³⁰

During the 550s, two new interrelated tribes assumed prominence along the Danubian front, the Kutrigurs and the Utigurs³¹. Justinian, in order to deal with them, made recourse to his favourite strategy, by inciting one against the other, by conceding special privileges and maintaining friendly relationships, alternating between both sides.³² This included conceding lands south of the river and rights to carry out commercial transactions.³³

However, at the same time the same emperor, taking the circumstances into consideration, rejected the legitimate and permanent settlement of Avars in areas

²⁵ Jordanis, *Getica* L–LI, MGH AA V/I. 264–267, 126–127; V. Velkov, "Limes in Bulgarien", 203–204.

²⁶ Priskos, *Fragmente* 48.1, Blockley, 354.

²⁷ Evagrius, *Hist. Eccl.* IV, 20, Aris et al., 490.

²⁸ Prokopius, *Bella* VII, 14.32; 33.8–15, Haury – Wirth II, 359, 443–444; cf. H. Wolfram, "Entities", 47–49.

²⁹ *Novellae* XI, CJC III, 94; Č Bonev, Antes, 109–120; A. Boşacov-Chimpu, *Turris*, 686–690; A. Madgearu, Fortress Turris, 203–208.

³⁰ Prokopius, *Bella* VII, 14.33, *op. cit.* II, 359.

³¹ Agathias, *Historiae* 5, 11–13, Keydell, 176–180; Theophanes, *Chronographia*, Boor, 233–234; Malalas, *Chronographia* 18, 129, CFHB 35, 421; cf. V. Beşevliev, *Protobulgarische Periode*, 95, 97–99.

³² Prokopius, *Bella* VIII 18–19, *op. cit.* II, 580–584; Idem, *Arcana* 11, 4–5.9; Haury – Wirth III, 71; Agathias, *Historiae* 5, 24–25, *op. cit.*, 195–197; cf. E. Stein, *Bas-Empire* II, 535–540; P. Lemerle, *Invasions*, 286–287; O. Mazal, *Iustinian I*, 192–193; A. Cameron, *Agathias*, 125–127; S. Patoura-Spanou, *Peuples du Danube*, 157–166.

³³ Prokopius, *Bella* VIII, 18–19, *op. cit.*, 881–589; V. Tăpkova-Zaimova – M. Vojnov, *La politique*, 37.

south of the Danube.³⁴ Later, under pressure from the events, Tiberius conceded to the Avars of the khagan Baian the region surrounding Sirmium,³⁵ which was, according to P. Lemerle, “clef de voûte des positions balkaniques de Byzance”.³⁶

The Slavs constitute a case apart, because of their mode of settlement within the imperial territory, as well as due to their historical continuity. They are the Protoslavs or Sklavenians,³⁷ who from the middle to the end of the 6th century constituted, along with the Avars, the new threatening neighbours of the Empire.³⁸ Procopius, in a detailed account featured in the *De bellis*, paints their political, social and anthropological portrait with clarity.³⁹ He locates their place of settlement in the regions north of the Lower Danube and provides special information on the layout and planning of their settlements, their military practices and strategies, on their customs, their productive and agricultural activities, their maritime capabilities and skills, their relations with the water. They lived in poor huts, sparsely arranged, so as to extend over large areas ἐπὶ τῆς ἐτέρας τοῦ Ἰστρου ὄχθης and frequently changed their place of habitation, by moving from one place to another, whenever the circumstances dictated them to do so.⁴⁰ The compiler of the *Strategikon* of Maurice complements Procopius and confirms Jordanes regarding the Slavs’ preference for the rivers and the wetlands, since he mentions that they constructed their settlements close to forests, rivers, wetlands and swamps difficult to cross, which they evacuated easily by relocating to other places.⁴¹ They were very well acquainted with water, excellent swimmers and experienced ὑπὲρ πάντας ἀνθρώπους in crossing rivers, in shipbuilding and in

³⁴ Menandros, *Historia* 5, 1–4; Blockley, 48–52; Theophanes, *Chronographia*, *op. cit.*, 232; Malalas, *Chronographia* 18, 125, *op. cit.*, 420; Victor Tonnenensis, *Chronica*, MGH AA XI/1, 205; W. Blockley, *Menander*, 253–254; W. Pohl, *Awaren*, 18–19, 44–45; O. Mazal, *Justinian*, 193–194.

³⁵ Menandros, *Historia* 15, 5, *op. cit.*, 150; Evagrius, *Hist. Eccl.* 5, 11, *op. cit.*, 578–580; Theophanes, *Chronographia*, *op. cit.*, 246–247; cf. M. Nystazopoulou-Pelekidou, Συμβολή, 147; W. Pohl, *Awaren*, 64–65; A. Madgearu, *Downfall*, 316.

³⁶ P. Lemerle, *Invasions*, 289.

³⁷ In relation to the name, see G. Weiss – A. Katsanakis, *Ethnikon*; F. Curta, *Making of Slavs*, 45, 62; P. Barford, *Early Slavs*, 28.

³⁸ P. Goubert, *Guerres*, 115–124; L. Havlík, *Slawen*, 173–174; F. Curta, *Making of Slavs*, 38–50; P. Barford, *Early Slavs*, 35–37. P. Yannopoulos, *Les Slaves*, 30–35.

³⁹ Prokopius, *Bella* VII, 14.21–30, *op. cit.* II, 357–358; cf. S. Patoura-Spanou, *Εικόνα*, 167–179.

⁴⁰ Prokopius, *Bella* V, 27.2, VII, 14.21–30, *op. cit.* II, 130, 357–358; cf. P. Lemerle, *Invasions*, 281–282; I. Dujčev, *Pseudo-Césaire*, 193–209; L. Havlík, *Slawen*, 174; P. Barford, *Early Slavs*, 59, 120, 141, 193; F. Curta, *Making of Slavs*, 43–44, 325–326.

⁴¹ Maurikios, *Strategikon* XI, 4, Dennis – Gamilscheg, 370–372; Jordanis, *Getica* V 35, *op. cit.* V/1, 63; cf. M. Comşa, *Slav Populations*, 178.

naval expeditions.⁴² Their knowledge in shipbuilding and naval expeditions along the Danube is implied by John of Ephesus⁴³ and attested in the Miracles of Saint Demetrius, where the anonymous author of the second collection recounts their invention of ἐξ ἑνὸς ξύλου γλυπτὰς νῆας κατασκευᾶσαι, known from the sources as “monoxyla” (dugouts).⁴⁴

According to contemporary historians, they were also cultivators of land, with an agricultural production that supported their economic life and their everyday sustenance. Procopius also alludes to the involvement of the early Slavs with agriculture with a pun contained in the following ambiguous information: σπόρους γὰρ τὸ παλαιὸν ἀμφοτέρους ἐκάλουν, ὅτι δὴ σποράδην, οἶμαι, διεσκηνημένοι τὴν χώραν οἰκοῦσι, διὸ δὴ καὶ γῆν τινα πολλὴν ἔχουσι-τὸ γὰρ πλεῖστον τῆς ἐτέρας τοῦ Ἰστρου ὄχθης αὐτοὶ νέμονται.⁴⁵ The intensive involvement of the Slavs with agriculture and agricultural production often led to a surplus of products, according to two more testimonies: the phrase contained in the *Strategikon* of Maurice ὕπεστιν δὲ αὐτοῖς πλῆθος ἀλόγων παντοίων καὶ γεννημάτων ἐν θημωνίαις ἀποκείμενον καὶ μάλιστα κέγχρου καὶ ἐλύμου,⁴⁶ and the reference by Menander to the Khagan Baian, who, πολυχρήματον τὴν χώραν [των Σκλαβινῶν] εὐρήσειν οἰόμενος καὶ οὐδαμῶς πεπορθημένην, launched an attack on them, during which he set their villages, their fields and their stored products on fire.⁴⁷

Besides, Maurice’s decision in 602 to order the Byzantine troops to spend the winter north of the river, in order to secure τὰς χειμερινὰς ἀποτροφὰς ... ἐκ τῆς τῶν Σκλαβινῶν χώρας instead of using public food supplies, reflects the abandonment the Empire’s regions adjacent to the river and their economic collapse, on one hand, and the adequacy in goods and products of the regions of “Sklavenia”, on the other.⁴⁸

All the evidence presented above concerning the social portrait of the early Slavs (organization of settlements, agricultural production, maritime crafts and skills) in combination with the historical testimonies that attest to their politi-

⁴² Maurikios, *Strategikon* XI, 4, *op. cit.*, 372, 374. Cf. Agathias, *Historiae* 5, 21.7, *op. cit.*, 191–192; M. Rusu, *Romanic Population*, 132.

⁴³ Iohannis Ephesini *Historiae* XXV, Brooks, 249; cf. L. Havlíková, *Slavic Ships*, 91.

⁴⁴ P. Lemerle, *Miracles* I, 175; Theoph. Simoc. *Historiae* VI, 9. 5–12, Boor, 237–238: μονοξύλων πλήθη, μονόξυλα, ἀκατίους, τῶν ἀκατίων, εἰς τὰ ἀκάτια. Cf. L. Havlíková, *Slavic Ships*, 91–92; F. Curta, *Making of Slavs*, 63; P. Barford, *Early Slavs*, 70.

⁴⁵ Prokopius, *Bella* VII, 14.29–30, *op. cit.* II, 358; cf. Ph. Malingoudis, *Σλάβοι*, 34–36.

⁴⁶ Maurikios, *Strategikon* XI, 4, *op. cit.*, 372; cf. Ph. Malingoudis, *Σλάβοι*, 37–38.

⁴⁷ Menandros, *Historia* 21, *op. cit.*, 194; cf. P. Yannopoulos, *Les Slaves*, 30.

⁴⁸ Theoph. Simoc., *Historia* VIII, 6.10, *op. cit.*, 295; Theophanes, *Chronographia*, *op. cit.*, 286.

cal organization, their anthropological and ethnic characteristics and their military techniques and methods,⁴⁹ justifies and illustrates the manner in which they crossed the Danube, penetrated into the Empire and settled in the lands of its Danubian provinces.⁵⁰ In contrast to the ethnic groups and peoples whose settlement in lands of the northern provinces was organized, with the involvement or the official authorization of the Empire, the Slavs at the end of the 6th century entered their lands as “peaceful invaders” in small, numerous and uncontrolled groups, with no military and political organization, creating the first small settlements-islets along the southern shore of the river, without adhering to a specific plan.⁵¹ The gradual and quiet settlement of the Slavs, which met with no essential resistance from the Byzantine armed forces or the natural protectors of the Danubian frontier (the local population), disturbed the status quo of the northern frontier of the Empire and triggered new developments in the area of the Balkans.

The authorized settlement of various barbaric tribes in the Danube region, as well as the unofficial gradual settlement of the Slavic groups – end of 6th – early 7th century – necessarily led to their coexistence and cohabitation with the local Roman population. At the upper level political and military relations were forged, whereas within the framework of everyday life social, ideological and mainly commercial – economic relations developed. Indeed, the latter had been inaugurated before the newcomers settled in the lands of the Empire and were conducted via the river Danube.⁵² The transactions – both legal and illegal – were facilitated by the following factors: a. the extensive Roman road system along the south bank of the river, which – except for the period of the Hun invasions – was still in use during the Early Byzantine period;⁵³ b. the great urban centers of the Danube line, many of which were great transport links;⁵⁴ c. the Roman and proto-Byzantine bridges that connected the great cities-fortresses of the Danubian limes with their counterparts on the opposite side of the river;⁵⁵ d. the navigable course

⁴⁹ Prokopius, *Bella* VII, 14.21–30, *op. cit.* II, 357–358; Pseudo-Cesarius, *Erotapokriseis*, PG 38, 985; Maurikios, *Strategikon* XI, 4, *op. cit.*, 370–380.

⁵⁰ S. Patoura, *Conséquences*, 191–210; *Idem*, *Limes*, 66.

⁵¹ M. Nystazopoulou-Pelekidou, *Les Slaves*, 359–361; *Idem*, *Σλαβικές εγκαταστάσεις*, 67–104; V. Velkov, *Donaulimes*, 161–162; A. Madgearu, *Downfall*, 315–316, 322–324; F. Curta, *Making of Slavs*, 106, 188–189; *Idem*, *Peasants*, 199–217.

⁵² S. Patoura-Spanou, *Εμπόριο*, 195–221.

⁵³ V. Beševliev, *Heerstrassen*, 485–494; G. Škrivanić, *Roads*, 118–121, 126–129, 144; M. Nystazopoulou-Pelekidou, *Οδικό δίκτυο*, 53–55; G. Kardaras, *Δρόμος*, 267–283.

⁵⁴ I. Barnea, *Villes*, 143–147; V. Velkov, *Römische limes*, 201–202; M. Vasić, *Limes protobyzantin*, 42–43; R. Ivanov, *Defence System*, 320–325.

⁵⁵ D. Tudor, *Podurile*, 53–153; C. O’Connor, *Roman Bridges*, 142–145; S. Cušić, *Traian’s Bridge*,

of the Danube, through which the transport of troops, goods and products was conducted⁵⁶ and e. the river itself, which thanks to its geophysical formation and its natural transformations hindered or facilitated the movement of people.⁵⁷ This last situation is recorded with clarity by the poet Ovid, during his exile in the Pontos, in his works *Tristia* and *Ex Ponto*. Emotionally overwhelmed by his exile, he sees the Istros, both as a “protector” and “saviour” of the peoples of the Roman side on one hand, and as “barbarian” and “conspiratory” on the other, since its crystallized waters permit its crossing by the destructive barbarians.⁵⁸

Regarding commerce, which formed the nucleus of the relations between Romans and barbarians of the Danubian provinces,⁵⁹ especially in times with no military activity, one may speak of two distinct categories: legal and illegal commerce. Latin and Byzantine historians describing events related to the Danube often refer to the broad network of commercial transactions between Romans and Barbarians and in some cases, when forced by the circumstances, to their restriction to specific centers and under specific conditions. In the middle of the 3rd century, the Goths, seeing the wealth of the Romans, built merchant ships with the help of prisoners and Roman merchants among them.⁶⁰ In the known *emporion* of Thrace Pirentensium, Pizos, and Disconduratera great amounts of merchandises arrived through the great arterial roads that connected Constantinople to Singidunum with intermediary stations at Adrianople, Philippoupolis and Serdica.⁶¹ Apart from the land routes, the allusion of Zosimus to the transportation of goods and merchandises through a *πλήθος ὀγκάδων ... διὰ τοῦ Εὐξείνου πόντου ταῖς ἐκβολαῖς τοῦ Ἰστρου ... κάντεῦθεν διὰ τῶν ποταμίων πλοίων ταῖς ἐπικειμέναις τῶ ποταμῶ πόλεσιν*, reveals also the navigable watercourse followed by the merchants with the Danubian cities as their destination.⁶² The extensive and free commercial transactions along the Danube, in the 4th century, forced the Empire to assign the control of the trade conducted in Mysia, Scythia and

259–261; M. Garašanin, *Ad Procope*, 35–39; S. Patoura-Spanou, Δούναβης μεσίτης, 19; G. Kardaras, *Δρόμος*, 277–279.

⁵⁶ I. Barnea, Danube, 577–595; O. Bounegru – M. Zahariade, *Forces navales*, 23–30; G. Kardaras, *Δρόμος*, 280–282.

⁵⁷ S. Patoura-Spanou, Δούναβης μεσίτης, 18–19.

⁵⁸ Ovidius, *Tristia* III, 10, LCL 151, 136–140; idem, *Ex Ponto*, IV, 9, LCL 151, 458–460.

⁵⁹ M. Charlesworth, *Trafic commercial*, 116–120; A. Barnea, *Vita economica*, 469–501; R. Harhoiu, *Beziehungen*, 101–115; A. Opait, *Ceramics*, 80–94. S. Patoura-Spanou, Εμπόριο, 195–221.

⁶⁰ Zosimus, *Historia* I, 34, *op. cit.* I, 31.

⁶¹ V. Velkov, *Campaigns*, 35; G. Škrivanić, *Roads*, 119–121, 129; M. Nystazopoulou-Pelekidou, *Δίκτυο*, 53–54.

⁶² Zosimus, *Historia* IV, 10, *op. cit.* II/2, 271–272; V. Velkov, *Campaigns*, 42.

the Pontos to a Comites commerciorum.⁶³ The information on the free transactions along the Danube until 369 is indirectly confirmed by the orator Themistius: *ὥστε οὐδὲ τὰς ἐμπορίας αὐτοῖς οὐδὲ τὰς ἀγοράς, ἅς ἐπὶ τῆς προτέρας εἰρήνης ἐπ’ ἀδείας εἶχον ὅποι βούλοιντο ποιεῖσθαι, νῦν ἐπ’ ἐξουσίας ἔχειν ἀφήκεν καίτοι τοῦ κέρδους ὑπάρχοντος κοινοῦ τοῖς ἔθνεσιν ἀμφοτέροις ἐκ τῆς ἀμοιβῆς τῶν ἐν χρεῖα συναλλαγμάτων.*⁶⁴ By describing the new framework of Gothic-Byzantine relations after the peace treaty between Valens and Athanaric, he alludes to the reduction of the cities – *emporía* along the Danube to just two (*δύο μόνως πόλεις τῶν ποταμῶ προσωκισμένων ἐμπόρια κατεσκευάσατο ... ἀποκεκλεισμένης αὐτοῖς εἰς τὰ ὠρισμένα χωρία τῆς ἐπιμιξίας*).⁶⁵

Apart from legal trade, it appears that at the same time, illegal commerce had also grown considerably. With an imperial decree of 370–375 addressed to the military commander of Thrace Theodotus the export of liquid products, such as wine, olive oil and others to *barbaricum* was forbidden.⁶⁶ Themistius fiercely criticizes the military officers of the Danubian regions whom he characterizes as *ἐμπόρους μᾶλλον καὶ τῶν ἀνδραπόδων καπήλους*.⁶⁷ The illegal and unscrupulous commerce in the northern parts of Thrace was intensified and disseminated after the disorderly settlement of Visigoths in the Empire, overseen and conducted, according to the historians Eunapius and Zosimus, again by the military commanders, but also by the soldiers.⁶⁸ Ammianus Marcellinus appears more insightful and revealing about these specific facts. In the analysis of the events that led to the defeat at Adrianople in 378, he recounts in shocking detail the smuggling and slave trade, by indeed noting that the extent to which the latter was conducted forced many Visigoth refugees to remain at the river’s shore instead of advancing further south for permanent settlement.⁶⁹

During the following century, in spite of the great disastrous incursions of the Huns and their allies in the provinces of Thrace, the Danubian cities functioned regularly as commercial centers, mainly in times of reduced military ex-

⁶³ Notitia *Dignitatum*, Or.XIII 6.8, Seek, 35–36; H. Antoniadis-Bibicou, “Kommerkion”, 164–165; N. Oikonomides, *Kommerkiarioi*, 33–53.

⁶⁴ Themistius, *Orationes*, 10, *op. cit.* I, 206.

⁶⁵ *Ibidem*, 206; N. Lenski, *Valens*, 136–137.

⁶⁶ *Codex Just.* IV, 41.1, CJC II, 178.

⁶⁷ Themistius, *Orationes* 10, *op. cit.*, 207; H. Kopstein, *Sklaverei*, 560–576; V. Velkov, *Frage des Sklaverei*, 125–138; N. Brockmeyer, *Antike Sklaverei*, 268–269.

⁶⁸ Eunapius, *Historia* 42, *op. cit.*, 60; Zosimus, *Historia Nova* IV, 20, *op. cit.* II/1, 281; cf. N. Lenski, *Valens*, 326; S. Patoura-Spanou, *Εμπόριο*, 205–206.

⁶⁹ Amm. Marc., *Historia Romana* XXXI, 4.10–11, 5.1, 5, *op. cit.* IV, 256, 258; cf. F. Ausbüttel, *Germanische Herrscher*, 64–56; N. Lenski, *Valens*, 326–328.

peditions. The interest in the development of commercial-economic relations between the Hun confederation and the Empire was mutual, albeit from a different standpoint: the leading classes of the Huns aimed at imitating its economic-social system and the Empire to create in them, thanks to commerce and the promotion of consumable and luxurious products, relations of economic dependence.⁷⁰

The 5th-century historian Priscus, to whom we owe a wealth of information on the Hunnic kingdom and its relations with the Empire, names two cities – *emporía* along the south shore of the Danube: Margus and Viminacium. In 435, when the first important peace treaty between the Byzantines and the Huns was concluded, the envoys of the leaders Bleda and Attila, among other things, demanded that *εἶναι ... τὰς πανηγύρεις ἰσονόμους καὶ ἀκινδύνους Ῥωμαίοις τε καὶ Οὐννοίς*.⁷¹ Margus is mentioned in 442 as an important commercial center of the time, with an open market, accessible to barbarian merchants as well.⁷² In his narration, he mentions Viminacium, *τὴν πρὸς τῷ Ἰστρῷ ποταμῷ Μυσῶν πόλιν*, as an important commercial center of its time, which evidently was also a market open to the Huns.⁷³ At the same time, other cities along the banks of the Danube had also developed into important industrial and commercial centers, such as Singidunum, Bononia, Iskos, Novae, Dorostolon etc., which have been characterized as the “Balkan equivalent” of the great centers of Asia Minor.⁷⁴ In 448 Attila, in his attempt to push the frontier towards the south of the Danube, demanded from the Byzantine emperor the transfer of the market from the Danube to Naissus, *ἦν ὄριον ... τῆς Σκυθῶν καὶ Ῥωμαίων ἐτίθετο γῆς*.⁷⁵

Attila’s successors, who, as already mentioned, had settled the Danubian regions of Lower Mysia and Scythia Minor, requested from Leo I the resolution of the *προὑπαρξάσης διαφορᾶς*, the restoration of peace and the *κατὰ τὸ παλαιὸν ἔθος* reopening of the market for the disposal and supply of products.⁷⁶

In the 6th century the desertion of the regions of the Danube, the reduction of the population of the great urban centers on the river and the general economic collapse of the northern provinces halted commercial activities in the region.⁷⁷

⁷⁰ S. Patoura-Spanou, *Εμπόριο*, 207.

⁷¹ Priskos, *Fragmente 2*, *op. cit.*, 224–226.

⁷² Patoura-Spanou, *Εμπόριο*, 208, n. 58.

⁷³ Priskos, *Fragmente 11.2*, *op. cit.*, 268; cf. F. Altheim, *Geschichte*, 302–303; G. Wirth, *Attila*, 83–84.

⁷⁴ H. Antoniadis-Bibicou, “*Kommerkion*”, 195; M. Gerolymatou, Commerce, in *Bithynie*, 485–498.

⁷⁵ Priskos, *Fragmente*, 11.1, *op. cit.*, 242.

⁷⁶ Priskos, *Fragmente*, 46, *op. cit.*, 352. cf. S. Patoura-Spanou, *Εμπόριο*, 214–215.

⁷⁷ Priskos, *Fragmente*, 46, *op. cit.*, 352. cf. S. Patoura-Spanou, *Εμπόριο*, 214–215.

From the sources it is deduced that commercial transactions with the Avars had been reduced to transactions among the higher classes and were conducted between ambassadors, with rare and luxurious products coming directly from Constantinople.⁷⁸ The silence of the sources concerning private or illegal trade is also characteristic, given that the authors of the previous two centuries had often referred to such activities.

As far as the 6th-century Slavs are concerned, it seems that the political, social and economic model of their life, as presented extensively above, did not require more than what they produced by themselves or obtained for their everyday sustenance. Farmers, hunters, fishermen and marines themselves, divided into tribes and without social stratification, they appear as mobile, simple and self-sufficient people, free of economic and transaction dependences.⁷⁹ Besides, it is no coincidence that in the detailed descriptions of their life and activity in the sources, no testimonies for the conduct of commerce and for economic, in general, transactions have been detected.

From the concise presentation of this broad subject, the following conclusion is readily drawn: the role of the Danube as a natural border, was multifold during this crucial transitional period. It functioned without doubt as a *ῥέυστὸν ἀντίφραγμα καὶ τεῖχος*⁸⁰ and as an *ἐθελοντῆς τῆς εἰρήνης*,⁸¹ according to the two diametrically opposed and exaggerated ideologies. However, it functioned primarily and with time, as a *μεσίτης*,⁸² as a zone of contact and communication of the *Ῥιπιανῶν*,⁸³ i.e. the people who lived on the Danube's banks.

⁷⁸ Menandros, *Historia*, 5.4; 25.1, *op. cit.*, 52, 216–218; cf. W. Pohl, *Die Awaren*, 45, 65, 70, 195; F. Daim, *Cultural Transfer*, 186–188; Patoura-Spanou, *Εμπόριο*, 218–220.

⁷⁹ See above.

⁸⁰ L. Tartaglia, *Giorgio di Pisidia*, 158.

⁸¹ Themistius, *Orationes* 10, *op. cit.*, 202.

⁸² Theoph. Simoc., *Historia* VII, 15.14, *op. cit.*, 273.

⁸³ Caesarios, *Orationes* IV, PG, 38, 1093; cf. F. Curta, *Making of Slavs*, 44; E. Chrysos, *Ripa*, 69–71.

Bibliography

Sources

- Agathias, *Historiae*, ed. R. Keydell, *Agathiae Myrinaei Historiarum Libri Quinque*, Berlin 1967 [CFHB, SB 2].
- Ambrosius, *Expositio Evangelii secundum Lucam X*, ed. D. G. Tissot, vol. II, Paris 1958 [Sources Chrétiennes 52].
- Ammianus Marcellinus, *Historia Romana*, ed. W. Seyfarth, *Ammianus Marcellinus Römische Geschichte*, vol. IV, Berlin 1971.
- Arrianos, *Anabasis Alexandrou*, ed. G. P. Goold, *Arrians History of Alexander and Indica*, vol. I, London 1976 [LCL 236].
- Auxentius Dorostorensis, *Epistula*, ed. F. Kaufman, *Dissertatio Maximini contra Ambrosium. Aus der Schule des Wulfila: Auxentii Dorostorensis epistula de fide, vita et obitu Wulfilae in zusammenhang mit der Dissertatio Maximini contra Ambrosium*, Strasbourg 1899.
- Codex Justinianus*, ed. P. Krueger, Berlin 1877, repr. 1967 [CJC II].
- Eunapius, *Historia*, ed. R. C. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire*, vol. II, Liverpool 1983.
- Evagrius, *Hist. Eccl.*, ed. M. A. Aris et al., *Evagrius Scholasticus Historia Ecclesiastica*, vol. II, Turnhout 2007.
- Excerpta Valesiana*, ed. J. Moreau, Leipzig 1968.
- Georgius Pisides, ed. L. Tartaglia, *Carmi di Giorgio di Pisidia*, Torino 1998.
- Herodotus, *Historiae*, ed. G. Nenci, vol. V, Milan 2000.
- Ioannis of Ephesus, *Hist. Eccl.*, ed. E. W. Brooks, *Iohannis Ephesini Historiae Ecclesiasticae*, Louvain 1936, repr. 1964 [CSCO, Scriptorum Syri 3].
- Jordanes, *Getica*, ed. Th. Mommsen, *MGH AA V/1*, Berlin 1882.
- Malalas, *Chronographia*, ed. I. Thurn, *Ioannis Malalae Chronographia*, Berlin 2000 [CFHB 35, SB].
- Maurikios, *Strategikon*, ed. G. T. Dennis – E. Gamillscheg, *Das Strategikon des Maurikios*, Wien 1981.
- Menander, *Historia*, ed. R. C. Blockley, *The History of Menander the Guardsman*, Liverpool 1985.
- Miracles I–II*, ed. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, vol. I–II, Paris 1979–1981.
- Notitia Dignitatum*, ed. O. Seek, Berlin 1876.
- Ovidius, *Tristia – Ex Ponto*, ed. G. P. Goold, *Ovid IV, Tristia – Ex Ponto*, London 1975 [LCL 151].
- Priscus, *Fragmente*, ed. R. C. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, vol. II, Liverpool 1983.

- Prokopius, ed. J. Haury – G. Wirth, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, vol. I–II, III, IV, Leipzig 1962, 1963, 1964.
- Pseudo-Caesarius, *Erotapokriseis*, P. G. 38.
- Scriptores Historiae Augustae (SHA)* II, ed. E. Hohl, Leipzig 1965.
- Sokrates, *Hist. Eccl.*, ed. R. Hussey, *Socrates Scholasticus Ecclesiastica Historia*, vol. I/II, Oxford 1853, repr. 1992.
- Sozomenus, *Hist. Eccl.*, ed. J. Bidez – G. C. Hansen, *Sozomenus Kirchengeschichte*, Berlin 1960 [GCS 50].
- Themistius, *Orationes*, ed. G. Downey, *Themistii Orationes*, Leipzig 1965.
- Theophanes, *Chronographia*, ed. C. de Boop, Leipzig 1883.
- Theophylactus Simokattis, *Historiae*, ed. C. de Boor, Leipzig 1887, repr. 1972.
- Victor Tonnennensis, *Chronica*, ed. Th. Mommsen, *MGH AA XI/1*, Berlin 1894.
- Zosimus, *Historia Nova*, ed. F. Paschoud, *Zosime Histoire nouvelle*, vol. I–III/2, Paris 1971–1989.

Books

- F. Altheim, *Geschichte* = Altheim, Franz, *Geschichte der Hunnen*, vol. IV (Die Europäischen Hunnen), Berlin 1962.
- H. Antoniadis-Bibicou, “Kommerkion” = Antoniadis-Bibicou, Hélène, *Recherches sur les douanes à Byzance. L’“octava”, le “Kommerkion” et les commerciales*, Paris 1963.
- F. Ausbüttel, *Germanische Herrscher* = Ausbüttel, Frank, *Germanische Herrscher. Von Arminius bis Theodorich*, Darmstadt 2007.
- P. Barford, *Early Slavs* = Barford, Paul, *The Early Slavs*, New York 2001.
- V. Beševliev, *Protobulgarische Periode* = Beševliev, Veselin, *Die Protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, Amsterdam 1981.
- W. Blockley, *Menander* = Blockley, Roger, *The History of Menander the Guardsman*, Liverpool 1985.
- O. Bounegrou – M. Zahariade, *Forces navales* = Bounegrou, Octavian – Zahariade, Mihail, *Les forces navales du Bas Danube et de la Mer Noir au Ier – VIe siècles*, Oxford 1996.
- N. Brockmeyer, *Antike Sklaverei* = Brockmeyer, Norbert, *Antike Sklaverei*, Darmstadt 1979.
- A. Cameron, *Agathias* = Cameron, Averil, *Agathias*, Oxford 1970.
- M. Charlesworth, *Trafic commercial* = Charlesworth, Martin, *Les routes et le trafic commercial dans l’empire romain*, Paris 1938.
- F. Curta, *Making of Slavs* = Curta, Florin, *The Making of the Slavs: History and Archeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*, Cambridge – New York 2001.
- R. Ivanov, *Defence System* = Ivanov, Rumén, *The Defence System along the Lower Danube between Dorticum and Durostorum from Augustus to Mauricius*, Sofia 1999.

- N. Lenski, *Valens* = Lenski, Noel, *Failure of Empire. Valens and the Roman State in the Fourth Century A. D.*, Berkeley – Los Angeles – London 2002.
- O. Maenchen-Helfen, *Hunnen* = Maenchen-Helfen, Otto, *Die welt der Hunnen*, Wien – Köln – Graz 1978.
- Ph. Malingoudis, *Σλάβοι* = Malingoudis, Phaedon, *Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα*, Thessaloniki 1991.
- O. Mazal, *Justinian I* = Mazal, Otto, *Justinian I und seine Zeit. Geschichte und Kultur des Byzantinischen Reiches im 6. Jahrhundert*, Köln – Weimar – Wien 2001.
- C. O'Connor, *Roman Bridges* = O'Connor, Colin, *Roman Bridges*, Cambridge 1993.
- W. Pohl, *Die Awaren* = Pohl, Walter, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567-822 n. Chr.*, München 1988.
- E. Stein, *Bas-Empire* = Stein, Ernest, *Histoire du Bas-Empire*, vol. II, Paris 1949.
- D. Tudor, *Podurile* = Tudor, Dumitru, *Podurile romane de la Dunărea de Jos*, Bucarest 1971.
- L. Várady, *Das letzte Jahrhundert* = Várady, Lazlò, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376-476*, Amsterdam 1969.
- G. Weiss – A. Katsanakis, *Ethnikon* = Weis, Günter – Katsanakis, Anastasios, *Das Ethnikon Sklabenoi, Sklaboi in der griechischen Quellen bis 1025*, Stuttgart 1988.
- C. Whittaker, *Frontiers* = Whittaker, C. R., *Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study*, London 1994.
- G. Wirth, *Attila* = Wirth, Gerard, *Attila. Das Hunnenreich und Europa*, Stuttgart 1999.
- H. Wolfram, *Goths* = Wolfram, Herwig, *History of the Goths*, Berkeley – Los Angeles – London 1987.
- H. Wolfram, *Das Reich* = Wolfram, Herwig, *Das Reich und die Germanen*, Berlin 1990.

Collection of papers and journals

- J. Arce, *Perceptions* = Arce, Javier, “Frontiers of the Late Roman Empire: Perceptions and Realities”, in: *The Transformation of Frontiers. From Late Antiquity to the Carolingians*, ed. W. Pohl – I. Wood – H. Reimitz, Leiden – Boston – Köln 2001, 5–13.
- A. Barnea, *Vita economica* = Barnea, Alexandru, “Aspetti de la vita economica della Scythia Minor secondo le fonti letterarie ed epigrafiche (sec. IV–VI d. C)”, *Quad. Catanesi di St. Class. et Medievali* 2/4 (1980), 469–501.
- A. Barnea, *Donau* = Barnea, Alexandru, “Einige Bemerkungen zur Chronologie des Limes an der Unteren Donau in Spättrömische Zeit”, *Dacia N. S.* 34 (1990), 283–290.
- I. Barnea, *Scythia Minor* = Barnea, Ion, “Les villes de la Scythia Minor au cours des Ve–VIe siècles”, *Bulletin AIESEE* 10/2 (1972), 143–147.
- I. Barnea, *Danube* = Barnea, Ion, “Le Danube, voie de communication byzantine”, in: *Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, ed. N. Moschonas, Athens 1993, 577–595.
- V. Beševliev, *Heerstrassen* = Beševliev, Veselin, “Bemerkungen über die antiken Heerstrassen im Ostteil der Balkanhalbinsel”, *Klio* 51 (1969), 483–495.

- A. A. Bolşacov-Chimpu, Turis = Bolşacov-Chimpu, A. A., “La localisation de la forteresse Turis”, *RESEE* 7/4 (1969), 686–690.
- C. Bonev, Antes = Bonev, Chavdar, “Les Antes et Byzance”, *Études Balkaniques* 19/3 (1983), 109–120.
- D. Boteva, Danubian limes = Boteva, Dilyana, “On the way to tetrarchy: the role of the Lower danubian limes for the Roman defense system –A. D. 193–217/218”, in: *The Roman Frontier at the Lower Danube 4th-6th centuries* [Studia Danubiana. Pars Romaniae, Series Symposia I], ed. M. Zahariade – I. Opreş, Bucharest 1998, 77–80.
- P. Charanis, Transfer of Population = Charanis, Peter, “The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire”, *Comparative Studies in Society and History* 3/2 (1961), 140–154.
- E. Chrysos, Barbarians’ settlement = Chrysos, Evangelos, “Legal concepts and patterns for the barbarians’ settlement on roman soil”, in: *Das Reich und die Barbaren*, ed. E. Chrysos – A. Schwarch, Wien – Köln 1989, 13–23.
- E. Chrysos, Ripa = Chrysos, Evangelos, “Ripa gothica and litus saxonicum”, in: *The Transformation of Frontiers. From Late Antiquity to the Carolingians*, ed. W. Pohl – I. Wood – H. Reimitz, Leiden – Boston – Köln 2001, 69–71.
- H. W. Coetz, Concepts = Coetz, Hans-Werner, “Concepts of Realm and Frontiers from Late Antiquity to Early Middle Ages: some preliminary remarks”, in: *The Transformation of Frontiers. From Late Antiquity to the Carolingians*, ed. W. Pohl – I. Wood – H. Reimitz, Leiden – Boston – Köln 2001, 73–82.
- M. Comşa, Slav populations = Comşa, Maria, “Socio-economic organization of the Daco-Romanic and Slav populations on the Lower Danube during the 6th–8th centuries”, in: *Relations between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of Romania*, [Bibliotheca Historica Romaniae, Monographs XVI], ed. M. Constantinescu – S. Pascu – P. Diaconou, Bucharest 1975, 171–200.
- F. Curta, Peasants = Curta, Florin, “Peasants as ‘makeshift’ soldiers for the occasion, in: *Sixth-century settlement patterns in the Balkans. Urban centers and rural contexts in Late Antiquity*, ed. T. S. Burns – J. W. Eadie, Michigan 2001, 199–217.
- S. Cušić, Traian’s bridge = Cušić, S., “Traian’s bridge. A contribution towards its reconstruction”, in: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, ed. P. Petrović, Belgrad 1996, 258–261.
- G. Dagron, Témoignage = Dagron, Gilbert, “L’Empire romain d’Orient au IVe siècle et les traditions politiques de l’hellénisme. Le témoignage de Thémistios”, *Travaux et Mémoires* 3 (1968), 1–242.
- F. Daim, Cultural transfer = Daim, Falko, “Byzantine belts and avar birds diplomacy, trade and cultural transfer in eighth century”, in: *The Transformation of Frontiers. From Late Antiquity to the Carolingians*, ed. W. Pohl – I. Wood – H. Reimitz, Leiden – Boston – Köln 2001, 143–188.
- I. Dujcev, Pseudo-Césaire = Dujcev, Ivan, “Le témoignage de Pseudo-Césaire sur les Slaves”, *Slavia Antiqua* 4 (1953), 193–209.

- H. Edelmann, *Ἐρημίη* = Edelmann, Hannelore, *Ἐρημίη καὶ ἔρημος* bei: Herodot, *Klio* 52 (1970), 82–83.
- H. Elton, Defining = Elton, Hugh, “Defining Romans, Barbarians and the Roman Frontier”, in: *Shifting Frontiers in Late Antiquity*, ed. R. W. Mathisen – H. S. Sivan, Variorum 1996, 126–135.
- M. Garašanin, Ad Procope = Garašanin, Milutin, “Ad Procope, De aedificiis”, IV, VI, 8–18, *Starinar* 45–46 (1994–1995), 35–39.
- M. Gerolymatou, Commerce = Gerolymatou, Maria, “Le commerce, VIIe–XV siècle”, in: *La Bithynie au Moyen Age* (R B 9), ed. B. Geyer – J. Lefort, Paris 2003, 485–498.
- P. Goubert, Geurres = Goubert, Paul, “Les guerres sur le Danube à la fin du VIe siècle d’après Ménandre le Protecteur et Théophylacte Simocatta”, *Actes du XIIIe Congrès Intern. d’Études Byzantines*, Belgrad 1964, vol. 2, 115–124.
- H. Gračanin, South Pannonia = Gračanin, Hrvoje, “The Huns and South Pannonia”, *Byzantinoslavica* 64 (2006), 29–76.
- L. E. Havlík, Slawen = Havlík, Lubomír, “Die Byzantiner über die Verfassung der Slawen im 6. und 7. Jahrhundert”, in: *From Late Antiquity to Early Byzantium* (Proceedings of the byzantinological symposium in the 16th international Eirene Conference), ed. V. Vavřínek, Praha 1985, 173–177.
- L. Havlíková, Slavic Ships = Havlíková, Lubomíra, “Slavic Ships in 5th–12th Centuries Byzantine Historiography”, *Byzantinoslavica* 52 (1991), 89–104.
- R. Harhoiu, Beziehungen = Harhoiu, Radu, “Das norddonauländische Gebiet im 5. Jahrhundert und seine Beziehungen zum spätrömischen Kaiserreich”, in: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*, ed. H. Wolfram – F. Daim [(DÖAW, phil.- hist. Klasse 145], Wien 1980, 101–115.
- G. Kardaras, Δρόμος = Kardaras, Georgios, Ο «δρόμος του Δούναβη» κατά την Ύστερη Αρχαιότητα (Δ’ – ΣΤ’ αι.), in: *Η Μεθόριος του Δούναβη και ο κόσμος της στην εποχή της μετανάστευσης των λαών (4ος-7ος αι.)*, ed. G. Kardaras, Institute for Byzantine Studies/NHRE, Athens 2008, 267–284.
- H. Kopstein, Sklaverei = Kopstein, Helga, “Die byzantinische Sklaverei in der Historiographie des letzten 125 Jahre”, *Klio* 43/5 (1965), 560–576.
- P. Lemerle, Invasions = Lemerle, Paul, “Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l’époque romaine jusqu’au VIIIe siècle”, *Revue Historique* 211/2 (1954), 265–308.
- A. Madgearu, Fortress Turrus = Madgearu, Alexandru, “The placement of the Fortress Turrus (Procopius, Bell. Goth. III 14, 23–32)”, *Balkan Studies* 33/2 (1992), 203–208.
- A. Madgearu, Dawnfall = Madgearu, Alexandru, “The Dawnfall of the Lower Danubian Late Roman Frontier”, *Revue Roumaine d’Histoire* 34/3–4 (1997), 315–336.
- M. Mirković, Frontier at the Lower Danube = Mirković, Miroslava, “The Legionary Camps at Singidunum and Viminacium in the Defensive System in the fourth–fifth and sixth centuries: Romans and Barbarians”, in: *Frontier at the Lower Danube 4th–6th centuries*, *Studia Danubiana. Pars Romaniae*, Series Symposia I, ed. M. Zahariade – I. Opreș, Bucharest 1998, 117–130.

- M. Nystazopoulou-Pelekidou, Σλαβικές εγκαταστάσεις = Nystazopoulou-Pelekidou, Maria, “Σλαβικές εγκαταστάσεις στη Μεσαιωνική Ελλάδα: Γενική επισκόπηση”, in: *Βυζάντιο και Σλάβοι – Ελλάδα και Βαλκάνια (6ος-20ός αι.)*, ed. M. Nystazopoulou, Thessaloniki 2001, 61–104.
- M. Nystazopoulou-Pelekidou, Οδικό δίκτυο = Nystazopoulou-Pelekidou, Maria, “Το οδικό δίκτυο της Χερσονήσου του Αίμου και η σημασία του κατά τους μέσους χρόνους (γενικές επισημάνσεις και προτάσεις έρευνας)”, in: *Βυζάντιο και Σλάβοι – Ελλάδα και Βαλκάνια (6ος-20ός αι.)*, ed. M. Nystazopoulou, Thessaloniki 2001, 51–57.
- L. Okamura, Withdrawals = Okamura, Lawrence, “Roman Withdrawals from Three Transfluvial Frontiers”, in: *Shifting Frontiers in Late Antiquity*, ed. R. W. Mathisen – H. S. Sivan, Variorum 1996, 11–19.
- N. Oikonomides, Kommerkiarioi = Oikonomides, Nicolas, “Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: the Seals of Kommerkiarioi”, *DOP* 40 (1986), 33–53.
- S. Patoura, Conséquences = Patoura, Sophie, “Les invasions barbares en Illyrie et en Thrace (IV–VIe s.): conséquences démographiques et économiques”, in *Communications grecques présentées au Ve Congrès Intern. des Études du Sud Est-Européen*, Athens 1985, 191–210.
- S. Patoura-Spanou, Δούναβης μεσίτης = Patoura-Spanou, Sofia, “Ο Δούναβης μεσίτης ή ρευστόν αντίφραγμα και τείχος: μύθοι και πραγματικότητα”, in: *Μεθόριος του Δούναβη και ο κόσμος της στην εποχή της μετανάστευσης των λαών (4ος–7ος αι.)*, ed. G. Kardaras, Institute for Byzantine Studies/NHRF, Athens 2008, 15–29.
- S. Patoura-Spanou, Limes = Patoura-Spanou, Sofia, “Οι επιδρομές των βαρβάρων στο Ιλλυρικό και τη Θράκη και η πτώση του limes: ιστορικό περίγραμμα”, in: *Μεθόριος του Δούναβη και ο κόσμος της στην εποχή της μετανάστευσης των λαών (4ος–7ος αι.)*, ed. G. Kardaras, Institute for Byzantine Studies/NHRF, Athens 2008, 31–66.
- S. Patoura-Spanou, Εγκατάσταση Γότθων = Patoura-Spanou, Sofia, “Η επίσημη εγκατάσταση των Γότθων στη Θράκη και οι αντιδράσεις εκπροσώπων της βυζαντινής κοινωνίας”, in: *Μεθόριος του Δούναβη και ο κόσμος της στην εποχή της μετανάστευσης των λαών (4ος–7ος αι.)*, ed. G. Kardaras, Institute for Byzantine Studies/NHRF, Athens 2008, 83–103.
- S. Patoura-Spanou, Peoples du Danube = Patoura-Spanou, Sofia, “Une remise en question de la politique de Justinien envers les peuples du Danube”, in *Μεθόριος του Δούναβη και ο κόσμος της στην εποχή της μετανάστευσης των λαών (4ος–7ος αι.)*, ed. G. Kardaras, Institute for Byzantine Studies/NHRF, Athens 2008, 157–166.
- S. Patoura-Spanou, Εικόνα = Patoura-Spanou, Sofia, “Η εικόνα του «άλλου»: οι πρώτοι Σλάβοι του Δούναβη στις βυζαντινές αφηγηματικές πηγές”, in: *Μεθόριος του Δούναβη και ο κόσμος της στην εποχή της μετανάστευσης των λαών (4ος–7ος αι.)*, ed. G. Kardaras, Institute for Byzantine Studies/NHRF, Athens 2008, 167–179.

- S. Patoura-Spanou, Εμπόριο = Patoura-Spanou, Sofia, “Εμπόριο και συναλλαγές στη δουναβική μεθόριο: η Αυτοκρατορία και οι ῥάρβαροι”, in: *Μεθόριος του Δούναβη και ο κόσμος της στην εποχή της μετανάστευσης των λαών (4ος-7ος αι.)*, ed. G. Kardaras, Institute for Byzantine Studies/NHRF, Athens 2008, 195–221.
- M. Rusu, Romanic population = Rusu, Mircea, “Avars, Slavs, Romanic population in the 6th–8th Centuries”, in: *Relations between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of Romania*, [Bibliotheca Historica Romaniae, Monographs XVI], ed. M. Constantinescu – S. Pascu – P. Diaconou, Bucharest 1975, 123–153.
- A. J. B. Sirks, Frontiers in the Law = Sirks, Boudewijn A. J., “Shifting Frontiers in the Law: Romans, Provincials and Barbarians”, in: *Shifting Frontiers in Late Antiquity*, ed. R. W. Mathisen – H. S. Sivan, Variorum 1996, 146–157.
- G. Škrinavić, Roads = Škrivanić, Gavro, “Roman Roads and Settlements in the Balkans”, in: *An Historical Geography of the Balkans*, ed. F. W. Carter, London – New York – San Francisco 1977, 115–145.
- V. Tăpkova-Zaimova – M. Vojnov, La politique = Tăpkova-Zaimova, Vasilka, – Vojnov, Mihail, “La politique de Byzance dans ses rapports avec les ῥbarbares”, *Études Historiques* 2 (1965), 32–46.
- M. Vasić, Limes protobyzantin = Vasić, Miloje, “Le limes protobyzantin dans la province de Mésie Première”, *Starinar* 45–46 (1994–1995), 42–51.
- V. Velkov, Campagnes = Velkov, Velizar, “Les campagnes et la population rurale en Thrace au IVe-Ve siècles”, *Byzantino-Bulgarica* 1 (1962), 31–67.
- V. Velkov, Frage des Sklaverei = Velkov, Velizar, “Zur Frage des Sklaverei auf der Balkanhalbinsel während der Antike”, *Études Balkaniques* 1 (1964), 125–138.
- V. Velkov, Limes in Bulgarien = Velkov, Velizar, “Der römische limes in Bulgarien während der Spätantike”, in: *Roman Cities in Bulgaria* (Collected Studies), Amsterdam 1980, 199–207.
- V. Velkov, Donaulimes = Velkov, Velizar, “Der Donaulimes in Bulgarien und das Vordringen der Slawen”, in: *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert* (Symposium Tutzing 1985), ed. B. Hänsel [*Südosteuropa Jahrbuch* 17] 1987, 157–164.
- H. Wolfram, Entities = Wolfram, Herwig, “The Ethno-political Entities in the Region of the Upper and Middle Danube”, in: *Origins of Central Europe*, ed. P. Urbańczyk, Warsaw 1997, 45–55.

Софија ПАТУРА СПАНУ

РИМЉАНИ И ВАРВАРИ НА ОБАЛАМА ДУНАВА:
НАСЕЉА И ТРГОВИНА
(од 4. до 6. века)

Резиме

Више народа је становало, коегзистирало и сукобљавало се на обалама Дунава током периода Велике сеобе (4–6. век). Пре или касније сви они су долазили у додир са становништвом Римског Царства које је било насељено на јужним обалама Дунава. У тим контактима који су били ратничке или трговачке природе, Дунав је престајао да буде непремостива препрека и граница какав је био док је Римска Империја била на врхунцу своје моћи. Скоро сви извори из тог времена говоре пре свега о повременим најездама варвара преко Дунава а, затим, и о насељавањима. Најупечатљивија су насељавања Словена који су, за разлику од варвара који су прелазили Дунав пре њих, прелазили у мањим групама те добили назив „мирољубивих освајача.” Дунавска област је све више постајала „зона контакта”, надметања и комуникације међу народима. То је значило да су обале Дунава постајале место сусрета два различита света.

Катерина МЛАДЕНОВСКА РИСТОВСКА *

СТРАТЕШКИ ЗНАЧАЈ ПРЕЛАЗА „ДЕВЕТ ПУТЕВА” НА РЕЦИ СТРИМОН У АНТИЦИ

Апстракт: Долина реке Стримон (данашња Струма) неспорно је пружала погодне услове за насељавање и активан живот кроз све периоде прошлости, што је потврђивала и густина њене насељености. Окружена планинама са истока и запада, широка равница отворена према Орфанском заливу (данас познат и као Струмички), пресечена реком богатом водом, представљала је скоро непремостиву препреку на сувоzemном путу према југозападу – античком Халкидикију, Македонском краљевству, Тесалији, Епиру и Хелади; на северу према пеонским областима и унутрашњости Тракије, али и на главном путном правцу према Хелеспонту. Повољни животни услови омогућавали су активан живот људима, па је речна долина била насељена још од античких времена. Један од најзначајнијих стратешких пунктова у долини реке Стримон био је прелаз „Девет путева” (*Ennea Hodoi*), који се налазио на њеном ушћу. У раду је реч о стратешком значају овог прелаза у антици.

Кључне речи: река Стримон, прелаз „Девет путева”, Ејон, Амфиполис, Брасида.

Река Стримон и прелаз „Девет путева”

Стримон (*Strymon*) је антички назив данашње реке Струме. Први пут га, под овим именом, помиње Хесиод у свом делу *Теогонија* као речно божанство, сина Океана и Тетиде.¹ Касније се често сусреће и код других аутора,² а углавном се доводи у везу са представом зимске хладноће и олујног ветра.³

Име Стримон етимолошки се повезује са и. е. кореном *sreu* – који значи „тече”, исто као и у ст. и. *srávati*, ст. г. ῥέω, ст. в.н. *strom*, лит. *strāve* и сл.⁴

* kocemlad@gmail.com

¹ Hes., *Theog.* 337–345.

² Aeschyl., *Ag.* 191–192; Hdt. 7, 75; Thuc. 2, 96; Strab. 7, fr. 4, fr. 36, fr. 37; Plin., *NH*, 4, 38.

³ Aesch., *Pers.* 496; Hdt. VII, 118; Ov., *Trist.* V, 3, 2

⁴ Основа од које је образован овај хидроним, широко је заступљена у античкој ономастици. Према Херодоту, познато је насеље Στρίμων на егејској обали близу Маронеје (Hdt. VII, 108–109). Истоимени речни бог Стримон, сматран је оцем трачког краља Песа (Eur., *Rhes.* 279, 346). Плиније Старији помиње *Strymonis* као друго име за Битинију (Plin., *NH* 5, 143).

Такође је, уз минималну адаптацију, сачувано и у јужнословенским језицима (реке Струма, Струмица).⁵

Према разним античким ауторима, извори реке Стримона су на планинама Родопи, Хемус (данашња Стара планина) и другим просторима, али Тукидид (око 460 – око 400. год. п. н. е.) и Аристотел (384–322 п. н. е) су прецизни, да су њени извори на планини Скомиос (данашња Витоша).

Савремена наука је утврдила да се река Струма формира у мочварама испод јужних падина Црног врха (2.286 м) на планини Витоша у Бугарској, на надморској висини од 2.180 м, тече кроз Пирински и Егејски део Македоније и улива се у Орфански (Струмички) залив Егејског мора. Дуга је 408 км, од којих 290 км или 71,1% тече кроз данашњу Бугарску, а 118 км или 28,9% кроз данашњу Грчку. Њен укупни пад је 2.286 м, а просечни 5,6%. Водени ток јој допуњава десетак мањих и већих левих и десних притока. Укупно, слив заузима површину од око 17.000 км², од којих данашњој Бугарској припада 10.797 км² или 63,5%, а данашњој Грчкој 6.203 км² или 36,5%.

Долина реке Струме граничи се са више планина на западу (Осоговска планина, Влахина, Малешевска планина, Огражден, Беласица, Круша планина, Карадаг и Богданска планина) и на истоку (Рила, Пирин, Серски Боздаг и Пангеон). Воде реке Струме данас се користе за наводњавање и за производњу електричне енергије.⁶

За хидролошки режим слива реке карактеристични су периоди максималне количине високог водостаја (од новембра до јануара), смањеног водостаја (од средине фебруара до почетка јула) и период ниског водостаја (од почетка јула до краја октобра). У далекој прошлости, доњи ток реке био је стално плован, а повољни животни услови омогућавали су активан живот људима, те је речна долина била насељена још од античких времена. У многим историјским периодима, ова долина спадала је међу најгушће насељене

У долини Струме налази се путна станица *Strymon* између Драбеска и Сириса (TR 8,3), вероватно исто насеље које је убележено као *Στρυμόνιον*, град у Македонији, код Стефана Византијског. Познато је и неколико личних имена: *Στρυμων*, *Στρυμος*, *Στρυμονιος*, *Strymonius*, као и хибридна сложеница *Στρυμόδωρος* и *Στρυμογένης*. Из исте основе, без проширивања са суфиксом -*т*- вероватно је и име кастела *Στροβας* код Прокопија (в.: Светлана Янакиева, „Тракийска хидронимия”, *Studia Thracica* 12, Софија 2009, 129–130).

⁵ Појава епентезе -*т*- у консонантској групи -*sr* је карактеристична за многе друге индоевропске језике. Река Струмица је у горњем току позната као Стара река, у Струмичкој котлини као Струмица, а у даљем току као Струмешница.

⁶ К. Иванов, В. Маринов, Т. Панайотов, А. Петков, *Хидрологија на Бугарија*, Софија 1961; *Македонија како природно и стопанско цјело*, Македонски научен институт, Софија, 1945 (*Македонија како природна и економска целина*, превод од бугарски Димче Пановски, Институт за национална историја, Скопје 1978).

области географске Македоније, нарочито у пределу најјужнијег тока. У изворима се помиње више племена која су насељавала територију око њеног тока. Једно од њих, које се помиње само код Херодота, носило је и њено име – Стримони.⁷ У горњем току реке познати су Агријани, Лееји и Дентелети, а у доњем току Синти, Мигдонци, Дерони, Одоманти, Едонци и Бисалти. Занимљив је и податак да се река Стримон, као ликовна представа, среће и на античким монетама Амфиполиса и Пауталије.

Један од најзначајнијих стратешких пунктова у долини реке Стримон био је прелаз „Девет путева” (*Ennea Hodoi*), који се налазио на њеном ушћу и био свето место где су се укрштали путеви насељеног локалитета Едонаца⁸ још у првој половини I века п. н. е. Овај прелаз важио је за једну од главних улазних копнених капија према југозападу – Халкидикију, Македонском краљевству, Тесалији, Епиру и Хелади, а на северу према пеонском подручју и унутрашњости Тракије, али и према главном путном правцу према Хелеспонту. Укратко речено, у антици је имао стални стратешки значај.

Ејон – древна стратешка лука

У непосредној близини прелаза „Девет путева” налазила се и древна стратешка лука Ејон (*Eion*),⁹ која је тако названа према најстаријем локалном називу реке – Ејонеј. Његови археолошки остаци налазе се у данашњој области Тузле (?), неколико километара северозападно од села Офриниот (данас село Орфани), на ушћу реке Струме. О стратешком значају Ејона најбоље сведочи његова прошлост. О његовом оснивању нису сачувани подаци, а први пут га помиње Хомер¹⁰ као родно место трачког краља Реса.¹¹ Према Ликофрону, у време повратка хеленских јунака из Тројанског рата, у Ејону је умро Феникс, Аминторов син и тамо је га сахранио Неоптолем.¹² Претпоставља се да је у време похода персијске војске краља Дарија I (511.

⁷ Прогнани из земље поред реке Стримон од стране Тевкра и Миза, Стримони су се одселили у Малу Азију, где су добили име Битини. (Hdt. VII, 75, 2)

⁸ Едонци су били племе које је насељавало доњи ток реке Стримон и планину Пангај. Први пут су поменути код Херодота у вези са Ксерковим походима на Хеладу (Hdt. VII, 110).

⁹ У изворима се наводи и као *Ејон на реци Стримон* (Thuc., I, 98; Eust., *Comm. Il.*, II, 92) или *Ејон код Амфипоља* (Demosth., XIII, 23; XXIII, 199).

¹⁰ Hom., II, X, 435.

¹¹ Schol. in Eurip. Rhes., 393.

¹² Schol. in Lyc., *Alex.*, 417.

год. п. н. е), био претворен у важну утврђену базу са гарнизоном за снабдевање војске.¹³ Атињани су, управо код прелаза, покушали да формирају своју колонију 497. год. п. н. е, али су од Едонаца доживели страشان пораз. Касније, баш преко овог прелаза и постојећих мостова, прешла је и Ксерксова персијска војска у свом походу према Хелади (480. год. п. н. е), и тада су му персијски жреци принели беле коње као жртву. Ејон је постао значајна утврђена база за снабдевање персијске војске, са гарнизоном којим је командовао сатрап Богес, а у његовој близини су изграђени мостови. Вероватно због светости места, Едонци нису ни рушили прелаз, ни спречавали прелажење, а Персијанци, према имену места (*Ennea Hodoi* – *Девет путева*), у култу жртвовања ту су сахранили девет живих девојака и момака месног становништва.¹⁴ Након пораза, Ксеркс је побегао баш на ово место, одакле је затим отпловио за Азију.¹⁵

После повлачења Персијанаца, у оквиру ширења атинске колонизације према базену реке Стримон, атински војсковођа Кимон (476. год. пре н. е) освојио је Ејон и претворио га је у клерухију. Касније, 464. год. п. н. е, Атињани су опет покушали да формирају нову колонију непосредно код прелаза, али су од Едонаца претрпели нови пораз, при чему је код едонског насеља Драбеск (садашњег села Здравик или Дравискос, Драмско) погинуло 10.000 атинских колониста.¹⁶ Утврђени Ејон, међутим, продужио је да егзистира у континуитету, што потврђује и серија кованих монета из периода од 500. до 437. год. п. н. е.

Оснивање стратешке колоније Амфиполис

Атинско етаблирање на северној егејској обали продужило се у оквиру експанзионистичке политике државника Перикла, па су 436. год. п. н. е, војне снаге Атињана и њихових савезника, предвођене атинским стратегом Хагноном, угушиле отпор Едонаца. На овај начин, створени су услови за реализацију старих, али и далекосежних атинских планова за оснивање стратешке колоније Амфиполис (*Amphipolis*),¹⁷ која се налазила у непосредној

¹³ Hdt., V, 1 и 14; VI, 14, 44 и 45.

¹⁴ Hdt., VII, 24–25 и 113–114.

¹⁵ Hdt., VIII, 118 и 120.

¹⁶ Thuc., I, 100 и IV, 102; Осим тога, познат је и едонски град Датон, где су погинула два атинска стратега у рату за руднике злата (Hdt., IX, 75).

¹⁷ Данас *Неохори*, у Грчкој.

близини прелаза „Девет путева”, око 25 стадија¹⁸ (или 4,45 км) узводно од већ постојеће трговачке луке и улазне базе Ејона на ушћу реке Стримон.

Амфиполис је захватао део простора код једног процепа ниског брда на источној обали реке, на месту после кога је почињала њена делта. Ту је река правила лук око подножја брда, који је служио као тешко приступачна копнена и водена заштита града. Име је граду дао сам оснивач Хагنون а у преводу гласи: *Град на реци која тече са обе стране*, јер га река Стримон заобилази са обе стране. Подижући зид од једног речног корита до другог, Хагنون је испунио део између два рукавца на завоју, а град је могао да се види и са мора и са копна.¹⁹ Такав положај места имао је, несумњиво, велики стратешки, војни и економски значај.

Приликом самог насељавања, Атињани вероватно нису били у могућности да обезбеде довољан број свог становништва за тако стратешки утврђен и природно заштићен град. Осим релативно малог броја Атињана, у њега су се доселили и колонисти из оближњег града Аргиља, који је био колонија Андроса,²⁰ али и присталице македонског краља Пердике и присталице Халкидичана, етничког састава који је, само из страхопоштовања, могао да буде лојалан Атињанима.²¹

Приликом археолошких истраживања, овде су откривени велики бедеми и утврђења богатог гарнизонског града са светилиштем, атлетским комплексом и приватним кућама. Археолошки остаци са локалитета су импресивни, јер за разлику од суседних насеља која су кроз време имала променљив значај, стратешки значај Амфиполис је остао непромењен.

Више је него очигледно да је он, одмах после оснивања, добио већи значај него Ејон. Налазио се на самој граници према унутрашњости и имао је бољи приступ територијама са потребним ресурсима из котлине и планина које се граниче са њом (дрвену грађу за бродоградњу, нарочито из Едоније, племените метале из оближњих рудника на планини Пангај, житарице и јевтино робље). Тиме је Атина остварила нови политички и економски продор на северну егејску обалу и својим присуством успоставила одређену контролу дуж долине реке Стримон.

¹⁸ Старогрчка мера за дужину од 178 m X 25 = 4,45 km.

¹⁹ Thuc., IV, 102, 4.

²⁰ Андрос – једно од Кикладских острва. Још у VIII веку п. н. е. је потпао под власти еубејског града Еритреје. У време колонизације Халкидикија, тамо је основано више земљорадничких насеља. Извештан период била су под влашћу Персије, али касније су била дуго потчињена Атињанима.

²¹ Thuc., IV, 103, 3.

Са изузетним погодностима за одбрану, са Амфиполис су могли да се контролишу мост за прелаз на реци Стримон, сва њена долина и сви путеви у том делу долине.²² Његовим оснивањем, долина реке Стримон добила је нову, строго дефинисану улогу у атинским интересима за искоришћавање различитих ресурса. Одатле је могла да се контролише укупна трговина долине, али и трговина и преласци војске копненим путем између обале Тракије и Македонског краљевства према Тесалији и обрнуто. Тиме је далекосежно био утврђен атински политички престиж дужином доњег тока реке Стримон. Пошто је град имао обавезу да штити и помаже атинске војне и економске интересе, није плаћао порез, чак и касније – више од једног века.

Као нарочити, дуго планирани подухват, оснивање Амфиполиса је имало шири политички одјек у целом региону, јер је то била веома снажна база, која је владала облашћу богатом дрвеном грађом за бродоградњу, минералима и житним културама. Из Амфиполиса су се могли предузимати напади против свих суседних народа – од Трачана, до Халкидичана и Македонаца.

Оснивањем Амфиполиса, Атина је успоставила контролу долине реке Стримон, али, истовремено, и целе ближе околине и ширег региона: од Македоније, преко Халкидикија, до Одриског краљевства. Нарочито су биле негативне реакције суседних градова којих се тицала будућа конкуренција Атине, у првome реду града Аргиља.²³ Веома су били узнемирени и Халкидичани, а Потидаја је покушала и да раскине савез са Атином, због чега је била кажњена повећањем фороса. Градови Афитиј, Менда, Сермила, Скиона, Стагира, Стол и Торона, у знак револта, нису хтели да плате форос за 436/435. год. п. н. е. Осим на ове градове, оснивање Амфиполиса директно се одразило и на клерухију Бреа, која је вероватно изгубила своје значење и већ је, на почетку Пелопонеског рата (после 431. год. п. н. е) била напуштена.²⁴

²² Thuc., IV, 108, 1.

²³ Thuc. IV, 103, 4.

²⁴ Diod. XII, 32, 3; *IG* I, 46 = M–L *GHI*, no. 49; I. Papastavrou, *Amphipolis: Geschichte und Prosopographie*, Leipzig, 1936; D. Lazaridis, *Amphipolis kai Argilos*, Ancient Greek Cities 13, Athens, 1972; W. K. Pritchett, „Amphipolis Restudied“, *Studies in Ancient Greek Topography*, vol. 3, 298–346, University of California Publications in Classical Studies 22, 1980; B. Isaac, *The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest*, Studies of the Dutch Archaeological and Historical society 10, Leiden, 1986, 35–48 и 51–52; N. G. L. Hammond and G. T. Griffith, *A History of Macedonia*, vol. II, Oxford 1979, 118 n. 2; A. Vartsos, „The Foundation of Brea“, *Archaiia Makedonia II*, Proceedings of the International Symposia on Ancient Macedonia 2, 1977, 13–16; G. F. Hill, R. Meiggs and A. Andrewes, *Sources for Greek History between the Persian and Peloponesian Wars*, Oxford 1962, 347.

И македонски краљ Пердика II био је јако узнемирен атинским етаблирањем на северној обали, али већ традиционални, међусобни економски интереси су га још увек приморавали на уздржаност од оружаног обрачуна, па је остао политички толерантан, плашећи се да евентуални судар не ескалира у рат са несагледивим последицама. Чак постоје и наводи каснијих аутора да је и македонски краљ Пердика II плаћао форос Атине,²⁵ што није веродостојно – јер се сматра да је написано у пропагандне сврхе, да би се нагласила стара моћ Атине. Источна граница Македонског краљевства вероватно није била тако чврста, а можда је све то представљало резултат договора са одређеним изнуђеним међусобним концесијама. У сваком случају, својом опрезном политиком, македонски краљ је толерисао нови територијални, политички и економски продор Атине.

Опште узевши, оснивањем Амфиполиса, македонско-атински односи су се погоршали, јер је краљ Пердика II био спречен да покреће освајачке акције за проширење своје државе са друге стране реке Стримон и морским и копненим путем. Такође, био је лишен приступа тамошњим рудницама и ресурсима дрвене грађе. Амфиполис је постао атински природни, алтернативни, складишни центар и тржиште корисних сировина из околине и унутрашњости Тракије (дрвени материјал за бродоградњу, нарочито из Едоније, племенити метали из оближњих рудника на планини Пангај,²⁶ житарице из плодне котлине крај реке Стримон и др), али и центар за обезбеђивање јефтиних робова. Овим је Атина већ престала да буде економски тако зависна од Македонског краљевства,²⁷ па је продужила да подстиче раздор око македонског престола, подржавајући принца Филипа као претендента.

²⁵ Demosth., VII, 12; In ep. Philipp., XI, 16; Arr., *Anab.*, VII, 9, 4.

²⁶ Према рудним богатствима планине Пангај и њене околине била је усмерена пажња и атинског тиранина Пизистрата (600–528. год. п. н. е), који се настанео баш ту после прогона из Атине. Тада је било уобичајено да угледни представници атинске робовласничке државе, као на пример највећи историчар антике Тукидид и његови рођаци, располажу рудним и другим богатствима и далеко од Атине.

²⁷ За експанзионистичку политику Атина је морала имати и моћну морнарицу, па је била у сталној оскудици дрвета и смоле за бродоградњу, којих је Македонско краљевство имало у изобилју. То је био главни мотив међусобне толерантности и трговинске размене. Све до оснивања Амфиполиса, Атина је у снабдевању материјалима за бродоградњу била зависна од Македонског краљевства. Зато је морала да одржава политику добрих или балансираних односа са честим преговорима и договорима о питањима у којима су им се сукобљавали интереси. Нема доказа да су Атињани показали интерес за италијанске или сицилијанске шуме као алтернативно снабдевање пре Пелопонеског рата. Зато су се, у обезбеђивању грађе за бродоградњу, вероватно оријентисали искључиво према Македонском краљевству. (в.: Russell Meiggs, *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*, Oxford 1982, 124, 131 и 139).

Према Ј. Н. Борзи, Атина није могла да спречи македонски приступ ресурсима дрвене грађе, зато што су главни македонски ресурси, вероватно још увек, били они из планинских венаца Олимпа и Пиерије дуж пиеријске обале. Међутим, уколико би Атина успела да обезбеди дрвену грађу из Стримонског базена, Македонија би изгубила главног купца те грађе.²⁸

Оснивањем Амфиполиса, Атињани су постигли крунски циљ своје политике на северној егејској обали. Тиме су били осујећени и експанзионистички планови одриског краља Ситалка према долини реке Стримон. Одриско краљевство, које је заузимало територију источно од долине реке Нестос (данашња Места), добило је једну веома значајну препреку за продирање широм северне егејске обале.

Спарта осваја Амфиполис

За остварење економских интереса преко Амфиполиса, Атињанима је био потребан и миран и безбедан живот, па су преговорима и савезом покушали да елиминишу одриску опасност. Али остала су ривалства са Пелопонеским савезом, па је, у зиму 424. год. п. н. е, највећи противник Атине – моћна Спарта, напала Амфиполис. Војна експедиција била је поверена искусном и већ прослављеном спартанском војсковођи и дипломати Брасиду.²⁹

Као што Тукидид детаљно извештава, Брасида је кренуо са војском из Арнија,³⁰ места које се налазило на западној обали Орфанског (Стримонског) залива, и у предвечерје је дошао до Авлона³¹ и Бормиска,³² где је језеро Болба,³³ једном речицом, отицало у море. Пошто је хтео да се неприметно приближи Амфиполису, вечерали су у Бормиску и затим ноћним маршом продужили по лошем времену и снежној вејавици.

Као што је била уобичајена пракса, искусни Брасида је успоставио сарадњу са месним становницима који су били спремни да му помогну у

²⁸ E. N. Borza, *In the Shadow of Olympus: the Emergence of Macedon*, Princeton, New Jersey 1990, 139.

²⁹ Брасида (? – Амфиполис, 422. п. н. е) – спартански војсковођа, син Телида, прослављен у Пелопонескоме рату приликом атинске опсаде Пилоса (429), у Тесалији, Тракији и на Халкидичком Полуострову (424–422). Становници Амфиполиса су га славили као свог заштитника и хероја, са годишњим поменом и приношењем жртава у његову част.

³⁰ Арни – град на Халкидикију.

³¹ Авлон – град на Халкидикију.

³² Бормиск – град у Македонији (Мигдонији).

³³ Болба – језеро у Македонији (Мигдонији), у северном делу Халкидичког полуострова, сада Богданско језеро или Волве.

освајању града. А у Амфипољу је било таквих људи из Аргила (колоније Андроса), присталица македонског краља Пердике II, присталица Халкидичана и других. И поред тога што су имали и своје планове са Амфипољем, најкориснији су му били Аргилци, који су живели у непосредној близини, а према Атињанима су осећали традиционално неповерење. У току ноћи, Брасида је остао у Аргилу, а Аргилци су му се одмах ставили на располагање и почели да преговарају са својим некадашњим суграђанима, који су били насељени у Амфипољу, да им предају град. Рано ујутру, пре зоре, његову војску су одвели до моста на реци Стримон, који се налазио на извесној удаљености од града, на коме се налазио само стражарски пункт са малим бројем људи који је био елиминисан без посебног напора. Тако је Брасида истовремено искористио три стратешке и тактичке предности: издају, лоше време и изненађење.

Брасида је у међувремену успоставио контролу над читавом околином, осим над самим градом. Многи који су живели изван града били су заробљени, а неки су побегли у тврђаву. Затим се упутио пред градску капију и ту улогорио. У граду је завладала узнемиреност али, што је било још горе, међу самим суграђанима царовало је узајамно неповерење. Шириле су се гласине да би Брасида, ако би одмах напао град, највероватније успео да га освоји. Али он се одлучио за изненадне нападе и пљачкање области око града. Међутим, нико из града се није појавио ни да пружи отпор, ни да преговара, па је он прекинуо све акције. Опседнути Амфипољани, ипак, нису мировали. Противници мирне предаје града били су знатно бројнији од оних који су били за то да се брзо отворе градске капије. Тако су се договорили са стратегом Еуклеом, који је овамо пристигао из Атине као обезбеђење тог реона, и послали свог изасланика другом тамошњем атинском стратегу за северну егејску обалу, познатом историографу – Тукидиду, да притекне у помоћ.

Тукидид се у то време налазио на острову Тасос, на пола дана путовања корабом. Он је брзо кренуо са својих седам кораба којима је тамо тренутно располагао. Трудио се да стигне благовремено, пре предаје града Брасиди, или ако закасни у томе, бар да заштити Ејон. Брасида је био обавештен о опасности која му је претила доласком помоћи опседнутим Амфипољанима. Осим тога, сазнао је за Тукидидове концесије за експлоатацију златних рудника у тој области Тракије, па је стога било сасвим логично препоставити да је имао и снажан утицај на тамошње прваке од којих је могао да мобилише додатне контингенте војске, у шта су се уздали и Амфипољани. Зато је пожurio што је пре могуће да преузме град, шаљући им проглас са врло умереним предлозима. У прогласу је позвао грађанство да остане на

својим имањима обећавајући им да ће имати пуну равноправност, а онима који то не желе, дозвољавао је да напусте град у року од пет дана и да понесу све своје са собом. У ствари, према предлозима из прогласа, требало је само да град промени страну у савезништву. У граду је живело мало Атињана, док је већи део становништва био мешовитог порекла. Али и Атињанима је гарантована безбедност живота и имовине ако остану или ако се иселе у року од пет дана. Осим тога, Брасидина војска је заробила много људи изван града. Била би лудост одбити такве предлоге вештог освајача. У поређењу са застрашујућим очекивањима, изгледало је да су сви задовољни. Проглас је био прихваћен и Брасида је ушао у град. Планирао је да преузме и Ејон, сутрадан у зору.

Али Тукидид, којег Атињани неправедно оптужише за кашњење, стигао је као што се могло очекивати – крајем истог дана, непосредно пошто је Брасида преузео град. Њега је обманула вешта Брасидина дипломатија и брза предаја Амфиопољана, али његова помоћ Ејону, од седам кораба, била је благовремена. Чим је дошао, Тукидид је предузео мере којима је дугорочно осигурано утврђење Ејона, а прихватио је и Атињане који су одлучили да се иселе из Амфиопоља. У међувремену, Брасида је покушао да преузме енергични напад на Ејон, спуштајући се изненада чамцима низ реку до оштро истуреног копна изван заштитног зида, одакле се могао контролисати улаз у луку. Истовремено је извршио и напад са копна, али је Атињанима пошло за руком да га одбију.³⁴

Губитак Амфиопоља за Атину је претстављао ударац од пресудног значаја и допринео је ширењу духа слободе од дотадашње, наводно „савезничке”, потчињености. Између осталог, Атина је изгубила свог поузданог снабдевача дрвеном грађом за бродоградњу као и новчане приходе које им је овај град обезбеђивао. Такође, био је отворен пут Спартанцима према атинским савезницима преко Тесалије и Македоније, чак до реке Стримон. Атињани су се бојали да ће њихови савезници почети да одлазе у одметнице. Брасида је у својим говорима свуда изјављивао да је његова мисија да ослободи Хеладу. Када су градови подређени Атини сазнали за преузимање Амфиопоља, чули о Брасидиним понудама и о његовој благодати, постали су склони побунама. Шаљући тајне гласнике, позивали су га да дође и код њих и такмичили се у томе ко ће први да се одметне од Атињана. Чинило им се да је то безопасно, јер су потцењивали моћ Атине.³⁵

³⁴ Thuc., IV, 102–107.

³⁵ Thuc. IV, 108.

Брасида, међутим, није потцењивао моћ Атине. Он је имао реалну процену своје војне снаге и оперативних могућности и упорно тражио слање војних појачања из Спарте. У недостатку своје флоте, на реци Стримон сâм је подигао једно бродоградилиште.³⁶

Покушај Атине да поврати власт над Амфипољем

Атинска војска, превођена стратегом Клеоном, покушала је да поврати власт над Амфипољем 422. год. п. н. е. Као што обавештава Тукидид, испловивши из освојеног града Тороне, Клеон се упутио директно према Амфипољу и пристигао у Ејон, који је још увек био под атинском контролом. Као искусни војни стратег, запосео је Ејон као своју базу у нападу на Амфипољ, али је исправно проценио да неће моћи да га освоји сâм без ангажовања савезничких снага. Очекујући савезничке јединице, усмерио се и на појединачне акције. При том, прво је покушао да нападом неутралише Стагиру, град на источној обали Халкидикија. Али Стагира је била добро утврђена и брањена, па није успео да је освоји. Затим се усмерио у другом правцу и на јуриш успео да освоји град Галепс у области Едонаца, на обронцима планине близу реке Стримон.³⁷ Међу савезницима, који су Клеону били неопходни за даља војна дејства, био је и македонски краљ Пердика II, па је, с обзиром на постојећи македонско-атински договор о савезништву, послао изасланике да договоре слање одговарајућих војних снага. У исто време када су отишли изасланици македонском краљу, други изасланици су послати краљу независног племена Одоманта – Полеса. Од њега је тражено да, према могућностима, ангажује и доведе што већи број трачких најамника. Клеон је на кратко време зауставио војне операције и у својој бази Ејону чекао долазак савезничког појачања.

Али у међувремену, искусни Брасида је благовремено обављао одговарајуће припреме за одбрану. Он није потцењивао пристигле атинске војне јединице. Претпостављајући да могу добити и одређена појачања, и сâм је предузео мере позивајући у помоћ трачке најамнике и све Едонце из доњег тока реке Стримон и планине Пангај (пелтасте и коњанике). Брасида се припремао за велику, одлучујућу битку. Он је очекивао помоћ од 1.500 трачких

³⁶ Thuc., IV, 108.

³⁷ Да не би било забуне, неопходно је споменути да постоји и други град Галепс на западној обали полуострва Ситонија на Халкидикију.

најамника и „све Едонце”, за које се може само нагађати колику би војску могли послати. Али у самом Амфипољу, осим непознатог броја сталне војске у граду, Брасида је већ обезбедио помоћ и војску од хиљаду пелтаста из града Миркина из области Едонаца, као и Халкидичане, са укупном снагом од око две хиљаде пелтаста и триста хеленских коњаника. Значи, под својом командом, он је већ имао неколико хиљада војника. При том, очекивао је да у међувремену дође још неколико хиљада других војника. То је био свакако импресиван број од више хиљада војника концентрисаних на тако малом географском простору.

Са хиљаду пет стотина војника које је имао под командом, Брасида се улогорио код места Кердилиј на високом брегу поред реке, на релативно краткој удаљености од утврђеног Амфипоља. То место је имало посебан стратешки значај за одбрану Амфипоља, јер се са њега пружао савршен видик за осматрање околине, па се сваки покрет атинске војне силе могао на време приметити. Међутим, Брасида је осталу војску оставио на одбрамбеним позицијама у Амфипољу под командом Спартанца Клеариде. У таквим условима, Брасида је очекивао да Клеон потцени бројност и спремност његових одбрамбених снага и са расположивом војском почне са нападима на Амфипољ.

Клеон је очекивао савезничко појачање. Одоманти нису били много удаљени, али пут је био знатно дужи за македонску војску Пердике II и било је потребно данима чекати. Осим тога, од Одоманта се тражио ангажман већег броја трачких плаћеника, које они нису могли да прикупе из малог региона и у веома кратком времену. Беспослица се није допадала његовој војсци и мрзовољно су је подносили, па су до његових ушију стизала гунђања и замерке на његову некомпетентност и попустљивост у командовању. Такво психолошко стање војске у данима мировања било је уобичајено. Укратко, имајући проблеме са моралом своје војске и опадањем њеног борбеног духа због неактивности, Клеон је просто био принуђен да дигне логор и неспремну војску, пре времена, упути према Амфипољу. Са висине Кердилија, Брасида је посматрао сваки покрет и дејство атинске војске. Када је спазио да су Атињани кренули, Брасида се спустио са Кердилија и вратио у Амфипољ. Значи, на време је окупио војску у градској тврђави.

Када се упутио према Амфипољу, извиђајући циљеве напада, Клеон није обраћао пажњу нити га је интересовала јачина и број војника одбране, него је само планирао како да опколи град и касније, када му пристигну савезници, преузме град на јуриш. Долазећи пред Амфипољ, он је распоредио своју војску дужином једног природно заштићеног виси и кренуо да лично извиди мочварну област реке Стримон и прилазе граду са североисточне стране. Упутивши се тамо, мислио је да се одатле може безбедно вратити

када пожели, без потребе да улази у борбу. На његову несрећу, на зидовима тврђаве није никога видео, нити је неко излазио из затворених градских капија, па је помислио да град нема бранитеље. Чак је себе прекоревео што није понео опсадне справе, да војска што брже заузме град.

Атмосфера је била само наизглед мирна, опуштена, а у суштини веома напета. Сасвим професионално, Брасида, који се на време вратио у Амфиполе ради одбране, није одлучио да изиђе кроз градске капије и уђе у борбу класичном, отвореном битком за коначан, одлучујући обрачун. Он је проценио да су његове војне снаге слабије од противничких не само по бројности, него и по нивоу обучености, а њихово оскудно наоружање сводило се само на најнеопходније. Клеонова војска, међутим, била је састављена искључиво од професионално обучених Атињана, као и најбољих контингентата са острва Лемноса и Имброса. Иначе, по бројности, били су приближно изједначени.

Те разлике нису биле познате Клеону. Брасида је хтео да остану прикривене, да Атињани не би показали презир према њима, што и не би било оправдано, с обзиром на њихове одбрамбене предности, јер у таквим околностима опсаде, било је лакше бранити се него нападати. Зато је Брасида одлучио да се, углавном, ослони на своје искуство. Поверивши команду града Клеариди, он је изабрао сто педесет хоплита и одлучио да изађе у изненадни напад на Атињане изван града. При том, Брасида је сматрао да никад више неће имати прилику да их сачека изоловане као у овој прилици.

Сазвао је све војнике на окуп и одржао им говор да их охрабри пред борбу, позивајући се на њихов патриотизам и слободољубиве традиције своје домовине, потенцирајући *да ће се борити против непријатеља које су већ навикли побеђивати*. То је имало посебно значајан психолошки ефекат, који обично уноси смиреност, сигурност и самоувереност у успех. Брасида им је објаснио и војну тактику коју је намеравао да примени. После говора, Брасида је наставио припреме за излазак. Војне снаге, које је оставио под командом Клеариде, распоредио је код такозване Тракијске капије, на северној страни тврђаве, на путу према едонском граду Драбеску, да би одатле, изласком у напад, притекли у помоћ.

Надмени Клеон је видео да се Брасида спустио са Кердилија са тамошњом војском и да се повукао у град. Он сâм, међутим, продужио је да извиђа. Био је добро и на време обавештен о прегруписавању и убрзаним припремама непријатељских снага. Будући да су његови извиђачи имали могућност да споља прате све што се дешавало у самом граду, приметили су приношење жртава на олтар Атине, војску која је била по улицама, спремну коњицу код градских капија, те да је све то очигледно наговештавало при-

прему за предстојећи излазак војске кроз капије и отворену борбу са онима који су их опседали.

Сазнавши све то, Клеон као да није веровао, па се и сам приближио граду да би констатовао наведене чињенице. У том моменту, пошто је још увек чекао појачање, њему није одговарало да борба тада отпочне. Сматрајући да се без проблема може повући, дао је сигнал за повлачење у правцу Ејона, али у планираном поретку повлачења, прво маневром, који је био једино могућ са левог бока. Када је утврдио да је та одступница недопустиво спора, наредио је десном крилу да се окретањем изравна са левим крилом, чиме је свој бок оставио незаштићеним за изненадни напад. Управо то је био моменат који је очекивао Брасида. Према кретању глава војника и њихових копаља, закључио је да се они повлаче и да нису спремни за одбрану, па је наредио брзи јуриш кроз капије и снажни напад. Тако је изабрана Брасидина војна јединица јурнула кроз прву капију која је водила према палисади, по сасвим правој путу који је пролазио у близини споменика, који је још увек постојао у време писања помињаног Тукидидовог дела. То је био најбоље природно заштићени део града. Према претходно припремљеном плану, Брасидина јединица је одмах напала центар атинске војске, којом је, док се бранила, завладао хаотичан неред. Брасидини војници су упадали међу људе који су били хаотично измешани без одбрамбеног поретка и из безумљени смелим, изненадним нападом потпуно разбијени.

У исто време, као што му је било наређено, кроз Тракијску капију изишао је и Клеарида и усмерио се на Атињане. Ускоро је завладало потпуни неред међу изненађеним Атињанима, који уопште нису очекивали напад с обе стране у исто време. Лево крило Атињана, које је напредовало према Ејону и кретало се напред, одвојило се и почело да се повлачи бежећи главом без обзира, у потпуном расулу. У међувремену, усмерен на десно крило Атињана, које је пружило трајнији отпор, Брасида, који је био у првим борбеним редовима, пао је тешко рањен. Али на његову срећу, то нису приметили Атињани. Његови војници, који су били у близини, подигли су га и изнели са ратишта.

Атињани ипак нису имали шансу за успех. Клеон није имао намеру за коначно, одлучујуће одмеравање снага, па се и сâм дао у бекство, али га је сустигао неки пелтаст из Миркина и убио. Клеонови хоплити су, два-три пута покушали да се прегрупишу за отпор на брду, при чему су, само на кратко, успели да одбију Клеаридине нападе. Али после тога једва су се повукли, јер су били опкољени миркинском и халкидичком коњицом и њиховим пелтастима. Када су их ови почели засипати копљима, дали су се панично бекство. Тиме је војска Атињана, уз велике губитке, коначно

била разбијена и практично протерана, принуђена на повлачење кроз планине разним путевима. Бежање ове потпуно поражене војске, завршило се у утврђеном Ејону.

Бранитељи Амфиопоља пренели су тешко рањеног Брасиду у град. Још увек је био при свести и дознао лепу вест о извојеваној победи. Убрзо затим је преминуо. Део војске под командом Клеариде вратио се из прогона Атињана који су се разбежали. Као што је био обичај, са убијених противника покупљено је оружје и прикупљен остали плен. Пораз Атињана био је катастрофалан.

И овога пута, по уобичајеној пракси, тела Атињана који су погинули предата су њиховим суграђанима да би достојно била сахрањена. Поређење односа жртава – шест стотина Атињана, насупрот седам Спартанаца – само потврђује војничку способност и стручну припремљеност спартанског војсковође Брасиде, насупрот атинском војсковођи Клеону. У првome реду, то је био резултат добро припремљеног напада, изненађења, одабраних војника и свакако, личног примера војсковође који је био у првим борбеним редовима, директно изложен у борби заједно са својим војницима.³⁸

Тако је спартански војсковођа Брасида завршио богату и прослављену војну каријеру, оставивши неизбрисиви траг у историји целог региона. Тукидид наводи значајне податке о тадашњим обичајима да војсковођа буде сахрањен о јавном трошку, са војном пратњом под оружјем и на почасном месту, са монументалном ограђеном гробницом на главном тргу. Од тог времена, Брасида је поштован као полубог и проглашен ојкистом (оснивачем) града.³⁹ Лако је прихватити да Брасида, као спаситељ Амфиопоља од опсаде, буде поштован као полубог, али зачуђујућа је чињеница да му је приписана функција оснивача (ојкисте) града. То, после дванаесет година које су протекле од настанка града, представља фалсификовање историје. У таквим условима, код месног становништва свакако је постојао страх од будуће освете Атињана, али и нарочито поштовање према савезу са Спартом, који је био неопходан због заштите града. Због актуелног непријатељства са Атињанима, били су срушени сви споменици у част стварног оснивача (ојкисте) града Хагнона, што практично потврђује стару крилатицу да историју пишу победници. Култ Брасиде, вероватно су брзо учвршћивале годишње календарске почасте, са приношењем жртава и такмичарским надметањима.⁴⁰

³⁸ Thuc. V, 6–10.

³⁹ Thuc. V, 11.

⁴⁰ Сви догађаји у вези са оснивањем Амфиопоља и борбе око њега су опширно обрађене код Ј. Папаставруа (в.: I. Papastavrou, *Amphipolis: Geschichte und Prosopographie*, Leipzig 1936.

Амфиполис под македонском и римском влашћу

У складу са одредбама Никијиног мира (421. год. п. н. е), Амфиполис је касније ипак требало да буде враћен Атини. И поред тога, остао је независан све до пада под власт македонског краља Пердике III, негде пре 359. год. п. н. е. Али у првим годинама владавине, македонски краљ Филип II Македонски, пошто је надвладао претенденте на престо, настојао је да се ослободи притиска Атине и њеног мешања у унутрашње послове Македонског краљевства, па је привремено повукао македонску посаду из Амфиполиса.⁴¹ Убрзо након тога, када је Атина била заузета обрачунима са својим дотадашњим савезницима, Филип II Македонски опет је освојио Амфиполис и протерао његове проатинске вође, остављајући граду локалну аутономију, али са наметнутим годишњим форосом (у јесен 357. год. п. н. е).⁴² Златни рудници недалеко од Амфиполиса, за македонске краљеве су носили годишњи приход од 1.000 златних таланта.

Амфиполис је остао под македонском влашћу све до римског освајања Македонског краљевства 168. год. п. н. е, када је проглашен за „слободан град” и постао центар Прве македонске мериде.⁴³ Када је Македонија претворена у провинцију, Амфиполис је задржао статус слободног града. Задржао је свој значај до краја антике, постајући, између осталог, веома важна станица на путу *Via Egnatia*.⁴⁴

*

Укратко: неспорно је да је долина реке Стримон пружала погодне услове за насељавање и активан живот кроз све периоде у прошлости, што је потврђивала и густина њене насељености. Окружена са више планина са истока и запада, широка равница отворена према Орфанском (Струмичком) заливу, пресечена реком богатом водом, представљала је скоро непремостиву препреку на сувоземном путу према југозападу – античком Халкидикију, Македонском краљевству, Тесалији, Епиру и Хелади, на северу према пеонским областима и према унутрашњости Тракије, али и на главном путном

⁴¹ Diod., XVI, 3, 3.

⁴² Н. Проева, *Историја на Аргеадите*, *Historia Antiqua Macedonica* 8, Скопје 2004, 217–218, 220–222.

⁴³ Plin., *NH*, IV, 38.

⁴⁴ В.: Ф. Папазоглу, „Македонски градови у римско доба”, *Жива антика*, посебна издања, књига I, Скопје 1957, 288–291.

правцу према Хелеспонту. Уз такве околности, још у првој половини I века п. н. е, као један од најзначајнијих стратешких пунктова, особито значење је добио прелаз и раскрсница насељене области Едона – „Девет путева” (*Ennea Hodoi*) на ушћу реке Стримон, са светим поштовањем које је стекла кроз векове и митску традицију.

Непосредно са овим прелазом, повезано је и оснивање стратешке древне луке Ејон, која је први пут споменута код Хомера. Та лука на мање од 4,5 км од прелаза „Девет путева”, узводно од Ејона, природно заштићеног реком Стримон, имала је митску прошлост и богату историју у борби за превласт у антици, почевши од Персијанаца (511. и 480. год. п. н. е), до Атињана (497, 476, 464. и 436. год. п. н. е) и Спарте (424. год. п. н. е). Исти циљ имало је и оснивање стратешке колоније Амфиполис од стране Атине (436. год. п. н. е). Град је добио веће економско значење у контроли и искориштавању неопходних ресурса из котлине и са планине што је, још више, изазивало незадовољство суседа из ближе околине и ширег региона. У зиму 424. год. п. н. е, Амфиполис је без отпора освојио највећи противник Атине – моћна Спарта, на челу са Брасидом, војсковођом и врло вештим дипломатом. Брасида није потцењивао силу Атине и припремао се за одбрану. Али његов покушај да освоји добро утврђени Ејон, који је бранио и славни Тукидид, остао је без успеха. То је узроковало широки талас одметања од савезништва са Атином.

Атинска војска, коју је предводио стратег Клеон, неуспешно је покушала да поврати своју власт над Амфиполисом 422. год. п. н. е. Сукоб у коме су погинуле војсковође обе војске, Клеон и Брасида, завршио се бекством Атињана и проглашењем Брасиде за полубога и ојкисту (оснивача) града. Према одредби Никијиног мира (421. год. п. н. е), град је требало да буде враћен Атини, али је уствари, остао независан све док га није освојио македонски краљ Филип II Македонски 357. год. п. н. е. Амфиполис је остао под македонском влашћу све до римског освајања Македонског краљевства 168. год. п. н. е, када је проглашен „слободним градом” и постао центар Прве македонске мериде и врло важна станица на путу *Via Egnatia*. Прелаз „Девет путева” на реци Стримон је и даље, кроз векове, остао митска, али и фактичка реалност.

Извори

- Aeschyle, ed. Paul Mazon, Paris, 1920 (V. I), 1925 (V. II), Association Guillaume Budé.
Arriani *Anabasis*, ed. A. G. Roos, Lipsiae 1907.
Demosthenis, *Orationes*, recognovit brevique adnotatione critica instruxit S. H. Butcher, Clarendon Press, Oxford 1966.
Diodori Siculi *Bibliotheca Historica*, Post I. Bekker et L. Dindorf recognovit Fr. Vogel, Editio streotypa, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Stuttgart, Teubner 1964–1969.
Euripide, Collection Guillaume Budé, ed. L. Méridier, H. L. Parmentier, F. Chapouthier, J. Mennier, Paris 1923–1961.
Eusthatii *Commentarii ad Homeri Odysseam*, t. I–II, Lipsiae 1825–1826.
Herodoti, *Historiae*, recognovit brevique adnotatione critica instruxit Carolus C. Hude, ed. tertia, Oxonii 1927.
Hesiodi *Carmina*, rec. A Rzach, ed. Tertia, Lipsiae 1913.
Homeri *Illias*, ed. G. Dindorf, Lipsiae 1910.
Meiggs, R., and D. M. Lewis, *Greek Historical Inscriptions*, Oxford 1969.
Plinius, *Naturalis Historia*, ed. Jan-Mayhoff., 5 vol., Leipzig, Teubner 1897–1933.
Strabonis *Geographica*, ed. A. Meineke, t. I–III, Lipsiae 1895–1913.
Thucydidis *Historiae*, ed. H. J. S. Jones – J. E. Powell, Oxonii 1942.

Литература

- Hammond, N. G. L., and G. T. Griffith, *A History of Macedonia*, vol. II, Oxford 1978.
Hill, G. F., R. Meiggs, and A. Andrewes, *Sources for Greek History between the Persian and Peloponesian Wars*, Oxford 1962.
Isaac B., *The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest*, Studies of the Dutch Archaeological and Historical society 10, Leiden 1986.
Lazaridis D., *Amphipolis kai Argilos*, Ancient Greek Cities 13, Athens 1972.
Meiggs, R., *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*, Oxford 1982.
Papastavrou, I., *Amphipolis: Geschichte und Prosopographie*, Leipzig 1936.
Pritchett W. K., „Amphipolis Restudied“, *Studies in Ancient Greek Topography*, vol. 3, 298–346, University of California Publications in Classical Studies 22, 1980.
Vartsos, A., „The Foundation of Brea“, *Archaia Makedonia II*, Proceedings of the International Symposia on Ancient Macedonia 2, 1977.
Borza, E. N., *In the Shadow of Olympus: the Emergence of Macedon*, Princeton – New Jersey 1990.
Иванов, К., В. Маринов, Т. Панайотов, А. Петков, *Хидрологија на Бугарија*, Софија 1961.
Македонија како природна и економска целина, превод од бугарски Димче Пановски, Институт за национална историја, Скопје 1978.

Македонија како природно и стопанско цяло, Македонски научен институт, Софија 1945.

Папазоглу, Ф., „Македонски градови у римско доба”, *Жива антика*, посебна издања, књига I, Скопје 1957.

Проева, Н., *Историја на Аргеадите*, *Historia Antiqua Macedonica* 8, Скопје 2004.

Јнакиева, С., *Тракийска хидронимия*, *Studia Thracica* 12, Софија 2009.

Katerina MLADENOVSKA RISTOVSKA

THE STRATEGIC SIGNIFICANCE OF THE PASSAGE “NINE ROADS”
ON THE STRYMON RIVER IN ANTIQUITY

Summary

The passage “Nine Roads” (*Ennea Hodoi*), at the mouth of the River Strymon (Struma), was a sacred crossroads inhabited locality of the Edones in the first half of the I millennium BC. It was one of the main entrance inland ports to the Southwest – Chalcidice, the Macedonian Kingdom, Thessaly, Epirus and Greece, to the North towards the Paeonian areas and the interior of Thrace and to the main road towards the Hellespont. Briefly stated, it had repeatedly strategic importance in antiquity.

In the vicinity of the passage, there was the strategic ancient port Eion, for the first time mentioned by Homer. At the time of the invasion of the Persian army led by King Darius I (511 BC), it was turned into an important fortified base with a garrison for military supply. In 497 BC, however, the Athenians took over an unsuccessful attempt just at the passage to establish their colony, but encountered a terrible defeat by the Edones. And later, through this passage and the inherited existing bridges, the Persian army of Xerxes passed during the invasion of Greece (480 BC). Probably because of the sanctity of the place, Edones neither destroyed the passage nor hindered it, and the Persians, according to the name of the locality (*Ennea Hodoi* – Nine Roads), as a cult sacrifice here buried nine alive girls and boys from the local inhabitants.

After the withdrawal of the Persians, Eion was conquered by the Athenian general Kimon (476 BC) and was transformed into cleruchy for spreading the Athenian colonization towards the basin of the River Strymon. Later, in 464 BC, the Athenians again tried to form a new colony directly at the passage, but suffered a new defeat by the Edones. The fortified Eion, however, continued to exist in continuity, certified with a series of coins through the period of 500-437 BC. The Athenian establishing at the northern Aegean coast continued, and in 436 BC, the military forces of the Athenians and their allies, led by Hagnon, crushed the resistance of the Edones and in the vicinity of the passage Nine Roads and Eion founded the new colony Amphipolis about 4,45 km upstream from Eion.

Amphipolis spread over the section of a crevice on the low hill on the eastern bank of the river at the place before it opened in its delta. Here the river did bow around the base of the hill as a hard accessible land and water protection for the city. It was named by the founder Hagnon himself, which translates as follows: “City on a river flowing from both sides”. Hagnon completed the section between the two hands at the bend with elevated wall from one river basin to the other, and the city was seen from the sea and from the mainland. Such a position was undoubtedly of a great strategic, military and economic importance.

During the settling, except for a relatively small number of Athenians, colonists from the nearby town Argilus, which was a colony of Andros, but also followers of the Macedonian king Perdiccas II and supporters of Chalcidians, an ethnic composition which only of awe could be loyal to Athenians, moved at Amphipolis. Archaeological excavations here revealed large walls and fortifications of a rich garrison city, sanctuary, athletic complex and private houses. Quite obviously, immediately after the founding, it was given more importance than Eion, with better access to land with the required resources of the valley and the mountains that border it (timber for shipbuilding, especially from Edonis, precious metals from the nearby mines on the Mount Pangaion, cereals and cheap slaves). The overall trade of the valley, but also the trade and crossings of armies by land route between the coast of Thrace and the Macedonian Kingdom to Thesaly and vice versa, could be controlled from the city. And because the city had an obligation to protect and assist the Athenian military and economic interests, was not paying tax, even later – over a century.

With the establishment of Amphipolis, Athens established control of the River Strymon, but its foundation hit the closer environment and the wider region of Macedonia, through Chalcidice to the Odrysian Kingdom. Particularly negative were the reactions from the neighboring cities, affected by the future competition of Athens, primarily the city Argilus. Upset were also the Chalcidians. Potidaea attempted to abandon the alliance with Athens and because of it was punished with increase of the tax. The cities Aphytis, Mende, Sermylia, Scione, Stagira, Stolus and Torone, however, as a sign of revolt, survived not paying the tax 436/435 BC. Besides them, the establishment of Amphipolis directly affected the cleruchy Brea, which probably lost its importance and at the beginning of the Peloponnesian War (431 BC) had already been abandoned. Of course, the Macedonian King Perdiccas II was very anxious, but already traditional mutual economic interests still were forcing him to restraint of armed opposition and he remained politically tolerant. But Athens was no longer strongly trade-economic dependent on the Macedonian Kingdom and continued to foster discord for the Macedonian throne supporting the Prince Philip.

With the establishment of Amphipolis the expansionist plans of the Odrysian King Sitalces to the River Strymon were hampered. The Odrysian Kingdom, which ruled the territory east of the River Nestos (Mesta), has received a significant obstacle to the ambitions for break-through the northern Aegean coast. With negotiations and alliance, the Athenians tried to eliminate the Odrysian danger, but rivalries with the Peloponnesian Alliance remained, so in 424 BC Amphipolis was captured by the army commander Brasidas and fell under the power of the biggest opponent of Athens – the powerful Sparta. In 422 BC, the Athens army led by Cleon, unsuccessfully tried to regain power over Amphipolis. Later, according to the regulations of the Peace of Nicias (421 BC), Amphipolis still had to be returned to Athens, nevertheless, remained independent until its conquest by the Macedonian King Philip II of Macedon in 357 BC. The gold mines not far from Amphipolis were bringing the Macedonian kings an annual income of 1,000 talents of gold. It remained under the Macedonian rule until the Roman conquest of the Macedonian Kingdom in 168 BC, when it was declared a “free city” and became the centre of the First Macedonian District and an important station on the Via Egnatia. The passage Nine Roads, however, remained mythical and factual reality through the centuries.

Translated by Kostadinka Mladenovska

Бранко БЕШЛИН*

УТИЦАЈ ДУНАВА НА ПРИВРЕДНИ, ДРУШТВЕНИ И УРБАНИСТИЧКИ РАЗВОЈ НОВОГ САДА ОД КРАЈА 17. ДО ПОЧЕТКА 19. ВЕКА

Апстракт: Историја Новог Сада, као и других урбаних агломерација у овом делу Панонског басена, обележена је изразитим дисконтинуитетом. Мада је уже подручје на ком се данас налази насељено од праисторије, почеци *града* везују се за крај 17. и почетак 18. века. У чланку је указно на главне тенденције у првом столећу његовог развоја, при чему је нагласак стављен на међузависност природних чинилаца, у првом реду Дунава, и историјских околности. Захваљујући положају на важном пловном путу, Нови Сад је имао израженије урбане функције (саобраћајне, трговачке, занатске, културно-образовне) од градова у окружењу који су свој развој заснивали на пољопривреди. Са друге стране, Дунав је због честих поплава и мочварног подручја уз његове обале током два века ограничавао урбанистички развој града. **Кључне речи:** Дунав, Нови Сад, Петроварадин, трговина, речни саобраћај, урбанистички развој.

На прагу 21. века Нови Сад није само административни, економски и културни центар Војводине и други по величини и значају град у Србији, већ једно од највећих урбаних средишта у Панонском басену. Међутим, питање колико је дуга историја овог *града* изазива недоумице. Формирао се у изразито аграрној области у којој је урбанизација имала своје особености – између осталог, почела је са закашњењем и обележена је дисконтинуитетом који се не огледа само у осцилацијама у развоју појединих, мањих или већих, урбаних агломерација, него и у дугим временским размацима између њиховог потпуног пада (чак и затирања) и обнављања. Насеобинска мрежа каква данас постоји образована је у 18. столећу и ту је случај Новог Сада парадигматичан. Уже градско подручје непрекидно је настањено већ седам миленијума, али се почеци *града* најчешће везују тек за крај 17. столећа, јер се од тада историја насеља из кога се он развио може пратити у континуитету. И урбана традиција ту налази своје корене. Ранија прошлост углавном је препуштена забору, јер нема ни видљивих материјалних остатака, ни

* beslin@ff.uns.ac.rs

предања која би на њу подсећала. Најстарија сачувана кућа је из 18. века, а већина осталих здања у градском језгру подигнута је током наредног. Ни име које данас носи, Нови Сад није наследио из давнина, нити га је касније добио спонтано, од својих житеља, него му је оно одређено повељом од 1. фебруара 1748. којом је проглашен за слободни краљевски град.

О Новом Саду у 18. столећу доста је писано, највише на основу грађе Магистрата. Додатна истраживања у иностраним архивима сигурно би помогла још бољем познавању овог раздобља, али и досадашња сазнања омогућују сасвим прихватљиву и опширну монографску обраду првог столећа историје града, и у целини, и у појединим сегментима. У овом чланку, међутим, не би требало да буде аналитички подробно сагледан неки ужи проблем везан за просторно планирање насеља и комуникација. Полазећи од поменутих особености историје Новог Сада, сврсисходније ће бити ако се у датом хронолошком оквиру укаже на главне тенденције у развоју града и притом пажња усмери на међузависност природних чинилаца, у првом реду Дунава, и историјских околности.

Део Паноније у коме се формирао Нови Сад више је него занимљив за проучавање историје природног окружења која, нажалост, у Србији нема поклоника. Људским деловањем изглед простора у Бачкој и Банату током последња три века измењен је до непрепознатљивости. Знатно су скраћени токови река; дуж њихових обала подигнути су насипи који су их сабили у корито; прокопане су стотине километара канала. Реке су раније правиле бројне рукавце и меандре и често се разливале километрима уонаоколо. Тамо где се данас простиру култивисана поља у прошлости су се у недоглед ширили тешко проходни ритови и баруштине.

Оно што је на први поглед уочљиво, а стручне анализе потврђују, јесте да је географски положај Новог Сада изузетно повољан, иако има и извесне недостатке. Налази се на левој обали Дунава који овде прави широку окуку и раздваја равну Бачку од Фрушке Горе. Симптоматично је да су се и други највећи градови у Панонској низији формирали на ободима низије, то јест тамо где се она спаја са брдима (Беч, Братислава, Будимпешта, Загреб, Београд). Нови Сад је настао у речној долини (алувијалној равни) те када му се данас прилази са североисточне периферије која се налази на 3–4 метра вишем терену (дилувијалној тераси) град се „не види добро: он тоне. Пред путниковим очима јавља се само једна дугачка и узана пруга кровова”.¹ У самој речној депресији разликују се водоплавно земљиште (инундациона раван) и за 4–6 метара издигнуте површине (алувијалне терасе) које су у

¹ [Бошко Петровић], *Нови Сад*, Нови Сад 1963, 15.

народу називане гредама – „островима”, у Мађарској „варошким гредама” – јер су на њима по правилу подигнути најстарији делови подунавских и потиских градова и села. Локални положај је у давној прошлости пружао могућности за разноврсну пољопривредну производњу, риболов, речни транспорт и трговину.

Мада је Дунав имао важну улогу у обликовању привредне и друштвене физиономије Новог Сада спутавао је његов урбанистички развој. Више пута га је плавио, а током 18. и 19. столећа, надамак најужег центра града пружало се „школски неподесно подручје за градњу”: песковито ритско земљиште, већим делом године сасвим поплављено, пуно баруштина, прошарано трском, травуљином и врбацама у којима је боравила дивљач. Нови Сад ће се спустити до обала реке тек 30-их година 20. века, а потпуно је овладао ритским подручјем до краја 70-их година 20. века.

Сличан локални положај имало је још неколико оближњих места на бачкој и сремској страни Дунава, али нису еволуирала до ранга града као Нови Сад, чији је регионални положај имао низ предности – најважнија је „идеалан прелаз преко реке”.² На левој страни Дунава узвишени терен је само 500–700 метара удаљен од речног корита, а на другој обали је чврсто тле, петроварадинска стена. Осим тога, Дунав је на поменутом месту најужи у овом делу тока – свега око 200–300 метара. Стена на другој обали има и стратешку важност, јер доминира околином па омогућава контролу прелаза и речног саобраћаја. Узводно од Новог Сада овако повољан прелаз преко Дунава постоји код Бачке Паланке, а низводно тек око четири стотине километара даље, код Турну Северина, на излазу из Ђердапске клисуре. Згодан прелаз добија тим више на значају, јер се подудара са магистралним правцем који води од Леванта ка Средњој Европи.

Природни чиниоци јесу од велике, али не и пресудне важности. На развој насеља утичу и различите друштвене околности. Оне су се кроз историју мењале – управо то показује пример Новог Сада. Требало је да протекне много времена, па да дођу до изражаја све повољности којима је природа обдарила ово подручје, као и да се отклоне озбиљне препреке које је она поставила и преобрате у корист града.

На ужој територији града људска станишта постојала су још од праисторије, али у античко доба нису еволуирала у мање или веће урбане агломерације, што се десило на другој страни Дунава, у Срему, где се почетком

² Слободан Ђурчић, *Насеља Бачке. Географске карактеристике*, Нови Сад 2007, 96; видети и: Branislav Bukurov, *Uputstva za proučavanje morfologije vojvođanskih gradova*, Novi Sad 1959; Исти, „Проблеми територијалног ширења Новог Сада”, *Зборник Матице српске за природне науке*, 62/1982, 165–172.

1. века учврстила римска власт. У то време су се у Бачку населили Јазиги, огранак Сармата, против којих су Римљани ратовали све до првих деценија 4. века.³ На тзв. сремском одсеку Лимеса била је и мала утврда Кузум (Cusum), која се налазила наспрам данашњег Новог Сада. Дуго се веровало да су Римљани у Бачкој изградили истурену одбрамбену линију чији је један крак ишао од североисточне периферије Новог Сада, која се и сада назива Римски шанчеви. Међутим, нема ни писаних извора ни довољно археолошких налаза који би говорили у прилог томе да су Римљани овде боравили.

Што се тиче наредних епоха, Сеобе народа и раног средњег века, ископавања у ближој околини града потврђују присуство Острогота, Гепида и Авара, али се тек 1237. године први пут помињу насеља на ужој и широј територији данашњег Новог Сада, на левој обали Дунава. Набрајају се у повељи којом их је угарски краљ Бела IV даровао новооснованој цистерцитској опатији на сремској страни.⁴

Седам-осам насеља, колико их је било на ужем градском подручју, нису била повезана у целину, између осталог и због мочварног терена. Најзначајнији је био Петурварад, Петерварад, који се још среће под именима Варад (Varod), Вашарош-Варад (Vásáros-várad) или Стари Петроварадин (Péterváradja). Имао је статус трговишта (oppidum), што не говори много о његовом значају и величини. У Угарској је, почетком 16. века, било око 800 насеља овога ранга међу којима се нека нису много разликовала од села, а друга су била равна мањим слободним краљевским градовима.⁵ Тачан положај Вашарош Варада није поуздано утврђен, још мање се зна како је из-

³ Мелхиор Ердјухељи, *Историја Новог Сада*, Нови Сад 1894, 2–26. Никола Вулић, „Војводина у римско доба”, у: *Војводина I, Од најстаријих времена до Велике сеобе*, фототипско издање, Нови Сад 2008, 62–80; Borislav Jankulov, „Utvrdjenja Rimljana i varvara iz doba seobe naroda u Bačkoj i Banatu”, *Rad vojvođanskih muzeja*, Novi Sad, 1/1952; Danica Dimitrijević, Olga Zirojević, Aleksandar Forišković, Lazar Rakić, Milenko Palić, Zvonimir Golubović, „Kratak pregled prošlosti Novog Sada od antičkih vremena do 1944. godine”, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, 1980, 116–118.

⁴ Њихов ранији власник, Петар (Петур) истакнути угарски великаш погубљен је због тога што је 1213. учествовао у убиству супруге краља Андрије II Гертурде. Бела IV населио је 1235. на десној, сремској обали Дунава цистерците из манастира Троафонтен („Три извора”) из Шампање. Они су на подручју данашњег Петроварадина подигли опатију коју су по својој добротвору назвали Белафонс (мађ. Belakut – „Белин извор”). М. Ердјухељи, *нав. дело*, 41–42; О. Зиројевић и др., *Kratak pregled*, 122; Петер Рокаи, „Из средњовековне историје Новог Сада”, *Зборник за историју Матице српске*, 11 (1975) 105–110.

⁵ На данашњој широј територији Новог Сада седам насеља, од укупно 26, имало је статус опидума. Вашарош Варад, Петроварадин у Срему, Ке Сент Мартон Футог, Кишди (код Каћа), Черевих, Камонц, Каром (Сремски Карловци). (Kornel Dere, „Naselja novosadskog područja u srednjem veku”, *Novi Sad II. Društvena geografija*, Novi Sad 1990, 342–343)

гледао. Превладава мишљење да се налазио на Клиси, данас периферном делу града, доскора прилично руралне спољашњости, удаљеном од реке. Међутим, у прошлости је овај крај лежао на обали. Дунав се, наине, рачвао иза Петроварадинске стене: шири крак савијао је ка северу правећи полу-круг да би се поново спојио са ужим и краћим који је текао око подграђа Петроварадинске тврђаве. После поплава 1827. и 1832. године рукавац се проширио и постао главни ток; северни меандер се сасвим сузио, постепено исушио и затрпао; Ратно („Инжињерско“) острво, које је некада припадало Срему, спојило се са бачком обалом. Углавном, од осам скела, колико их је у средњем веку било у околини од педесетак километара, прелаз код Вашарош Варада био је најпрометнији, па су га често посећивали трговци и у њему су одржавани сајмови. Важну скелу и пристаниште имало је и село Сент Мартон насрам Сремске Каменице.⁶ Међутим, ниједно од ова два „новосадска“ насеља није се као трговиште могло мерити са Футогом.

На стени, на десној обали Дунава, цистерцити су подигли тврђаву која је названа Петроварадин, док је насеље насупрот ње називано Стари Петроварадин. Њен значај је растао како је опасност од Османлија бивала већа. Овде је, поред Титела и Сланкамена, било једно од главних шајкашких пристаништа. Пошто је 1521. заузела Београд, османска војска је пустошила по Срему, а мањи одреди су упали у Бачку и спалили насеља Стари Петроварадин, Бакшу и Сент-Мартон.⁷ На почетку великог похода 1526. Турци су освојили Петроварадин у Срему, наставили уз десну обалу Дунава, однели победу код Мохача и заузели Будим. Ту се султан пребацио на другу страну реке, вратио на југ кроз Бачку и код разрушеног Старог Петроварадина, преко понотонског моста прешао у Срем.

Османско освајање било је праћено разарањима вароши и села, истребљењем и интензивним миграцијама становништва, чиме је прекинут континуитет у развоју насеобинске мреже у већем делу Паноније. И насеља на новосадском подручју била су сасвим затрвена или сведена на неколико

⁶ Између Вашарош Варада и Сент Мартона (*Küszentmárton*) налазило се село Бакша (*Baksa*, *Baksafalva*). На северозападу су били горњи и доњи Зајол (*Zajol*, Исаилово, Сајлово). Пустаре Чеме (*Chemey*, Ченеј) и Бивалош припадале су белакутском поседу, док су село Мртвалош (*Mortályos*) и пустара Рев (Ривица, мађ. *Rév* – скела) имале друге власнике, као и пустара Кеменд (*Keménd* – Камендин) на северу. (П. Рокаи, „Бродови‘ на Дунаву и његовим притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку”, у: *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, Београд 1983, 139–175; К. Ђере, *nav. delo*, 339; К. Ђере, „Неке одлике средњековне урбане мреже у Војводини”, *Zbornik radova Prirodno-matematičkog fakulteta*, Serija za geografiju, sv. 18, Novi Sad 1988).

⁷ Телеп, део града који се налази на месту негдашњег Сент Мартона, настао је тек крајем 19. века планским насељавањем мађарског становништва.

кућа. Нека од њихових имена до данас су се сачувала у називима појединих делова града, с тим што су их дуго носили засеоци или пуне ледине. Покољење за покољењем дошљака преузимало је топониме од затеченог становништва али временом их нико више није повезивао са средњовековним насељима. Није сачувано никакво усмено предање, па ни рушевине – стамбене куће или већа здања попут тврђава, јер су зидани од нетрајних материјала: набоја, черпића и дрвета, док је опека ретко коришћена. Током више од једног и по века у неколико заселака (пустара) било је разбацано свега стотинак српских кућа, јер је мађарско становништво било побијено или избегло.⁸ На обали преко пута тврђаве налазило се мало утврђење – мостобран. Ту је била скела, а по потреби, у време ратних похода, постављан је понтонски мост. Међутим, овдашњи прелаз био је од споредног стратешког и комерцијалног значаја. Све време османске владавине коришћен је стари римски пут уз десну обалу Дунава. Он је преко Илока и Вуковара водио ка Осијеку, а одатле ка Будиму или, најкраћом дијагоналном трасом преко панонске низије, ка Бечу. Тако је избегавано да се Дунав два пута прелази – код Петроварадина, потом још једном узводно од њега. Једина препрека на томе путу била је Драва. Премошћена је понтонима, а надаље, преко водоплавног подручја, пружао се мост на стубовима дуг 8 км и широк 5,5 м, тако да се саобраћај одвијао неометано у оба смера. Овај мост саграђен је 1566. и представљао је мало архитектонско чудо.⁹ (Мостови преко мочвара, само знатно краћи, постојали су и у близини Новог Сада: код Сирига, Србобрана, Вилова – овај последњи био је дуг 500 метара).¹⁰

Скрајнута са магистралног пута и удаљена од граница Царства, негдашњу важност изгубила је и Петроварадинска тврђава. Ипак, њено подграђе имало је знатно већи број становника него насеља на бачкој страни. Већ у другој половини 16. века то насеље добило је статус касабе, што је подразу-

⁸ У Мртваљошу, Ривици, Сајлову, Камендину, Бакшићу, Ченеју и Варадинцима (под тим именом је забележен Стари Петроварадин) било је 1554. укупно 20, а 1590. године 105 кућа. Муслимани нису обухваћени овим пореским пописом, али је вероватно да њихов број није био знатан.

⁹ Душан Ј. Поповић, „Војводина у турско доба”, у: *Војводина I, Од најстаријих времена до Велике сеобе*, 290–291; О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Будима у XVII веку*, Нови Сад 1976; О. Зиројевић, „Il famoso ponte d'Essek“, *Зборник Матице српске за историју*, 35/1987, 83–90.

¹⁰ *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Nach den Feld-Akten und anderen authentischen Quellen*, I Serie, II Band, *Feldzüge gegen die Türken 1697–1698. und die Karlowitzer Friede 1699*, Wien 1876, 119, 122–125, 128, 130, 132, 136–138.

мевало да поседује установе и јавне зграде какве су цамија, каравансерај, хамам, школа.¹¹

У великом Бечком рату, после победе код Харшања 1687. и заузимања Осијека, хришћанска војска наставила је продор ка југу. Следећег лета у Петроварадину се прибирала за успешни напад на Београд, који су Турци повратили већ 1690. Тако је за Аустрију Петроварадин постао место од највеће стратешке важности и за офанзивне и за дефанзивне операције на правцима према Београду и Банату. Пловне реке Тиса и, још више Дунав, биле су од пресудног значаја јер су се једино на њима и уз њих могли вршити покрети трупа и транспорт материјала. То се експлицитно говори и у елаборатима за припрему похода, које су Дворском ратном савету поднели Лудвиг Баденски (1690) и Евгеније Савојски (1697, 1698).¹² Саобраћај већег обима није могао да се одвија сувоземним путевима. То је захтевало на стотине запрежних кола која су се кретала споро, јер је било пуно мочварних терена, непроходних у време обилних киша. Указивали су зато на неопходност градње већег броја теретних бродова и јачање ратне флотиле која је, иначе, заостајала за османском. На различитим типовима пловила, на пример, „улмским кутијама” (*ulmer schachteln*) и „швапским дереглијама” (*Schwaben-Zillien*) транспортовани су храна, тежи топови, понекад коњи и војници. Било је бродова који су служили као пекаре. Зато су трупе следиле кривудасти ток Дунава чиме су команданти свесно излагали себе и војнике маларичној грозници која их је косила на хиљаде. Ако би ишли пречицом, сувљим и здравијим подручјем, још више би ризиковали – удаљили би се од станица за снабдевање успостављеним дуж реке крај које је једино било довољно питке воде и дрвета за логорске кухиње.

Подручје данашњег Новог Сада, и оно на сремској и оно на бачкој страни, било је, до 1699. године, место завршне концентрације трупа на источном ратишту и сваке сезоне ту је било улогорено на хиљаде људи, који су снабдевани стотинама бродова. Градња модерне „вобановске” тврђаве на Петроварадинској стени почела је 1692. и потрајаће цео век. На бачкој обали је већ 1694. завршен утврђени мостобран „брукшанац” и, у извештају који је поводом тога састављен, први пут се помиње и насеље Рацка Варош које

¹¹ О. Zirojević i dr., *Kratak pregled*, 125.

¹² Freiherrn Philipp Röder von Diersburg, *Des Markgrafen Ludwig von Baden Feldzüge wieder die Türken*, II, Carlsruhe 1842, 198–212 (Urkunden); *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*, II Band, Supplement Heft, *Militärische Korrespondenz des Prinzen Eugen von Savoyen 1697–1698*, 5–13; 98–101; Савојски је 1698. хтео да заузме Темишвар, а знао је да су претходни походи 1695. и 1696. завршили катастрофално управо зато што је град био удаљен од пловних река, па је аустријска војска остала без хране и опреме.

се касније у изворима назива и Варадински (Петроварадински) Шанац. С почетка се овде населила само група занатлија, углавном Срба, који су радили за потребе великог гарнизона (у подграђу тврђаве није било дозвољено настањивање некатолицима, као мање поузданим). Број становника Шанца брзо је растао и по томе је био међу варошима које су предњачиле у Угарској. У њему су 1698. пописана само 32 домаћина, 1699. – око 250 одраслих мушкараца, а 1748. имао је 4.620 житеља. Они су те године, после пола столећа, први пут потпали под јединствену управу.¹³

Североисточни део насеља био је од почетка у надлежности војних власти, а од 1702. до 1746. године налазио се у саставу Подунавске војне границе. Овде су живели скоро искључиво Срби.¹⁴ Њихов број се знатно увећао 1716–18. пресељењем житеља оближњег коморског села Алмаш. Настанили су се на крајњој периферији – између њихових кућа и Шанца биле су простране баруштине. Тако је настао Алмашки крај из кога се развио део града Подбара. Међу граничарима живеле су и занатлије и трговци, који су били ослобођени војне службе и плаћали су мање дажбине него они у другом делу насеља. Многи од њих били су дошљаци из Херцеговине (мада су их називали „Сарајлијама“) и задржали су до 1748. турско поданство. Командант Шанца управљао је и војним и грађанским пословима.¹⁵

Западни део насеља био је у надлежности Угарске дворске коморе и њиме је управљао велики судија са таначницима (заклетницима). На месту судије смењивали су се католици и православци, тј. Немци и Срби. Једино је бележник професионално обављао административне послове. „Камералци“ су 1719. године добили право на одржавање годишњег вашара, а заузврат су имали тешку обавезу да уконачују војнике. Овде је становништво било национално мешовито. После Срба, најбројнији су били Немци. Први од њих стигли су заједно с војском. Неки од колониста које је насељавала држава почевши од 20-их година 18. века нису одлазили на одредишта, углавном пустаре, него су остајали у Рацкој вароши. Повећа група Немаца дошла је 1738. из Београда који је 1739. поново пао под османску власт. Били су углавном занатлије, док су се Срби „Белиградци“ који су стигли у исто време, бавили трговином. Из Београда су стигли и Јермени. Доцније се доселило још њихових сународника. Буњевци и Шокци дошли су углавном

¹³ У војничком делу насеља пописано је 215 граничара, а у коморском 43 одрасла мушкараца и 18 дечака. (Васа Стајић, *Грађа за политичку историју Новог Сада*, Нови Сад 1951, 15–25).

¹⁴ Пре формирања Подунавске границе неки шанчеви већ су постојали међу њима и Варадински од 1699. године. (Славко Гавриловић, „Типологија панонских градова (XVII–XIX век)“, у: *О Србима Хабзбуршке монархије*, Београд 2010, 43–56).

¹⁵ В. Стајић, *нав. дело*, 31.

из Срема и Славоније, а неколицина из Далмације. Живели су издвојено у Кроатендерфлу, Фишендорфу, „Терфлу” (Croatendörfel, Fischendorf) насељу подигнутом на узвишењу у водоплавном риту, отприлике тамо где је данас Природно-математички факултет. Преселили су се у град 1772. када је велика поплава спрала ову „греду”. Бавили су се углавном рибарством. Мађара је током 18. века било сразмерно мало. Међу католицима било је 1739. преко 1.000 Немаца, око 250 Шокаца и Буњеваца и само 170 Мађара. Број Мађара је, додуше споро, али константно растао. Грци и Цинцари су насељавали ове крајеве још од турских времена, а већа група дошла је после Карловачког мира 1699. године. До 80-их година 18. века третирани су као турски поданици да би се касније утопили у истоверну српску средину. Слично је било са Румунима који су највише долазили са подручја Баната. Русини се досељавају полако од половине 18. века, углавном из Крстура и Куцуре у које су били нешто раније колонизовани. Јевреји нису пописивани, али се зна да их је до 1743. већ било стотину. Први су дошли из Пољске, Моравске, Будима, доцније су пристигли и Јевреји из Београда.¹⁶ Законски нису били равноправни с другим грађанима. Стицање покретне и непокретне имовине било им је ограничено, као и протестантима, који ће права добити Патентом о толеранцији 1782, а њихов број постаје приметнији тек од почетка 19. века.

Ново поглавље у историји насеља наступило је када је добило статус слободног краљевског града. То је пре била последица сплета историјских околности него његове развијености. После неуспешно окончаног рата са Турском и губитка Србије 1739, уследио је Рат за аустријско наслеђе (1740–1748) у коме је Хабсбуршка монархија доведена на руб опстанка. Иначе бунтовно, мађарско племство остало је лојално владарки, Марији Терезији, али је она морала да уважи његове захтеве, између осталог, да одобри укидање Потиско-поморишке и Подунавске крајине и стави те области под жупанијску управу, тј. под власт Угарског сабора. Српски граничари били су на ивици побуне. Поднели су велике жртве у рату и сматрали су да их је Двор изневерио. Ипак, током 1745–46. године приступило се развојачењу. Као и у другим местима, неки од граничара у Варадинском шанцу (149) пристали су да остану под цивилном влашћу. Већина њих (224) одселила се са породицама у Срем и Банат, у Границу, а мањи број у Русију.

Трговци и занатлије прижељкивали су развојачење, али су зазирали и од преласка под жупанијску управу, јер је то значило веће дажбине и притисак угарског племства. Имућни, предузимљиви „Белиградци”, и Срби и

¹⁶ М. Ердужељи, *нав. дело*, 113-130; [Б. Петровић], *Нови Сад*, 28, 31, 46 86; Pavle Šosberger, *Novosadski Jevreji*, Novi Sad 1988, 13–15.

Немци, хтели су грађанске привилегије какве су уживали у Београду, па су предњачили у иницијативи да се за Шанац издејствује статус слободног краљевског града. Први пут су то покушали 1741. и нису успели. Међутим, неколико година касније државна благајна била је испражњена ратовањем. Поред тога, требало је обезбедити лојалност српског и одобровољити немачко становништво да остане у граду. Не би за двор било мудро, нити доследно меркантилистичкој политици какву је водио, да дозволи депопулацију и привредно замирање једног насеља које је имало потенцијала за развој. Уколико би се то десило била би ослабљена и одбрамбена моћ једне од стратешки најважнијих тврђава у Монархији. Углавном, грађани су елибертацију платили огромном свотом.¹⁷ Марија Терезија је 1. фебруара 1748. издала свечану повељу којом је Петроварадински шанац стекао повластице слободног краљевског града, добио име Нови Сад и грб.

Од четири главне категорије насеља у административно-правној пракси Угарске – насељене пустаре, села, трговишта, слободни краљевски градови – само су ови последњи формално-правно сматрани градовима. Били су изузети из надлежности жупанија и подређени непосредно краљу. Грађани су бирали органе управе и остале чиновнике. На своме подручју град је вршио казнену јурисдикцију, укључујући и „право мача” – изрицање смртне казне. Уживао је право на тзв. „мале краљевске регалије” (продају пића, производњу пива, држање месарница, риболов, итд.), право да убире царине, одржава сајмове. Грађани су били ослобођени низа дажбина и на територији целе краљевине. Слично другим градовима, у Новом Саду су главно управно тело – Магистрат – чинили 12 сенатора и велики судија. Дужност градоначелника установљена је 1788. године. Из редова сената био је и градски капетан, у чијој надлежности је била полиција. Изван овог тела биран је велики бележник који је руководио чиновништвом, мада оно, у складу са пословичном штедљивошћу грађана, није било бројно. Први судија био је Немац, пивар, а капетан Србин, бивши граничарски официр. Половина сенатора били су римокатолици, половина православци, а још пре елибертације писмено су се споразумели да се римокатолици и православни смењују на месту великог судије. Судија је био тринаести члан Магистрата, па равнотежа није постигнута. На самом почетку католичка страна је прекршила споразум, спор је привремено изглађен, а сукоби су трајали докле год је овај аранжман био на снази.

¹⁷ На латинском, тада службеном језику, име насеља гласило је Neoplanta, на немачком Neusatz, мађарском Ujvidegh – српски превод Нови Сад се у повељи не помиње, али је убрзо ушао у употребу.

Без обзира на то што је племство у жупанијама покушавало да спута владара у повећању броја слободних краљевских градова, у Угарској су крајем 17. века била 32, а 1828. године 52 насеља с овим статусом. На подручју данашње Војводине ту привилегију уживали су, поред Новог Сада, Сомбор (1749), Суботица (1779) и Вршац (1817), а у ширем окружењу Осијек (1809), Сегедин (1715), и Темишвар (1781). У слободним краљевским градовима живело је првих деценија 19. века тек 5% житеља Угарске. Мада су становници града били под јурисдикцијом Магистрата, ипак нису сви становници имали право грађанства, а још је мање било оних који су били пуноправни грађани из чијих се редова бирало часништво. У Новом Саду је само 16% породица, односно њихових старешина имало ту привилегију (просек за Угарску био је 13%).¹⁸ Углавном, његова се популација четврт века по елибертацији скоро удвостручила и наставила да расте. Град је, тако, 1774. имао 8.491 а 1804. 13.262 житеља. По попису из 1828. било је 20.231 становника – 12.581 православне, 5.664 католичке, 1.281 протестантске вероисповести, као и 705 Јевреја. То је Нови Сад сврставало међу десет најмногљуднијих насеља у Угарској.¹⁹ У Бачкој је већа од Новог Сада била Суботица, а нешто мањи Сомбор (који ће убрзо избити на друго место).

Развој Новог Сада текао је смером чије су се особености могле запознати још почетком 18. века. Задржао је војно-стратешки значај који су Суботица и Сомбор убрзо изгубили. Повеља је обавезивала грађане Новог Сада да у случају ратне опасности пруже сву помоћ Петроварадинској тврђави. Близина једног од највећих гарнизона у држави битно је утицала и на развој других урбаних функција Новог Сада, пре свега трговине, занатства, угоститељства и, наравно, оних мање часних делатности. Све до коначног укидања Војне границе 1873. године у њеном саставу остало је више места у сремском Подунављу и Шајкашкој која су гравитирала ка Новом Саду. Селјаци-граничари посећивали су га често различитим послом а у њему су се трајно настањивали многи официри по одласку у пензију или њихове удовице са породицама.

Више од близине гарнизона, на развој трговачко-саобраћајне функције утицао је географски положај Новог Сада, који се, за разлику од Сомбора и Суботице, налазио на пловној реци. Сувоземни путеви били су лоши и већим делом године неупотребљиви. Из западне и средње Европе према Бе-

¹⁸ Zoltan Györe, *Gradovi i varoši Bačke početkom XIX veka*, Novi Sad 2007, 39–40

¹⁹ В. Стајић, *Грађа за политичку историју Новог Сада*, 15–25; Z. Györe, *nav. delo*, 42–43, 76; Antal Hegediš, Katarina Čobanov, *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1787*, Novi Sad, 1991.

ограду, и даље у унутрашњост Турске, најлакше се могло доспети Дунавом преко Новог Сада од кога се путовање могло наставити реком или друмом ка Карловцима и Земуну. У трговини су предњачили Срби, са њима Грци и Цинцари.²⁰ Удружени у компаније највише су се бавили извозом стоке коју су држали на пустарама закупљеним у околини града и другде по Бачкој – одатле су је у крдима терали у „Горње земље”. У Венецију и Трст извозили су мед и восак, а из Беча и Аугзбурга увозили гвожђарску робу, којом су трговали и новосадски Немци. Јермени су, углавном, увозили робу из Османског царства и Персије. Српски трговци су се од 70-их година усмеравали ка трговини прехрамбеним производима, првенствено бачком и банатском пшеницом, затим вином и ракијом из Срема. Уз Велику Кањижу, Веспрем, Бају и Нови Бечеј, Нови Сад је био један од најважнијих центара за трговину житом у Угарској.²¹ Оно је одвожено лађама „житарицама” узводно ка Мошоњу, односно Бечу; низводно до Земуна, а одатле Савом до Сиска. О важности трговине и бродарства за Нови Сад сведочи и то да се прилив становника у њега смањило када је 1802. прокопан Францов канал који је спојио Дунав и Тису, што је омогућило житородним местима у Бачкој непосредан приступ пловном путу.²²

Нови Сад је по површини обрадивог земљишта и броју домаћих животиња далеко заостајао иза друга два слободна краљевска града у Бачкој. Међутим, по попису из 1828. у њему је било двоструко више трговаца него у Суботици, а скоро седам пута више него у Сомбору. У целој Угарској претекли су га само Будим и Пешта – и то само ако у виду имамо апсолутни број, јер у Новом Саду је један трговац долазио на 55, у Будиму на 67, а у Пешти на 77 становника! Како је доцније духовито приметио Јаша Игњатовић: „Трговаца има толико да кад би сви трговци у Јевропи изгинули, могла би се сва Јевропа с њима насадити и накаламити.” Са 79 различитих врста заната Нови Сад је 1828. улазио у ред развијенијих градова, док се Сомбор (52) и Суботица (43) нису могли сврстати ни у просечне. Осим тога, у Суботици је 54% занатлија поседовало земљу, у Сомбору 36%, а у Новом Саду само 6%. То је одраз чињенице да су занати окренути потребама грађанског сталежа, а не само земљорадника. На пример, житом пребогати Суботица и Сомбор имају само по пет пекара и ниједну специјализовану пекару – у Новом Саду

²⁰ Према попису градског већа из 1771. од 48 трговаца 42 су били православне, а 6 католичке вере. М. Ердүхељи, *нав. дело*, 292.

²¹ Z. Gyöge, *нав. дело*, 163.

²² В. Стајић, *Привреда Новог Сада 1748–1880. из архива новосадског магистрата*, Нови Сад 1941, 46.

их је 18, од чега пет специјализованих искључиво за фино пециво. Онамо има више слугу – овде слушкиња!²³

У Новом Саду било је цехова који су окупљали припаднике различитих народа, али и оних устројених по националној основи. У занатству су се дуго препознавале и преплитале две традиције: оријентална и западно/средњоевропска. Разлике су проистицале делом из чињенице да су поједина занимања била слабије заступљена или сасвим непозната у некој од тих традиција; чешће су се читовале у другачијој техници израде и изгледу производа који су били намењени публици различитих навика и укуса. Тако су, на пример, у цеховима ципелара, шеширција или зидара били окупљени Немци, а Срби у опанчарском, ћурчијском, казанцијском цеху.²⁴

Иако мање него у другим варошима, много становника Новог Сада живело је од пољопривреде и истрајало је у томе. Мада се налазе надомак најужег центра и спадају у најстарије делове града, Подбара и Салајка сачували су, и у спољашњем изгледу и у начину живота, много руралног и то до пред сам крај 20. века. Њихови житељи, не без разлога, тврде за себе да су једини „аутохтони” Новосађани – што чуди оне који, у складу са стереотипима, верују да би староседеоци требало да делују много „урбаније.”

У граду су повремено држане скупштине Бачке жупаније, али је седиште обједињене Бачко-бодршке жупаније 1786. постао Сомбор. Међутим, иако није имао административне функције, Нови Сад је предњачио на културно-просветном пољу. За малобројне Мађаре културни, политички и образовни центри били су на северу; Немци, Словаци, Русини били су удаљени од својих националних „матича”. Код Срба је било другачије. После Сеобе 1690. средиште њиховог економског, политичког живота преместило се у Хабсбуршку монархију, односно Јужну Угарску.

Православна јерархија уживала је од краја 17. века легитимитет водеће духовне, али и политичке снаге код Срба северно од Саве и Дунава. Уз њу су улогу националне елите играли граничарски официри и богати грађани који су све више добијали на значају у јавном животу, јер се малобројно српско племство или сасвим мађаризовало или је усвојило поглед на свет и политичке ставове угарске аристократије. Од три слободна краљевска града у Бачкој само Суботица има католичку већину и у њој је крајем 18. века било 310 племића, према 73 у Сомбору и свега 39 у Новом Саду.²⁵ Зато је у граду на Дунаву било више „хонорациора” (лекара, адвоката и других школованих

²³ Z. Györe, *nav. delo*, 145, 155, 226–235.

²⁴ М. Ердужељи, *нав. дело*, 291–308; В. Стајић, *Привреда Новог Сада*, 264–366.

²⁵ А. Hegediš, К. Čobanov, *nav. delo*, 58.

људи) него у Суботици, па и Сомбору, седишту жупаније. Иначе, по томе је Нови Сад био чак на седмом месту у Угарској! Седиште митрополије, чији је углед био неприкосновен и међу Србима који су живели ван граница Хабсбуршке Монархије, било је у Карловцима, док је Нови Сад представљао једно време „највеће общество српско на свијету”, како је 1817. приметио Вук Караџић.²⁶ Благодарени томе што је наомак Карловаца али пре свега захваљујући свом добростојећем грађанству, Нови Сад је у 18. веку израстао у водећи српски културно-образовни центар.

У граду су постојале три православне и три католичке основне школе, као и једна јеврејска и грчка. Латинска школа, основана је при православној Саборној цркви већ 1731. године, 1789. прерасла је у државну (католичку) гимназију, а угашена је 1823. године. Кроз њу је прошао сразмерно велики број ученика међу којима је за оно време било много девојчица.²⁷ Захваљујући донацијама грађана 1810. основана је православна гимназија која је са оном у Карловцима (основана 1791) представљала установу највишег ранга и угледа у школском систему Срба у Хабсбуршкој монархији. Похађали су их ученици из свих крајева тако да се у њима образовала политичка, научна и културна елита целог српског народа. У Новом Саду су радили и приватни учитељи страних језика, цртања, калиграфије, плеса. У другој половини 18. века јављају се и књижари, а у грађанским кућама постоје библиотеке, истина, крајње скромне, али и то је био велики напредак. Град до 1864. није имао стално позориште, али представе у њему дају путујуће дружине, немачке и српске. У Новом Саду краће или дуже бораве и раде сликари, који од друге половине 18. века потискују зографе и раде и стварају у барокном маниру.

И поред свег привредног и културног напретка Нови Сад није изгледао нимало импресивно. Окруживао га је само ров – правило да слободни краљевски град мора да буде опасан зидинама било је реликт средњег века. Четири „капије” биле су у ствари рампе („ђермови”) крај којих су стајале куће за стражаре и чиновнике који су наплаћивали улазне дажбине. Првоса-

²⁶ Међу градовима Јужне Угарске, Нови Сад је до половине 19. века имао највећи постотак српског становништва, а највећи број само повремено – поуздано знамо да је „највеће српско общество” био по попису из 1828. године. Подаци говоре да су 1821. и 1843. Срби били бројнији у Сомбору, а 1857. у Сомбору, Бечкереку, Вршцу, Великој Кикинди. (А. Hegediš, К. Собанов, *nav. delo*, 101, 123, 130, 131).

²⁷ Српска општина је 1789. пристала да школа прерасте у државну (католичку); 1794. сведена је на ранг ниже гимназије. (В. Стајић, *Српска православна велика гимназија у Новом Саду*, Н. Сад, 1949; В. Стајић, „Прва католичка гимназија у Новом Саду (1789–1823)”, *Гласник историјског друштва у Новом Саду*, 5 (13), 1932, 375–384; 6, (16) 1933, 281–293; 7, (17–19) 1934, 154–163).

грађена, главна улица (данашња Змај-Јовина) пружала се дуж алувијалне терасе, али је земљиште око ње било баровито и уложено је много напора да се оно адаптира за градњу. Већ иза првог реда кућа, према Дунаву, биле су две простране баре. Преко њих се ка обали ишло низом дрвених мостова, који су релативно брзо замењени широким насипом дуж кога су грађене куће и тако је настала једна од најстаријих улица у граду – Дунавска.²⁸ Рукавац једне од бара увлачио се дубоко у данашње старо градско језгро. У топлим летњим вечерима одатле се дизао смрад и орио кркет „милиона жаба”, а када воде надођу само се чамцем могло прићи улазу у владичански двор који се налазио на крају главне улице. Мало даље, у Алмашком крају, баре су биле толико дубоке и богате рибом да су давале под закуп аласима, а куће су грађене на узвишењима, што природним, што насутим. Како је распоред ових „грета” био неправилан улице су до данас остале кратке и кривудавае.²⁹ Куће су у целом граду биле прилично неугледне, зидане од набоја – пре елибертације граничари су своје покривали трском, а „камералци” шиндром. Међутим, и 60-их година две трећине кућа биле су „набијаче”, ни свака десета није била покривена црепом. Калдрмисање улица почело је две деценије касније. Све до разарања 1849. центар Новог Сада задржао је помало оријенталну физиономију: у Дунавској улици има више кућа са докساتима, дрвеним басамцима, ћепенцима испред којих седе трговци одевени по балкански са чибуцима и разговарају грчки, а многи знају и турски.³⁰

У мултинационалној средини узајамни утицаји постепено су довели до многих сличности у начину живота. Придошлице са Балкана, временом су промениле ношњу поводећи се за ондашњом средње/западноевропском модом. Дошљака је увек било много, тако да се на улицама све до половине 19. века опажала шароликост у одевању. У домове је ушло увозно покућство или оно израђено по том узору. У исхрани су усвојене нове намирнице, као и начин припремања и служења јела. Патријархалност породице није била нарушена, али је код виших слојева ублажена начином опхођења. И поред тога, сваки од народа чувао је своју веру, језик, обичаје и – углавном – настањивао засебан део града. Будућа подела била је нагавештена већ на самим почецима. Срби су били груписани у североисточном, бившем војничком делу града, а потом се настањивали дуж Темеринског, Кисачког и Руменачког пута. Немци, доцније Мађари и Јевреји, живели су у западном делу града, касније дуж Футошког пута.

²⁸ На мапи из 1745. ова улица убележена под називом *Auf den Brücken* (На мостовима).

²⁹ Улица Златне греде је, у ствари, насип.

³⁰ Б. Петровић, *нав. дело*, 87.

Око 1702. у Нови Сад је из Сегедина премештено и седиште Бачке епархије и у њему, поред владичанског двора, постоји пет православних цркава. Четири старије првобитно су биле саграђене од дрвета и плетера и тек између 1731. и 1756. године подигнута су здања од тврдог материјала. Католици су имали три цркве. Она у центру била је неугледна и брзо је дотрајала, па је на истом месту (где је данас неоготичка „катедра“³¹) изграђена већа, а поред ње жупни дом и неколико других јавних објеката. Јевреји су од 1717. имали синагогу, али су по елибертацији морали да се иселе ван града, тј. опкопа, на пут према Футогу, где су подигли нови храм, а 1801. школу и болницу.³¹ Русини су 1820. саградили цркву на месту на коме је и данас. После Патента о толеранцији, у град се досељавају и Мађари калвинисти, који су 1808. подигли цркву. Евангелисти, Немци и Словаци, парохијски дом и школу градили су 1810/11, а богомољу 1819. године. Јермени су подигли скромну цркву и стан за свештеника 1746. године.

Пошто није могло да се зида ближе обали, град је од језгра које је имало линеарно-мрежасту структуру наставио да се шири звездасто, дуж путева који воде према западу и северу. Те су улице од почетка биле праве, широке, са многим радњама, што сведочи о трговачко-саобраћајним функцијама.³² Као и многа друга насеља на две обале реке, Нови Сад и Петроварадин се задуго неће привредно и друштвено интегрисати, а камоли формално сјединити. Развијали су се у различитом државно-правном оквиру. Петроварадин је прво био војни комунитет у Војној граници да би се од њеног укидања 1873. до 1918. налазио у саставу Хрватске. Настањивали су га искључиво католици, Хрвати и Немци, који су временом похрваћени. Углавном, до данас није написана заједничка историја ова два насеља. У 18. веку повезивао их је понтонски мост. Постављан је у пролеће, а уклањан у зиму, чим би запретила опасност од леда.³³ Отваран је и затваран при проласку бродова што је била обавеза гарнизона на тврђави, као и одржавање саобраћаја чамцима и скелом током зимских месеци.

И поред идеалног прелаза преко реке и повољног географског положаја први стални мост биће изграђен тек 1883. када је кроз Нови Сад прошла железница, и то траса од прворазредног значаја која је од западне Европе водила ка Београду, односно Истанбулу. Пре тога, због већ поме-

³¹ У Сомбору је било само 49 Јевреја, а 201 у Суботици. У Новом Саду од 1828. до 1840. број Јевреја повећао се са 705 на 1320. Данашња синагога је пета по реду подигнута на истом месту. (Šosberger, *nav. delo*, 13–14, 16–17, 59–62; Z. Györe, *nav. delo*, 42–43).

³² С. Ћурчић, *нав. дело*, 106–107, 110–111.

³³ Богољуб Савин, *Новосадски мостови на Дунаву*, Нови Сад 2005, 12–18.

нутих лоших путева, саобраћај реком био је важнији од прелаза преко ње, нарочито од 1831, када су Дунавом заплвили пароброди. Разлоге за касну градњу пруге и моста треба тражити у читавом сплету новонасталих историјских околности које нису ишле у прилог развоју града.

Укратко, Нови Сад је био варош у успону до 1849, када је већим делом разрушен. Потом је привредно напредовао врло споро. После Аустроугарске нагодбе 1867. постао је варош на периферији Угарске, која је изградњу инфраструктуре усмерила ка другим, за њу стратешки важнијим, правцима. У демографском развоју Нови Сад је видно заостајао за Суботицом, понешто за Сомбором – до Првог светског рата није се популацијом издвајао од десетак других градова на подручју данашње Војводине. У градском језгру, изграђеном половином 19. века нема здања која би сведочила о присуству крупног индустријског и финансијског капитала. Стари делови Суботице, Зрењанина, Сомбора, Кикинде и Вршца не само да не заостају за новосадским него га по репрезентативности целине или појединих грађевина надмашују. Управо у време успореног привредног развоја, 60-их и 70-их година 19. века, Нови Сад је био „Српска Атина” средиште културног живота целог српства без обзира на ондашње државне границе. Мада је ту улогу кратко играо, она га је, поред географског положаја, предодредила да после 1918. добије важне административне функције које су подстакле његов убрзани напредак на осталим пољима. У другој половини 20. века Нови Сад је не само претекао него и оставио далеко иза себе многе старије, и кроз историју значајније градове, на ширем подручју Паноније и Балкана.

Библиографија

- Букуров, Бранислав, „Проблеми територијалног ширења Новог Сада”, *Зборник Матице српске за природне науке*, 62/1982, 165–172.
- Bukurov, Branislav, *Uputstva za proučavanje morfologije vojvođanskih gradova*, Novi Sad 1959.
- Вулић, Никола, „Војводина у римско доба”, у: *Војводина I, Од најстаријих времена до Велике сеобе*, фототипско издање, Нови Сад 2008, 61–80.
- Гавриловић, Славко, „Типологија панонских градова (XVII–XIX век)”, у: *О Србима Хабзбуршке монархије*, Београд 2010.
- Dimitrijević, Danica, Zirojević, Olga, Forišković, Aleksandar, Rakić, Lazar, Palić, Milenko, Golubović, Zvonimir, „Kratok pregled prošlosti Novog Sada od antičkih vremena do 1944. godine”, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, 1980, 113–167.
- Györe, Zoltan, *Gradovi i varoši Bačke početkom XIX veka*, Novi Sad 2007.
- Ђере, Kornel, „Naselja novosadskog područja u srednjem veku”, у: *Novi Sad II. Društvena geografija*, Novi Sad 1990.
- Ђере, Kornel, „Neke odlike srednjovekovne urbane mreže u Vojvodini”, *Zbornik radova Prirodno-matematičkog fakulteta*, Serija za geografiju, sv. 18, Novi Sad 1988.
- Ердуђељи, Мелхиор, *Историја Новог Сада*, Нови Сад 1894.
- Зиројевић, Олга, *Цариградски друм од Београда до Будима у XVII веку*, Нови Сад 1976.
- Зиројевић, Олга, „Il famoso ponte d’Essek“, *Зборник Матице српске за историју*, 35/1987, 83–90.
- Jankulov, Borislav, „Utvrđenja Rimljana i varvara iz doba seobe naroda u Vačkoj i Banatu”, *Rad vojvođanskih muzeja*, Novi Sad, I (1952) 7–37.
- [Петровић, Бошко], *Нови Сад*, Нови Сад 1963.
- Поповић, Душан Ј., „Војводина у турско доба”, у: *Војводина I, Од најстаријих времена до Велике сеобе*, Нови Сад 1939, 144–300.
- Рокаи, Петер, „’Бродови‘ на Дунаву и његовим притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку, *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*”, Београд 1983, 139–175.
- Рокаи, Петер, „Из средњовековне историје Новог Сада”, *Зборник за историју Матице српске*, 11/1975, 105–110.
- Савин, Богољуб, *Новосадски мостови на Дунаву*, Нови Сад 2005.
- Стајић, Васа, *Грађа за политичку историју Новог Сада*, Нови Сад 1951.
- Стајић, Васа, „Прва католичка гимназија у Новом Саду (1789–1823)”, *Гласник историјског друштва у Новом Саду*, 5 (13), 1932, 375–384; 6, (16)1933, 281–293; 7, (17–19), 1934, 154–163).
- Стајић, Васа, *Привреда Новог Сада 1748–1880. из архива новосадског магистрата*, Нови Сад 1941.
- Стајић, Васа, *Српска православна велика гимназија у Новом Саду*, Нови Сад, 1949.

Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Nach den Feld-Akten und anderen authentischen Quellen, I. Serie, II. Band, *Feldzüge gegen die Türken 1697–1698. und der Karlowitzer Friede 1699*, bearbeitet von Moriz Edlen von Angeli, Wien 1876.

Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen, I. Serie, II. Band, Supplement-Heft, *Militärische Korrespondenz des Prinzen Eugen von Savoyen*, Herausgegeben von F. Heller, *Erster Band (Jahr 1694–1702)*, Wien 1848.

Freiherrn Philipp Röder von Diersburg, *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wieder die Türken*, II Band, Karlsruhe 1842.

Hegediš, Antal, Čobanov, Katarina, *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1787*, Novi Sad, 1991.

Ђурчић, Слободан, *Насеља Бачке. Географске карактеристике*, Нови Сад 2007.

Šosberger, Pavle, *Novosadski Jevreji*, Novi Sad 1988.

Branko BEŠLIN

THE INFLUENCE OF THE DANUBE ON THE ECONOMIC,
SOCIAL AND URBAN DEVELOPMENT OF NOVI SAD
FROM THE LATE 17TH TO THE EARLY 19TH CENTURY

Summary

At the turn of the 21st century, Novi Sad represents one of the largest urban centers in the Pannonian Basin, but the question of how long the history of this *city* really is still causes confusion. It was formed in a very agrarian region where the process of urbanization had some unique features, including its belated beginning and discontinuity. Owing to its favorable geographic position at a meeting point between plains and rolling hills as well as the proximity of an ideal river pass across the Danube, this urban settlement has remained populated for seven millennia. However, it did not become an agglomeration of smaller urban settlements in the classical period, which was the case on the other bank of the Danube, in Sirmium (modern Srem), which had been part of the Roman Empire. The first references to a handful of settlements in the territory of the modern metropolitan city of Novi Sad date from the 13th century, but these settlements did not make up a single urban complex. During the period of Ottoman conquest and rule, some of them dwindled to no more than a dozen houses; others died out and faded into oblivion. Hence, the beginnings of the settlement that would go on to become Novi Sad – the point that allows us to retrace its history in an uninterrupted line – date from the closing years of the 17th century. The city did not receive its modern name spontaneously from its inhabitants but was instead named in the Charter issued on 1 February 1748, whereby it was declared a free royal city. Its position on an important river route contributed to the more pronounced urban functions (in the fields of communication, trade, arts and crafts, and culture and education) of Novi Sad compared to other towns in its vicinity, whose development relied primarily on agriculture.

However, due to frequent flooding and the swampy terrain, the Danube also limited the urban development of the city, which did not begin to expand towards the riverbanks until the mid-20th century.

Бојана МИЉКОВИЋ КАТИЋ*

ВОДЕНИЦЕ И ПРОМЕНЕ У ПРОСТОРУ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ**

Апстракт: Рад прати пораст броја воденица у Кнежевини Србији у новим друштвеним и економским условима (после формирања аутономне кнежевине и укидања спахијског система) и њихов утицај на простор у приобаљу река и потока на којима су изграђене. Показано је да се простор око воденица мењао на више начина, како утицајем човека (градњом воденице, брана, јазова, помоћних зграда и кућа, приступних путева), тако и самих река и потока (поплаве, разарања обале, мртваје, спрудови). Постојање воденица доводило је и до нове организације привредних површина једног домаћинства и промена у њиховој намени. Указано је и на различиту улогу воденица у градској и сеоској привреди.

Кључне речи: Кнежевина Србија, воденице, воденичиште, редовнички/власнички удели, просторне промене, пољопривредне површине

Подизање воденица било је један од начина коришћења водених ресурса у Београдском пашалуку. Оне су служиле првенствено за млевење житарица и ваљање сукна, али и за млевење бурмута, сушене паприке и шишарке. Воденица, односно воденичко коло, покретало је и стругаре (пилане) и радионице за израду папира, па и топионице бакра у мајданпечким и подгорским рудницама.¹

* bojana.miljkovic.katic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

¹ Боровоје Дробњаковић, „Воденице на Дрини и на њеним притокама”, *Гласник Етнографског музеја у Београду* VIII (1933) 1–2, 10, 13; Љубодраг Поповић, „Златно доба воденице”, у: *Воденица. Божја и ђавоља*, приредио и уредио Милутин Дедић, Сремска Митровица: Монада, 1999, 64; Бранко Перуничкић, *Град Ваљево и његово управно подручје 1815–1915*, Ваљево: Историјски архив Ваљево, 1973, 306–307, 924; Исти, *Београдски суд 1819–1839*, Београд: Историјски архив Београда, 1964, 417, 553. Архив Србије (=АС), Кнежевска канцеларија (=КК) – I – 83/28. 6. 1836. У Рудничком округу почетком седамдесетих година било је бар 340 воденица и најмање 14 ваљарица, смештених на свим речимама, осим двеју – Сирчанској реци и Дучини (Јован Мишковић, „Опис Рудничког округа”, *Гласник Српског ученог друштва* (=Гласник СУД) XXXIV (1872) 260, 264, 266, 269, 271–272, 276, 285, 290, 294, 304, 310–312, 314–315, 319–320, 323, 325–326, 333).

Воденице су биле приватно власништво. Сваки удеони део, односно свако редовничко право у воденици, сматрано је такође за приватно власништво над некретнинама, због чега су удеони делови у Банату, на пример, књижени сваки у посебан земљишно књижни уложак. У Србији је издавана тапија на воденицу, истина чешће на име једног, него на име свих сувласника (удеоника/редовника). Поседовали су их и муслимани и хришћани. Срби су их од муслимана откупљивали још од Првог српског устанка, а нарочито од доношења хатишерифа из 1830. и 1833. године, којима је било предвиђено иселјавање муслиманског становништва и продаја њихових имања по праведној цени. И поред тога, многе воденице муслимана биле су напуштене, па узурпиране и обновљене и тек касније откупљене.²

Воденица је грађена на земљишту називаном воденичиште, понекад воденички плац, које је власнику давало право да подигне воденицу или да стекне удео у власништву или добити у воденици коју су други подигли.³ Стога је власништво над воденицом могло да буде, а често је и било, независно од власништва над воденичиштем. Када су 1835. године укинута спахилуци, а потом и земља уступљена сељацима, и воденичишта су постала приватно власништво, као и остале врсте земљишта. Простор именован као

² Рад. М. Драшковић, *Ваљевоке воденице*, Ваљево, Народни музеј, 1959, 4; Љубиша Протић, *Развитак индустрије и промет добара у Србији за време прве владе кнеза Милоша*, Београд, Рад, 1953, 50–51; Сретен В. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, Београд, Пољопривредно издавачко предузеће, 1947, 43–44, 51; Милан Милошев, „Воденице у Банату”, *Рад војвођанских музеја* 3 (Нови Сад, 1954) 163; Душан Перовић, „Прилози проучавању друштвено-економских односа у доба Првог српског устанка”, *Зборник Музеја Првог српског устанка* I (1959) 150, 153–156, 159; *Први српски устанак, акта и писма на српском језику*, књ. 1, 1804–1808, у редакцији Р. Перовића, књ. 1, Београд, Народна књига, 1977, 382, 388, 396 (док. бр. 412 и 413); Бранко Перуничкић, *Земљишина својина у Србији 1815–1845*, Београд, Привредни преглед, 1977, 44; Исти, *Крушевац у једном веку 1815–1915*, Крушевац, Историјски архив, 1971, 102, 123–124, 440, 414–415, 473; Исти, *Град Ваљево*, 411, Исти, *Београдски суд*, 63; АС, КК – I – 51/7. 12. 1835; КК – II – 771/28. 3. 1833.

³ Удео у власништву над млином одређиван је према доприносу приликом изградње млина (у новцу, раду, земљишту или евентуалној штети коју је подигнути млин нанео власнику земље на којој се налази), а власништво је дељено по витлима – воденичком камењу (С. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 29; Бранко Перуничкић, *Државни попис у Горњој Ресави 1863. године*, Београд, Фонд за културу Скупштине општине Деспотовац, 1990, 79, 83; Исти, *Град Ваљево*, 228–229; Исти, *Смедеревска Паланка и околина*, Смедеревска Паланка, Скупштина општине, 1980, 319–320; Исти, *Београдски суд*, 63; Милан Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова*, књ. II, посебна издања Српске академије наука и уметности, књ. CCCLXII, Одељење друштвених наука, књ. 47, Београд: САНУ, 1964, 273; *Суђења у Кнежевини Србији пре писаних законика. Из архиве пожаревачког магистрата*, скупио и уредио Ст. Максимовић, Пожаревац: Штампарија Ђорђа Наумовића, 1898, 77. АС, КК – I – 51/7. 12. 1835).

воденициште, дуго је задржавао своје правне карактеристике и када на њему није радила воденица.⁴

Млинови су за власнике представљали неку врсту привредног предузећа, чија је сврха била зарада од ујма/ушура, односно дела самлевоног брашна као накнаде за рад. Пошто је подизање млина обезбеђивало додатни приход рајетину, власници млина плаћали су спахији, на чијој се земљи налазио, таксу од два гроша годишње по воденици, тачније, два гроша на једно воденичко витло (воденички камен).⁵ На основу те дажбине, могуће је реконструисати број воденица у областима за које су сачуване књиге спахијских прихода, уредно вођене од 1830. године, када су српски државни органи убирали приходе са спахилука. Упоређивање тих података с подацима из каснијих пописа становништва и привредних пописа јасно показује да је број воденица готово континуирано повећаван, споро пре укидања спахијског система, а отада веома брзо.⁶

⁴ *Хатишериф из 1838.* обезбедио је пуно приватно власништво над земљом, а *Закон о повраћају земаља из 1839.* спровео је одредбе хатишерифа (устава) и утврдио да „како је кои онда [у време издавања *Хатишерифа из 1833. године* – Б. М. К] шта притјажвао, и где се кои у оно време затекао, онако је оно постало његова собственост...” („Устав Књажевства Србије”, *Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажевству Србији (=Сборник закона) I*, (Београд, Књигопечатња Књажевства србског, 1840), 10; „Закон на повраћај земаља”, *Зборник закона I* (1840) 103–107, 104 (чл. 6); Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, САНУ, пос. изд., књ. DLXX, Одељење историјских наука, књ. 12, Београд, САНУ, 1986, 57).

⁵ С. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 36, 48–49; Босилка Радовић, „Моравке – воденице на Великој Морави”, *Гласник Етнографског музеја у Београду IX* (1934) 69; Бранко Перунички, *Град Параћин 1815–1915*, Београд, Општинска заједница културе, 1975, 140, 142; У Србији је по обичајном праву ујам износио 6–7%, мада је у другој половини 19. века било воденица које су меле за ујам од 10%. Има података да је воденичар за рад добијао и „пети шиник”, дакле 20% (Драгутин М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави*, Српска академија наука, Српски етнографски зборник, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Живот и обичаји народни, књ. 31, Београд, САН, 1958, 201; Љ. Поповић, „Златно доба воденице”, 63; Б. Радовић, „Моравке”, 65; Б. Перунички, *Град Ваљево*, 674–675).

⁶ Велибор Лазаревић, *Воденице моравке у Троморављу, историја, архитектура, обичаји, техника, технологија, речник*, Бела Вода, Огранак Вукове задужбине Врњачка Бања, SATIP, 2013, 26–27. Према једном сумарном попису спахијских прихода из 1831, на територији Кнежевине Србије, без шест нахија које су јој прикључене 1834, било је 2.278 воденица, тачније витала, укључујући и села на мукадама (АС, Главно казначејство (=ГКа), Збирка тефтера (=ЗТ), Тефтери спахијских прихода (=ТСП), Главни извод спахијских прихода, 1831, редни број књиге (=књ.) 22 – микрофилм ролна (=ролна) 4). И пре укидања спахијског система повећавао се број воденица, истина неуједначено. Тако је у Колубарској капетанији Ваљевске нахије 1831. године било 13 воденица, 1832. већ 38, али 1833. само 35, док су 1834. забележене 63 воденице (АС, ГКа, ЗТ, ТСП, Главни извод спахијских прихода, 1831, књ. 22 – ролна 4; Протоколи спахијских прихода, нахија ваљевска, капетанија колубарска, 1832, књ. 24 – ролна 4; Протоколи спахијских прихода, нахија ваљевска, капетанија колубарска, 1833,

Значајно повећање броја воденица у Кнежевини Србији може се показати на примеру Ваљевске нахије, каснијег Ваљевског округа, који је био један од највећих округа, те тиме репрезентативан, а који је претрпео најмање административних промена до проглашења краљевине, па су подаци упоредиви. У Ваљевској нахији, која је 1832. године обухватала 185 села, било је 116 воденица, док је према попису из 1867, у Ваљевском округу, било већ 558 млинова са 1.129 витала.⁷ Прве поменуте године, у сто двадесет и једном селу није било воденица, док је у селима у којима их је било постојала једна или евентуално две. Више од пет било их је само у два села: Бабиној Луки у Тамнавској капетанији (6) и у Осеченици у Колубарској капетанији (12).⁸ Убрзан привредни развој после укидања спахилука и развој земљорадње, подстицали су подизање нових млинова, па је њихов број током година знатно повећан и у селима где их је раније било и где раније нису постојали, што се може показати на примеру Колубарске капетаније. У 67 села те капетаније, било је 1832. године 38 воденица, а према попису из 1867, у Колубарском срезу, који су тада чинила 64 села (без Мионице, Паштрића и Толића, у којима је 1832. била свега једна воденица), било је већ 205 млинова са 416 витала. Млинарство је било нова делатност у 30 села ове области. У већини тих села у међувремену је отворено између два и пет млинова, а у неким и по осам. Највише нових млинова било је у селу Шушеока (23) и Славковица (20). Млинови су се одржали у свим селима која су их имала и за прве владавине кнеза Милоша Обреновића. У неким од њих, вишеструко је повећан број млинова (на пример, Мрчићи са два на једанаест или Крчмар са једног на осам), мада је у већини села у међувремену подигнут један или два нова млина. Само у четири села остао је број млинова исти као за прве владавине кнеза Милоша.⁹ Како се хидрографске

књ. 57 – ролна 7; Протоколи спахијских прихода, округ ваљевски, капетанија колубарска, 1834, књ. 116 – ролна 11).

⁷ АС, ГКа, ЗТ, ТСП, Протокол спахијских прихода нахије ваљевске који се у новцу наплаћују, 1832, књ. 28 – ролна 4; „Попис обрађевина у Србији у години 1867”, *Државотис Србије V*, Београд 1871, 114–115.

⁸ Исто. Спахијске књиге могу бити показатељ приближног или најмањег броја млинова. Анализом протокола спахијских прихода утврђено је да је број евидентираних млинова најчешће растао, али је тешко проценити да ли су подигнути нови млинови или је евиденција постала прецизнија пошто су убирање прихода преузели српски државни органи. Они су били заинтересовани да боље евидентирају стање, јер су турској држави и спахијама исплаћивали дажбине према старим тефтерима, а вишак прикупљених прихода остајао је у државној каси (Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књ. I, Београд, Државна штампарија Краљевине Србије, 1901², 359, 393).

⁹ АС, ГКа, ЗТ, ТСП, Протокол спахијског прихода, ваљевска нахија, капетанија колубар-

прилике и знање становништва у међувремену нису могли значајно променити, велико повећање броја воденица требало би приписати економским и друштвеним разлозима. Наиме, промена власничких права и друштвених односа после укидања спахијског система, довела је до тога да су млинови у наредном периоду имали значајно другачију сврху, што је, поред развоја земљорадње, утицало и на повећање њиховог броја.

Превоз жита до удаљених воденица био је компликован и скуп посао. Требало је, често, прећи већу реку, а запрежне и товарне стоке било је релативно мало. Воденице на Морави, на пример, млеле су жито сељацима који су били пет до шест, па и више сати удаљени од реке на запад, али млеле су и жито становника Београдског и Крагујевачког округа, у којима су преовладавале поточаре, које лети нису могле да раде. Удаљена села источно од Мораве већином су користила воденице на Млави.¹⁰ Када су сељаци морали да прелазе веће реке, тражили су дозволу да користе посебне прелазе, како не би морали жито да возе заобилазним путем преко регуларног прелаза. Држава није удовољавала њиховим захтевима, иако су били ретки, и одобравала је такав транспорт жита само селима на самој речној обали, чији су становници располагали сопственим чамцима, попут сељака Старог и Новог Ацибеговца у Смедеревском округу. То је мотивисало сеоско становништво да подиже воденице у сопственим селима, уколико је то икако било могуће. Тако су две породице досељеника на алији Катунште, на пример, „исту алију [...] подгнојили, на истој себи куће и воденицу наградили”, пре него што је село и било формирано.¹¹

Воденице су биле скупе, иако најчешће нису грађене од тврдог материјала, већ од дрвета, јер је било скупо воденичко камење, а у цену воденице улазила је и цена јаза и воденичишта.¹² Вредност воденице одређивала је

ска, 1832, инв. бр. 24 – ролна 4; „Попис обрађевина у Србији у години 1867”, 16–19.

¹⁰ Бојана Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Историјски институт, пос. изд, књ. 65, Београд, Историјски институт, 2014, 109–110; А[нтоније] Алексић, „Морава, њено садање стање и могућности пловидбе”, *Гласник СУД*, друго одељење, књ. XI (1879) 56; В. Лазаревић, *Воденице моравке у Троморављу*, 150–151; Б. Дробњаковић, „Воденице на Дрини”, 2–3.

¹¹ Б. Перуничкић, *Земљишна својина у Србији*, 125; АС, МФ, Одељење промишљености (=П), 1841, ф. I, РНо 31.

¹² М[илан] Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Београд: Српска краљевска академија, 1894², 32; Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 672–673; Бранко Перуничкић, *Једно столеће Краљева 1815–1915*, Краљево, Историјски архив, 1966, 62. И поред тога што је воденица Татар-Богдана Ђорђевића у Параћину замењена за „такође добру воденицу” у Гургусовцу, кнез Милош му је 1837. нудио: „ако ли се њему види да је воденица у Параћину боља [...] још 100 царских дуката и нека буде задовољан” (Ђорђе Петковић, „Јохан Вајнхапел гради млин у Параћину

и њена приступачност, могућност да стално меље, као и количина и врста брашна коју може самлети током једног дана непрекидног рада.¹³ Висока цена погодовала је подизању тзв. редовничких или сеоских воденица – млинова чији су власници били сељаци, понекад цело село, па и неколико села заједно.¹⁴ Они су подигнути првенствено ради млевења сопственог жита и коришћени по режиму редовника, због чега су названи поредовнички. Њихови власници имали су право да, на основу удела у власништву млина и/или воденичишта, као редовници („середовници“) одређени број дана и ноћи мељу жито.¹⁵

Неколико чињеница указује на то да је већина нових млинова била поредовничка и припадала сеоском становништву. У 83 села Капетаније Гружа у Крагујевачкој нахији, било је 1831. године 2.810 кућа/старешина

1837/1838. године”, *Корени VI* (Јагодина 2008, 36). У државној воденици у Параћину 1838. године, 130 сељака је седам дана чистило јаругу, довозило коље, трње и други материјал за брану и јаз, па је за њихове дневнице потрошено 574 гроша, док је за три воденичка камена дато 937 гр. и 20 пара (Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 152–155). За поправку јаза који је заустављао водени ток и наносио штету узводно смештеној воденици, било је потребно „100 до 150 работника” (АС, МФ, П, 1841, Дел. протокол, бр 911, ф. III, Но 25), а за поправку јаза 1848. код параћинске државне воденице, коју је обила киша скоро однела у реку, требало је потрошити 12.636 чаршијских гроша, док су за подизање нове на истом месту била потребна 21.043 гроша (Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 254–255).

¹³ Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, 62–63; Исти, *Град Ваљево*, 404. Који су елементи одређивали цену воденице видљиво је из следећег упутства: „Учините одма пописати у подручном вам крају све воденице поточаре с точним назначенијем гди се која [...] наоди, је ли тешко или лако приступна, и нарочито [...] која млети може увек, а која само некад и када; за сваку још потребно је знати колико ока и каквог брашна намлести може за један дан и једну ноћ кад непрекидно ради” (*Први српски устанак, акта и писма на српском језику*, књ. 1, 383).

¹⁴ Б. Дробњаковић, „Воденице на Дрини”, 6–7; Љ. Протић, *Развитак индустрије и промет добара у Србији*, 51; Љ. Поповић, „Златно доба воденице”, 63; Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 228–229. У Соколској капетанији, на пример, било је 1831. године 47 села, од којих су у 23 постојале воденице. Сеоске воденице имало је девет села, а остале су биле у приватном власништву. Само су три села плаћала за сеоске воденице више од 2 гроша (Дуб – четири, Црнча – шест, а Костојевић – осам), што може да значи да је село имало више воденица или да је имало воденицу са више витала. У селима Соколске нахије приватне воденице имало је 26 домаћина, од којих су деветнаесторица били сеоски кметови (АС, МФ, Гко, ЗТ, Протокол спахијских прихода, нахија соколска, капетанија соколска, 1831, књ. 18 – ролна 3). Упутство издато нахијским и кнежинским кнезовима 1826, у коме се, поред осталог, у тачки 17. прецизира: „Кнез или сам по себи или по наговору некога сељака да не прави воденице или што било друго у селу, што би оному селу на штету служило”, могло би да значи и да су кнезови тако нешто често радили, на што упућује и податак да је највећи број приватних воденица припадао управо њима (Б. Перуничкић, *Београдски суд*, 39).

¹⁵ Д. М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави*, 199; С. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 30–32.

домаћинства и 78 воденица, а само су четворица старешина имала заједничко власништво над воденицама (Јован Раичевић и Стеван Радојевић из Раванице и Миленко Миховић и Јован Гвоздић из Вучковице нису плаћали два, већ један грош од воденице, дакле били су власници половине воденице). Исте године, у Левачкој и Темнићкој капетанији Јагодинског округа, ниједан домаћин није био сувласник у воденици.¹⁶ Пописом становништва из 1862/63. године, међутим, регистровани млинови били су у власништву великог броја сељака, од којих су многи имали сасвим мале удеоне делове. У 26 села Горње Ресаве, на пример, у којима је било 2.047 домаћинстава/старешина домаћинства, две стотине деведесет и једно имало је у власништву млинске уделе, што чини 14,21% домаћинстава. Од свих власника млинова и млинских удела у тим селима, свега шеснаесторица су поседовала цело витло. Неколицина од њих је имала по витло у воденицама с више витала (двојица и два витла), док је само један био власник целе воденице од једног витла. Највише власника у селима Горње Ресаве имало је између 50 и 150 драма једног воденичног витла (које је имало 400 драма, односно једну оку).¹⁷ Власништво над воденицама било је уситњено и у Подрињу, где је у неким воденицама било између 12 и 40 поредовника. И власништво над воденичиштима било је почетком шездесетих година 19. века такође уситњено: нико у селима Горње Ресаве није поседовао цело воденичиште, већ највише његову петину. Поседовање 1/16 витла, тј. једног литра удела, давало је власнику право да меље пола дана (12 сати). Стога је јасно да највећи део удеоних власника, није могао да, уз сопствено жито, у већој мери меље другима ради зараде од ујма.¹⁸

¹⁶ АС, ГКа, ЗТ, ТСП, Протокол спахијских прихода, нахија крагујевачка, капетанија Гружа, 1831, књ. 7 – ролна 1; Протокол спахијских прихода, нахија јагодинска, капетанија левачка, 1831, књ. 4 – ролна 1; Протокол спахијских прихода, нахија јагодинска, капетанија темнићка, 1831, књ. 5 – ролна 1; Протокол спахијских прихода, нахија јагодинска, капетанија темнићка, 1831, књ. 6 – ролна 1.

¹⁷ Б. Перуничкић, *Државни попис у Горњој Ресави 1863. године*, на више места. Једно витло имало је 400 драма, или једну оку, односно две литре; 50 драма чинило је осмину једног воденичког витла, а 25 драма једну шеснаестину. Од ове, најчешће примењиване мере било је и одступања, па је једна литра могла да чини и четвртину једног витла, односно четвртину оке, и у тим случајевима једна литра имала је 100 драма (М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова*, књ. II, 274, 545). Власништво над воденичиштима било је дељено на исти начин као и власништво над витлима, па су мали делови власништва исказивани такође у литрама, јер се сматрало да удео у воденичишту одговара уделу у витлу, када су сувласници били власници и витала и воденичишта (Исто, 273–274).

¹⁸ Б. Дробњаковић, „Воденице на Дрини”, 7; Д. М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави*, 199–200; М. Милошев, „Воденице у Банату”, 163 (редовничке воденице у Банату имале су и до 200 редовника); С. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 30–31; Б.

Будући да је пописом из 1862/63. бележен број власника и њихових удеоних делова у млиновима, а 1867. број млинова и витала, није могуће показати да ли је и колико повећан број млинова између те две године. Попис из 1867. регистровао је 7.510 млинова у Србији и у њима 11.297 витала. Највише млинова било је у Ужичком округу – 1.125, на другом месту био је Чачански округ са 573, а на трећем Ваљеуски са 558 млинова. Најмање их је било у Ћупријском округу – свега 153. Већина млинова радила је с једним или два воденичка камена, будући да је на један млин у Србији у просеку долазило једно и по витло.¹⁹

Уситњавање власништва над воденицама одузимало је власнику прилику да у већој мери меље туђе жито, а ту прилику ускраћивала му је додатно и кратка сезона млевења. Наиме, већина воденица била је подигнута на речицама или потоцима са нестабилним водостајем, па је лети тешко или никако млела, а било је и воденица чије се витло неких сезона није окренуло ни један пут.²⁰ Такве околности наводе на закључак да су поредовнички млинови углавном служили за подмиривање потреба власниковог домаћинства, без обзира на то што је део редовника млео и туђе жито за ушур. Стога је млевење жита у Кнежевини Србији већином било део сеоске економије, а не комерцијална привредна делатност.

Поред редовничких млинова, у Србији су радили и млинови чија је основна сврха била зарада од млевења брашна. Обично су називани ортачким млиновима, јер су већином били у ортачком власништву, а крајем 19. и почетком 20. века такве воденице називане су и ујмарама, јер су млеле за ујам. Њихови власници најчешће нису били сељаци, већ људи других занимања – народне старешине, трговци, чиновници, а касније и адвокати, индустријалци...²¹ У таквим воденицама права су, такође, дељена према витлима, а власници су настојали да им и удео у воденичишту буде исти као

Перунички, *Државни попис у Горњој Ресави 1863. године*, на више места; АС, Државни савет (=ДС), 1856, Но 723; 1857, Но 3, 76, 376, 779; АС, МФ, П, 1841, Дел. протокол бр. 1924, ф. V, РНо 387.

¹⁹ „Попис обрађевина у Србији у години 1867”, 114–115.

²⁰ Б. Дробњаковић, „Воденице на Дрини”, 3, 6; Антоније Алексић, „Мачва, са нарочитим погледом на поплавне прилике”, *Гласник СУД* 72 (1891) 44, 48, 56–57; Ј. Мишковић, „Опис Рудничког округа”, 271, 290, 326; С. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 36; Б. Перунички, *Град Ваљево*, 156; АС, Начелство округа ужичког (=НОУ), 1849, ф. XIII, Р. 1224, К. 4.

²¹ Д. М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави*, 26; Б. Дробњаковић, „Воденице на Дрини”, 6; Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 28; Р. М. Драшковић, *Ваљевске воденице*, 4–5, 7–8, 11; *Белешке Младена Жујовића државног саветника*, Београд, Државна штампарија Краљевине Србије, 1902, 109; Бранко Перунички, *Управа вароши Београда 1812–1912*, Београд, Музеј Града Београда, 1970, 359, 362–363.

удео у воденици. Уједначавање величине удела у витлима и земљишту практиковано је и у случајевима када је воденица коришћена наизменце (сваки ортак одређени број година – најчешће три), па је од ортака који је био власник целог воденичишта накнадно откупљиван део да би се постигла жељена сразмера. Слични договори постизани су и око припадности јазова, односно воде из реке која се скретала ка воденици. Власницима би припадао исти део воде из јаза – половина, ако их је двојица, итд.²² Ортачки млинови су сматрани привредним предузећима, као и парни млинови, за разлику од редовничких, који су сматрани радним кооперативама. Млевење у ортачким млиновима најчешће су обављали професионални млинари уз помоћ воденичарских слугу.²³

Преовлађујуће редовничко коришћење воденица није било потиснуто до средине шездесетих година 19. века, а вероватно ни до проглашења краљевине. На такав закључак указује чињеница да није дошло до професионализације млинарства. Наиме, пописом становништва према занимању из 1866. године, регистрована су у Србији само 64 воденичара, односно млинара који се професионално баве млевењем жита. Од тога броја, у градским насељима, за која се може претпоставити да су углавном имала ортачке млинове, било је 20 воденичара са 12 помоћника. У сеоским насељима радила су свега 44 млинара са 16 помоћника.²⁴

*

Градња воденица, а посебно повећање њиховог броја, на различите начине мењала је изглед и организацију околног простора. Воденице у Кнежевини Србији припадале су двама основним типовима – пловним воденицама (пловкама, прекајама – моравкама, дринкама, савуљама или дунавкама) и непокретним – поточарама. Пловне су се налазиле дубље у речном току, где има брзака, некада и уз матицу, и биле само повезане с обалом. Као што им имена говоре, грађене су већином на Морави – Великој, Јужној

²² Р. М. Драшковић, *Ваљевске воденице*, 15; Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 404, 407.

²³ С. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 24–25, 28–29; Р. М. Драшковић, *нав. дело*, 7–8, 11; Д. М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави*, 45; Обрад Гавриловић, *Ваљевски окружни суд 1815–1865*, САНУ, пос. изд. књ. CDLIX, Одељење друштвених наука, књ. 72, Београд, Српска академија наука и уметности, 1973, 316; В. Перуничкић, *Град Ваљево*, 407, 411. АС, КК – I – 83/28. 6. 1836; Историјски архив Београда, Управа вароши Београда, 1839, кут. 2, ф. I, Рег. 92. И државним млиновима су руководили плаћени надзорници, а приходи од млевења припадали су млинару и држави у односу један према четири (АС, МФ, П, 1840, РНо 328; АС, ДС, 1841, Но 381; 1853, Но 526, 635; АС, НОУ, 1849, ф. XIV, Р. 1366, б д. о).

²⁴ „Попис људства Србије по занимању на крају године 1866”, *Државопис Србије XII (1883)* 13, 15, 99, 101.

и деловима Западне; на Дрини, Сави и Дунаву, док су поточаре грађене на њиховим притокама. Поточаре су биле на обалама река и, чешће, речица, односно потока. Биле су различите величине и квалитета, неке толико мале да су називане воденичицама. На неким речицама, као на Бољковачкој реци у Рудничком округу, све воденице биле су, у ствари, воденичице. Трећи тип млинова у Србији чиниле су суваче, које није покретала вода, већ стока. На Горњем граду у Београду постојала је и ветрењача, коју је 1828. године подигао београдски везир Хусеин паша, а једну сувачу „да буде за углед у Србији” почео је 1847. на Врачару у Београду да подиже Јоан Вајнхап, градитељ познате државне воденице у Параћину.²⁵

Пловне воденице на Морави, Дрини или Сави биле су постављане у близини брзака и, зависно од околности, током године су мењале место. На местима где је то снага воде омогућава, пловне воденице су и груписане – најчешће по две-три, а понекад и више.²⁶ Грађене су на балванима и плутале су на води. Због тога би се очекивало да нису имале утицаја на приобаље, осим што су за повећаног водостаја или поплава могле везовима да оштете обалу, одваљујући њене делове.²⁷ Међутим, оне су у свести становништва обележавале простор на обали реке. Три груписане пловне воденице („три лађомлина”) дале су име једном аустријском чардаку на левој обали Саве – чардаку Воденица код села Мартинаца, а један део обале код села Босут,

²⁵ В. Лазаревић, *Воденице моравке у Троморављу*, 25 (нап. 8); А. Алексић, „Морава”, 54; А. Алексић, „Мачва”, 45; Б. Радовић, „Моравке”, 65; Б. Дробњаковић, „Воденице на Дрини”, 2–3, 14; М. Милошев, „Воденице у Банату”, 151–152; Олга Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција и пољопривреда од Кочине крајине до краја прве владе кнеза Милоша (1788–1839)*, САНУ, пос. изд. књ. DXXX, Одељење друштвених наука, књ. 86, Београд, Српска академија наука и уметности, 1980, 184, 186; Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд, Државна штампарија, 1876, 116; Ј. Протић, *Развитак индустрије и промет добара у Србији*, 54; Милисав Лутовац, *Привредно-географска карактеристика слива Јасенице*, САН, пос. изд. књ. CLXXXV, Географски институт, књ. 3, Београд, Географски институт, 1951, 55; Чедомил Мијатовић, „Један консулски извештај о Србији године 1837”, *Споменик Српске краљевске академије XVII* (1892) 34–35; Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, 100; Исти, *Чачак и Горњи Милановац 1866–1915*, књ. II, Чачак, Историјски архив, 1969, 625, 627, 630; Исти, *Крушевац у једном веку*, 1138; Исти, *Град Ваљево*, 306–307, 924; Исти, *Београдски суд*, 417, Исти, *Управа вароши Београда*, 214; АС, КК – I – 83/28. 6. 1836.

²⁶ Стан. Раичевић, „Воденице и облици воденичне својине у Горњем Полимљу”, *Етнологија*, св. 3, Скопље 1940, 142; М. Милошев, „Воденице у Банату”, 151–152; Б. Радовић, „Моравке”, 64; Микица Илић, *Село Босут у Срему (1706–2006)*, Сремска Митровица, Библиотека „Глигорије Возаровић”, 2012, 417–419; В. Лазаревић, *Воденице моравке у Троморављу*, 48, 127, 129.

²⁷ Пловне воденице најчешће су биле укотвљене на обали, а не на дну реке сидром (А. Алексић, „Мачва”, 45; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 184; М. Илић, *Село Босут у Срему*, 417–418).

у чијој су близини биле укотвљене пловне воденице, добио је и до 20. века задржао име Воденице. У Ковину, део поља између гајског и ковинског рита у 20. веку носио је име Чолакове воденице, иако је, према локалној легенди, Турчин Чолак воденице купио док су још Османлије владале Банатом. И воденичиште је могло дуготрајно да обележи простор, без обзира што на њему деценијама није било воденице. Један од потока на коме се легла голу-бачка мушица носио је име Воденичиште, а једно државно имање од 2.500 m² у Врњачкој Бањи звало се још 1913. године Старо воденичиште, иако је на њему било подигнуто хладно купатило, толико давно да се до поменуте године већ урушило.²⁸

Може се претпоставити, иако за то нема директне потврде у изворима, да је именовање села Воденица/Воденице такође мотивисано постојањем воденице на реци или потоку у атару села. Није било неуобичајено да је приликом насељавања, одмах по изградњи првих кућа, а пре формирања села, грађена на погодном месту воденица, као што сведочи већ поменути пример алије Катунеште. Та нова насеља могла су понети име Воденица, без обзира што су села формирана на алијама најчешће преузимала име алије.²⁹

Нису само неке пловне воденице биле груписане, већ и неке поточаре. Око таквих поточара понекад је било подигнуто више објеката. Када би биле смештене на комуникацијски добром месту – близу локалних путева или мостова, а околно земљиште је било угодно за земљорадњу, око њих је могао настати салаш, па и насеље.³⁰

²⁸ М. Илић, *Село Босут у Срему*, 33, 38, 418; М. Милошев, „Воденице у Банату”, 152; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 1234; Исти, *Петровац на Млави*, Петровац на Млави, Општинска скупштина, 1980, 182.

²⁹ Б. Перуничкић, *Земљишна својина у Србији*, 125. Судећи по имену и по томе што је било веома мало, село Воденице у Темнићкој капетанији било је једно од таквих села. Имало је 1834. само пет кућа, а просечан број кућа у капетанији износио је 47. Мања од Воденица била је једино Суваја са три куће, док је Комаране било село са пет кућа, као и Воденице. Попис из 1834. бележио је само куће, њиве, ливаде, винограде и број стабала шљива, па се не може знати да ли је у месту постојала воденица (Лепосава Цвијетић, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године”, *Мешовита грађа (Miscellanea)* XIII, (Београд, 1984) 59–62. АС, ДС, 1848, Но 130).

³⁰ Д. М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави*, 25; Ј. Мишковић, „Опис Рудничког округа”, 312; Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда*, 378; *Књажевска канцеларија*, књ. II, Крагујевачка нахија 1815–1839 (=Крагујевачка нахија), св. I, 1815–1827, приредно Радосав Марковић, Државна архива НР Србије, Грађа, књ. V, св. 1, Београд 1954, 219. Крагујевац је, на пример, настао крај камене ћуприје (и пута) преко Лепенице, око које је било „неколико турских воденица и цинцарских ханова. И ту, око ћуприје, воденица и ханова, и на обема обалама Лепенице, имамо први почетак Крагујевца [...] и задуго доцније у томе крају била је главна крагујевачка чаршија” (Радосав П. Марковић, *Црква кнеза Милоша у*

*

Непокретне воденице, односно поточаре, мењале су изглед простора у приобаљу и на много видљивији начин од његовог именовања и то не само због укопавања воденице у обалу. За рад највећег дела воденица било је неопходно прокопавање јаза, за многе и подизање бране, чиме је стварана мртваја. У околини добро разрађеног млина, ницале су помоћне зграде, често и кућа. Крај неких воденица постојале су зграде за раднике и склоништа за помешаре, понекад механа. Околни простор мењао се и због градње приступног пута, прелаза преко реке, па и моста, којим је премошћаван јаз или речица.

Почетком шездесетих година 19. века, па и касније, сматрало се да су воденице грађене „где год да се нађе водени ток довољно богат да може да покрене витла”. Често их је подизано и по неколико на малом простору, на главном току или у рукавцима, као између Свилајнца и манастира Манасија, али и у Мачви, Рудничком округу и другде.³¹ Њихов утицај на обалу био је толики да се почетком седамдесетих година сматрало да, зато што нису биле добро ситуиране у простору и добро пројектоване, наносе више штете обли и власницима имања уз реку, него што доносе користи. Наиме, сељаци и Гоге, који су градили воденице, само су искуствено одређивали има ли вода довољну снагу и колико витала може да покреће, а о томе како утиче на приобаље нису бринули. О томе нису бринуле ни државне власти, јер није било „нарочитих лица – грађевинара – који се старају о обдржавању уредног тока река и о уклањању природних и људском небригом или неуредном радњом постављених препона”, па се уврежило уверење да су воденице „за околне земље” веома штетне: „колико воденица привреди своме газди, трипут толико и више нанесе штету суседима”. Будући да су грађене без ичијег одобрења и без процењивања да ли и како утичу на обалу и околину, воденице су проглашене за један од најчешћих узрока поплава у Кнежевини Србији.³²

Простор око воденице мењан је често због недостатка воде из јаза, нарочито при градњи воденица на сопственом имању (јер су положај и дужина јаза били одређени величином и обликом власничког земљишта). Да би се повећала количина воде, подизане су бране, а понекад је воденица и

Крагујевцу, Крагујевац, Управа Крагујевачке црквене општине, 1955, 6).

³¹ Вилијем Дентон, *Србија и Срби*, приредио Љубодраг П. Ристић, Београд, Службени гласник, 2013, 169, 173; А. Алексић, „Мачва”, 52, 57; М. Илић, *Село Босут у Срему*, 417–421.

³² „Воденице”, *Раденик*, бр. 48, 25. септембра 1871, 197; бр. 49, 28. септембра 1871, 201; *Крагујевачка нахија*, 219; Б. Дробњаковић, „Воденице на Дрини”, 14; *Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу 1872*, Београд: Државна штампарија, 1872, 409.

премештана, чак у више наврата. Све то је додатно мењало простор око ње. Бране су за време високог водостаја и поплава задржавале воду и доприноси-ле ширењу плавних зона на земљиште узводно од воденице, које је након изградње воденице и бране бивало редовно плављено. Због тога је вода „многе покрај јаруге лежеће приватни лица ливаде потопила и опустошила”.³³ При јачим бујицама, вода је ронила обале лево и десно од бране, често на туђем имању, што је доводило до судских спорова, посебно у области Колубаре, Јасенице и Млаве. При јаким поплавама вода је рушила и брану, оштећивала воденицу и обалу низводно од воденице. Неке реке, као што су Колубара и Градац, „и при лаком скоро поводњу по 2–3 воденичне бране однесу и ово се често догађа”.³⁴ Пошто у Кнежевини Србији није било стручних људи који би процењивали снагу воде, величину и број потребног воденичког камења, оптимални положај воденице, јаза или бране у простору и на основу тога издавали дозволе, честе накнадне интервенције ради обезбеђивања довољне водене снаге доводиле су до неадекватних решења, која су наносила штету приобаљу и мењале изглед околног простора.

Обала уз поточару мењала се и самом градњом воденице, јер је свака морала да има тзв. гнездо или подрум на коме је грађена. Он је укопан у обали, имао је дрветом или каменом озидана „подрумска крила” са стране, која су штитила простор око воденице од ерозије, и ров прокопан за жлеб којим ће вода стизати до пера на воденичком колу.³⁵ Ерозију обале спречавале су обично природно израсле врбе, а власници воденица повремено су садили врбаке да би „држали обалу”. Ради тога је обарано у водоток одрасло дрвеће, неодсечено од пања, да би пуштало младице уз речно корито. Тиме је додатно мењан изглед простора уз воденицу. Уз воденицу је често сађен и воћњак, као око државне воденице у Топчидеру, где је било „до 1000 дрвета шљива”, а око оне у Параћину, поред воћњака „од 100 дрвета”, била је и „1 ливада, 1 башча и један плац у огради воденичној, који се за пашу употребљава”. Повремено је суседни браник, нарочито када је воденица купована од исељених муслимана или када је из браника коришћења грађа за воденицу, присвајан као део воденичишта, јер су врбаца, браници и воћња-

³³ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 116; А. Алексић, „Мачва”, 57; Б. Дробњаковић, „Воденице на Дрини”, 14; С. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 64; Суђења у *Кнежевини Србији пре писаних закона*, 77, 84–85; Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 255.

³⁴ А. Алексић, „Мачва”, 57; В. Лазаревић, *Воденице моравке у Троморављу*, 163–164; Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 673; „Воденице”, *Раденик*, бр. 48, 25. септембра 1871, 197; бр. 49, 28. септембра 1871, 201.

³⁵ М. Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, 29–30; С. Раичевић, „Воденице и облици воденичне својине у Горњем Полимљу”, 142–143.

ци нудили хладовину за летњих врућина, делом и пашу за стоку помелара, а воћњаци и корист власнику.³⁶

Подизање воденице и јаза иницирало је понегде градњу пута или прелаза преко реке, да би воденица била приступачнија. Значај добре комуникације – пута или прилаза преко воде – илуструју неспоразум кнеза Милоша Обреновића и Мустај бега око бегове воденице у Топчидеру и злоупотреба коју је починио Димитрије Савић, срески начелник из Параћина. Бег је тврдио да му је, због тога што је воденица окружена кнежевим ливадама, „пут помеларима забрањен к воденици” и тражио да је кнез купи или узме у закуп, што је он одбио, уз напомену да „никако допустити нећу да ми он чрез његове воденице ливаду гази и сатире. Ако му је воља пут к воденици имати, то нека прелаз преко Топчидера начини и краћим путем у њу долази”. Димитрије Савић, пак, кулуком је 1858. године градио локални пут „не за обштенародну нужду тог друма [...] већ за осигурати своју воденицу и меану с тиме”. При томе се није либио да пут отвори „преко параћински винограда”.³⁷ Овај пример такође показује да је уз добро разрађену воденицу с добром комуникацијом и механа могла да буде исплатива инвестиција.

Тек Законом о водама и њиховој употреби од 7. јануара 1879. године предвиђено је издавање дозволе за „подизање или преиначавање [...] грађевина или справа, које би имале уплива на својства воде или њен ток или висину или би се са тим обале у опасност доводиле”. Законом су били забрањени грађење, сађење, пуњење, подзиђивање, откопавање и преграђивање „до саме воде”, осим уз посебну дозволу. Од тада су воденице, као и ваљарице, стружнице (стругаре/пилане) и фабрике на водени погон, морале да буду грађене с дозволом окружног начелства, осим подигнутих „на водама од незнатне важности” (за које су дозволе издавали општински судови и одбори). Дозвола је морала да садржи тачно означено место, количину, начин и време коришћења воде, уз услов да грађевине морају да оставе слободан ток води и леду, да одржавају прописани минимални и максимални ниво тока, да не смеју да наруше риболов и друге начине употребе воде нити да непотребно расипају воду. Било је предвиђено да власници постојеће „грађевине на води” пријаве окружном начелству, чиме би стекли право на рад, а оне, које угрожавају реке, обале или права других требало је да буду прерађене. Уколико ни тада не испуне услове прописане новим законом,

³⁶ А. Алексић, „Мачва”, 49–50; С. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 70; Б. Перуничић, *Град Параћин*, 144; Б. Перуничић, *Управа вароши Београда*, 203.

³⁷ Ј. Мишковић, „Опис Рудничког округа”, 312; Б. Перуничић, *Управа вароши Београда*, 378; Исти, *Град Параћин*, 311.

требало их је уклонити, а власнику штету надокнадити по закону о експропријацији. Техничке процене и израда планова били су поверени окружним инжењерима.³⁸ Закон је заштитио не само јавне воде (на којима је могућа пловидба или сплаварење), већ и све водотокове у земљи. Ипак, питање је у ком је степену био примењен до проглашења краљевине, будући да су спорост државне администрације и недовољна кооперативност становништва били пословични.

*

Воденица и воденичиште чинили су једну просторну целину, препознатљиву у некој средини не само по правном статусу, већ и по спољашњем изгледу. Простор око воденице посебно је био важан код ортачких воденица, јер је очекиван већи број помелара, па је требало обезбедити простор за њих и њихове волове и кола док чекају брашно. Да би се тачно омеђила права власника, воденичиште је ограђивано, а нека воденичишта имала су, поред оградe, и праве капије за улазак.³⁹ Колики је био значај тог простора, показује спор ортака из Ваљева. Један од ортака, сматрајући да је ортаклук везан само за воденицу, а не и за земљиште, заградио је скоро цело воденичиште, оставивши другом ортаку само пролаз до воденице, чиме је готово онемогућен њен рад. Сличног значаја био је и простор око редовничких воденица, па су због околног земљишта, неопходног за добар рад воденице, њихови власници примани за редовнике.⁴⁰

Простор око воденице могао је бити различите величине, али је обично био релативно велик, повремено и веома велик, као око воденице кнеза Јовице Милутиновића у Ваљеву. Воденици од шест витала браће Симић у Крушевцу припадало је „десет јутара земље”, а воденица некадашњег алексиначког ајана, купљена је 1835. године „с ливадам од 20 кола сена [...] и са дваестина дана ораће земље”.⁴¹ Воденичиште је већином било затра-

³⁸ „Закон о водама и њиховој употреби”, *Зборник закона* 34 (1879) 52–54 (чл. 15–20), 56 (чл. 24), 58–59 (чл. 29–30), 62 (чл. 39), 64–67 (чл. 48 и 53); Љ. Поповић, „Златно доба воденице”, 65.

³⁹ Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 407; Исти, *Град Параћин*, 230.

⁴⁰ Р. М. Драшковић, *Ваљевске воденице*, 15; М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова*, књ. II, 273. „И редовници Никола Никановић и Спасенија жена поч. Милосава из Орашца, да у истој воденици сваки свој ред држи, како што су и прије држали 12 година без истога Вучковића, зашто Николи дали су ред ортаци од воденице за његову њиву, без које воденица није могла бити, а Милосав је почившиј уписат у тапиу од воденице” (Б. Перуничкић, *Београдски суд*, 63).

⁴¹ Р. М. Драшковић, *Ваљевске воденице*, 12–13; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 453; АС, КК – I – 51/7. 12. 1835.

вљено. Уколико је било потребно, и обрађивана њива је угарена да би се воденичиште затравило. Затрављеност је омогућавала стоци помелара да се дохрањује, јер се на млевање жита чекало, а код воденице се и спавало. Повремено је од воденичишта прављен ограђени пашњак за стоку – „чаир за помеларе”, па се више парцела око воденице оградама истицало у простору. Када воденица није радила, трава је кошена, као и на другим ливадама.⁴²

Воденичиште је често било издуженог облика, бар у другој половини 19. века, када је било уобичајено да се воденице подижу на сопственој ливади, која је морала да буде издужена због дужине јаза.⁴³ Положај јаза повремено је био одређен распоредом парцела власника суседних имања, који нису морали да дозволе копање јаза преко својих парцела, а могли су да спрече његово прокопавање близу међе, уколико докажу да им наноси штету.⁴⁴ Међутим, уколико је јаз служио за наводњавање у тзв. водним заједницама, прокопан је независно од тога коме земљиште припада, тако да и најудаљенија парцела добије воду, и обично је пресецао парцеле различитих власника. У тим околностима, била су јача права на воду колектива – сеоске општине, чак и у другој половини 19. века, када је код сеоског становништва већ била изграђена свест о искључивим правима појединца/породице над приватним земљиштем.⁴⁵

*

Постојање воденице мењало је и намену простора, односно распоред парцела на неком имању. Већ је поменуто да је власник њиву угарио да би је заливадио због воденице, тачније због потреба помелара. Намена простора мењала се и због наводњавања.

⁴² Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, књ. III, Социологија сељачких радова, приредио Радомир Лукић, САНУ, пос. изд. књ. DXLVIII, Одељење друштвених наука, књ. 89, Београд, Српска академија наука и уметности, 1983, 529; Исти, *Сеоске уредбе о водама*, 24; М. Лутовац, *Привредно-географска карактеристика слива Јасенице*, 56; Р. М. Драшковић, *Ваљевске воденице*, 12; Коста Поповић, *Пут лицејских питомаца (јестественог одељења) по Србији године 1863*, Београд, Уједињена омладина српска, 1867, 141; Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, 101; Исти, *Град Параћин*, 230.

⁴³ Јаз је бивао дуг од 100 до 150 метара и широк од 2,5 до 4 метра (М. Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, 29).

⁴⁴ Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 408.

⁴⁵ Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, књ. I, Организовање сељачке земљишне својине, САНУ, пос. изд. књ. ССIX, Институт за изучавање села, књ. 1, Београд: Научна књига, 1953, 148; књ. III, 494; Исти, *Сеоске уредбе о водама*, 7.

У Србији је земљиште наводњавано у малој мери, а уколико јесте, чињено је то најчешће са воденичких јазова. Обично су наводњаване баште/повртњаци, а у знатно мањој мери њиве или ливаде. Баштованство је било неразвијена делатност, па су, и у градским и у сеоским насељима, гајене само основне врсте поврћа. Ипак, с урбанизацијом вароши, у њима је постепено професионализовано баштованство, па су настали баштовански еснафи и тзв. баштованцинице – баште за тржишну производњу поврћа. За њихово наводњавање вода је обично обезбеђивана из бунара, ђермом или долапом, па њихов положај није зависио ни од јаза ни од реке, иако су често, као у Београду или Крушевцу, биле концентрисане у једном делу градског атара.⁴⁶

У већини места баште су се налазиле поред куће „и код најсиромашнијег”, а поврће је обично заливано ручно.⁴⁷ Када се поврће наводњавало, чињено је то једноставним иригационим каналима (јарцима или вадама воде) спроведеним из јазова, као што су наводњавани повртњаци у селима Миријево и Жарково крај Београда. Наводњавање из воденичних јазова додатно је утицало на промене у простору. Просторни распоред парцела зависио је од положаја воденичког јаза, јер су баште лоциране према јазу. Саветник Јефта Савић, на пример, „у Мокром Лугу, код Београда имао је воденицу са баштом”, а секретар Државног савета у време Првог српског устанка Стеван Филиповић имао је поред воденице башту и виноград. Било је, чак, уобичајено да сеоска домаћинства која су баште наводњавала из јаза имају више башта – градина и градиница – јер је конфигурација тла првенствено одређивала куда и како иде јаз, а тиме и где су погодна места за канале и башту.⁴⁸

Пошто је јаз обезбеђивао довољне количине воде за наводњавање и када је не би било довољно за рад воденице, било је важно поседовати и воденичке јазове без воденица. Стога је соколски војвода Хаџи-Мелентије Стефановић купио „воденички прокоп у Волујцу с мањим воћњаком”. Јаз великог капацитета, поред тога, доносио је и посебан приход, јер је послуга

⁴⁶ Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 132–133, Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда*, 438–439.

⁴⁷ К. Поповић, *Пут лицејских питомца*, 24.

⁴⁸ Д. Перовић, *Прилози проучавању друштвено-економских односа у доба Првог српског устанка*, 160; С. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 61, 63, 164; В[ладимир] Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд, Краљевско српска државна штампарија, 1887, 341; Бранко Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1867*, Чачак, Историјски архив, 1968, 594, 754–755; *Грађа за историју Београда од 1806. до 1867*, књ. I, приредио Рајко Л. Веселиновић, Београд, Музеј Града Београда, 1965, 151; АС, МФ, П, 1841, Дел. протокол бр. 324, 448 (РНо 479/840).

водом у тим случајевима власницима плаћана у истом крају и у исто време када узимање воде са јазова малог капацитета није плаћано.⁴⁹

Постојање јаза на имању било је неопходан услов и за још једну, истина, веома ретку привредну делатност, потврђену на селу, а практиковану вероватно и у градским насељима. Наиме, риба у Србији није само ловљена, већ је и узгајана. Узгојем рибе бавили су се власници млинова. Уз неке млинове, као што сведочи попис из 1862/63. године, постојао је и рибњак. Рибњак су обично имали богатији људи, који су били власници целог млина, често свештеници, којима је могућност да за време постова имају свежу рибу била подстицај за држање рибњака. Тако је свештеник села Кладурова у Млавском срезу, који је 1863. године поседовао имање вредно 835 аустријских дуката, имао, између осталог, и једну воденицу „с рибњаком”.⁵⁰

*

Као што је поменуто, воденице су у другој половини 19. века, све чешће подизане у оквиру имања једног домаћина. Чак се сматрало да „већина иоле богатих сеоских газдинстава има једну или више [...] воденица међу својим помоћним зградама”, а да остали користе воденице које „нису придружене неком земљишном поседу”.⁵¹ На тај начин су и сеоске газде постајале у већој мери власници тзв. ортачких/ујменичких воденица. Док су богати људи из других друштвених слојева откупљивали воденице заостале после иселења муслиманског становништва, а потом и подизали нове на сопственом имању, сеоске газде су их саме градиле. У ортаклук су ступале тек уколико нису имале довољно новца за завршетак градње. Стога је крајем 19. и почетком 20. века било сасвим уобичајено да ортачке воденице постоје и на селу и у варошима.⁵²

Воденице у вароши грађене су на имању власника воденице. Такве воденице имали су, на пример у Ваљеву, већ поменути кнез Јовица Милутиновић, касније председник ваљевског окружног суда, Јеврем Обреновић, ваљевски трговци Павле Балиновац, Јеврем Тадић и други. Неке су купљене од иселењих муслимана, као воденица кнеза Јовице (купљена с јазом 1821, радила је до 20. века), неке су грађене на узурпираном земљишту (Јевремова), а

⁴⁹ Д. Перовић, *Прилози проучавању друштвено-економских односа у доба Првог српског устанка*, 161; С. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, 63.

⁵⁰ Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 263–264.

⁵¹ В. Дентон, *Србија и Срби*, 170.

⁵² В. Лазаревић, *Воденице моравке у Троморављу*, 46.

неке на купљеном (друга воденица истог кнеза Јовице, подигнута на воденичишту купљеном од војводе Грбовића).⁵³ Добар положај имања с воденицом, чак и када је оно било мало (као у случају старешине Заглавског среза Татар-Богдана Ђорђевића, који је у Параћину имао воденицу), омогућавао је квалитетан рад и добру зараду. Када је варошко имање било мало, воденица је била веома близу куће, па је и већи део окућнице служио као воденичиште. Због тога је Татар-Богдану приликом замене воденице у Параћину за другу у Гургусовцу, нуђен и откуп куће, „ако ли он рекне да је тим што нема воденицу у Параћину, притесњен с кућом у Параћину”.⁵⁴ Сличан распоред објеката одредили су јаз и воденица на имању Стојана Протића из Свилајнца: до улице је била породична кућа, а „одмах иза” јаз, који „раздваја главну породичну кућу од великог дела дворишта који заузимају додатне зграде, штале, зграда за смештај кола и шупе”. Ради комуникације унутар имања, „све то, опет, са осталим зградама повезује неколико рустичних мостића”. Поред куће су имали воденицу, истина сувачу, и много сиромашнији варошани, као што је био Јован Мосто из Савамале у Београду, који је 1823. тражио од кнеза Милоша кредит од 500 гроша и дозволу да подигне сувачу „код мојега бурдеља” (земунице). Био је спреман и да прода кола и волове, само да би је подигао.⁵⁵

Добро позиционирана воденица на имању у вароши обезбеђивала је високе приходе власницима и ширење ортачких послова, па су Јовица Милутиновић и његов ортак на истом воденичишту и јазу подигли још једну воденицу. Добит од воденица добро смештених у варошком простору подстицала је и друге да их подижу. Ваљевски трговац Павле Балиновац у близини поменутих воденица подигао је сопствену средином 19. века, а можда и раније. Користећи предности воденица у градском насељу, богати ваљевски трговци и чиновници, касније и адвокати, подигли су 16 воденица до друге половине 19. века.⁵⁶ Значај добро позициониране воденице и њој припадајућег земљишта у градском насељу додатно истиче тестамент ваљевског трговца Јеврема Тадића из 1880. године. Остављајући синовима

⁵³ Р. М. Драшковић, *Ваљевске воденице*, 9.

⁵⁴ Ђ. Петковић, „Јохан Вајнхапел гради млин у Параћину”, 37.

⁵⁵ В. Дентон, *Србија и Срби*, 166; Б. Перуничић, *Београдски суд*, 186; Исти, *Управа вароши Београда*, 203–204.

⁵⁶ П. М. Драшковић, *Ваљевске воденице*, 8, 31. Посредне податке о приходима од воденица даје и висина плаћене закупнине за државне млинове. Тако је, на пример, трогодишњи закуп за државну воденицу у Параћину, која је имала шест витала, износио 416 талира и 4,5 цванцика (Б. Перуничић, *Град Параћин*, 267). Закупац је свакако очекивао, а сигурно и остваривао, приход виши од плаћене закупнине.

имање у Ваљеву, он је једино за воденице и земљиште око њих тражио да их „никад и ни на који начин [...] не отуђе”, јер „земаља и кућа биће свакад да пробираш, у ком сокаку хоћеш [...] али оно и онакво место и онај положај како се моје воденице налазе, такорећи у самој вароши, док траје земље, док траје звезда, сунца и месеца, ни у једном крају и ни у једном сокаку у овој па ни у једној вароши онако једно имање, а као што су моје воденице и са водом осигуране, никад и нико вечно их за свагда имати и подићи не може. Ово је имање једна драгоценост[т]”.⁵⁷

Није био редак случај да су и у сеоским насељима куће биле подигнуте близу воденице, а у једној, чувеној „грчкој воденици” смештеној покрај пута између села Мала и Велика Копашница, кућа, тачније – стан, био је на спрату саме воденице. Крај добро позициониране воденице подизао је кућу не само власник, већ и закупац. Тако су у селу Лоћика у Крушевачкој нахији неки Степан и његов син Ђока имали кућу „баш пред воденицом” коју је Степан још пре Кочине крајине (пре 1788. године) узео у закуп од Турчина Хади-Мустафе. Он, а потом и син, воденицу су држали у закупу до 1834, када ју је нови власник – нишки муслиман Жабота – продао другом. Тражећи дозволу да подигну воденицу на Колубари, код места Черевих близу Палежа (Обреновца), где је пре била воденица проте Матије Ненадовића, сељаци су сматрали да је за њих место погодно, јер је воденичиште „пред нашим [...] кућама”.⁵⁸

Промене у простору обично нису биле испланиране унапред или истовремено с планирањем и изградњом воденице, већ су настајале поступно око воденица које су радиле успешно и обезбеђивале добре приходе. Уз добро позициониране и разрађене воденице, подизани су уз кућу и други објекти, који су служили за смештај алата и другог прибора, брашна добијеног од ушура, жита (у државним воденицама), потом амбари, зграде за смештај воденичара и радника, помелара и њихових волова. У близини манастира Манасија, на пример, било је „до пола туцета колиба за раднике подигнутих око манастирског млина, који је пуном паром радио”. Уз воденицу браће Симић у Крушевцу, био је „један амбар од брвна и један повелики ар за смештање зими помиларски волова, које се све под ћерамидом наоди”. Те зграде, понекад су биле удаљене од воденице, чак и преко јаза, као у државној воденици на Црници код Параћина, због чега је нови ар требало подићи ближе да помелари више не би морали терати волове преко јаза, што

⁵⁷ Цитирано према: Р. М. Драшковић, *Ваљевске воденице*, 12–14, 17–18.

⁵⁸ Ж. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави*, 25; Илић, *Село Босут у Срему*, 419; Б. Перуничкић, *Крушевци у једном веку*, 123; *Исти Град Ваљево*, 228–229.

је зими било веома непријатно. Уз овакве објекте је, као што је поменуто, поред добро разрађене воденице, лако могла да никне и механа, какву је поред своје воденице у Бошњанима имао срески начелник Димитрије Савић.⁵⁹ Његова намера да подигне механу и пробије пут до воденице показује да су власници понекад планирали и остваривали значајније промене у простору како би побољшали приступачност воденице и услове боравка помелара док чекају жито, односно повећали сопствене приходе.⁶⁰ Концентрација објеката око воденице, градња пута, прелаза преко реке или правог моста, мењала је изглед простора, нарочито у сеоској средини, остављајући утисак да се око воденице формира насеље.

*

Након изградње воденице, посебно током бујичних поплава, природна снага воде мењала је околни простор. Речице и потоци у већем делу Србије имали су бујични ток, а брзе и плаховите реке, попут Дрине и Мораве, такође су стварале бујице и често плавиле. Иако су спрудови у већој мери настајали због хидролошких карактеристика тих река, мањим делом настајали су и због воденица. Када би бујица однела бране, отплављени материјал заустављао се у тзв. мртваји – старом кориту, и око њега су стварани нови спрудови. У мртвајама/старачама уз воденицу, спрудови су при надоласку бујица пребацивани с једног на друго место, чак су и преношени у другу старачу, а повремено су затварали уста стараче (отвор којим се уливала у главни ток). На тај начин, мењао се изглед и корита и обале реке. Наноси су понекад доводили до тзв. успора на јазу, али до истицања воде из јаза, понекад и до стварања великих рупа, које нису нестајале ни после истицања воде из стараче. Чак се сматрало да је тзв. неготинско блато (Неготински рит) настало стога што неки Армаш, прокопавши јаз за воденицу, није вратио воду у мртвају испод јаза, већ је пустио да се разлива по равни. Рит је формиран пошто је једна велика бујица срушила воденицу, засула корито мртваје и преместила корито Короглашке реке у Армашев јаз.⁶¹

⁵⁹ В. Дентон, *Србија и Срби*, 172; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 453; Исти, *Град Параћин*, 156–157, 230, 310.

⁶⁰ Планирање простора уз воденицу посебно је било изражено код стругара на водени погон, пошто је био условљен технолошким поступком обраде дрвета (Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 1139–1140).

⁶¹ М. Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, 33, 994; В. Лазаревић, *Воденице моравке у Троморављу*, 225; Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 255; Исти, *Чачак и Горњи Милановац*, књ. II, 191.

Бујице су повремено толико мењале обале и ток реке да је воденици онемогућен рад. На Лесковачкој Морави, на пример, у селу Свирац „нашла јака вода” оштетила је воденицу, а „речни ток је измењен”, па „многи нису веровали да ту воденица може опет да буде уређена”. Ипак, „заузимањем 25 задругара”, од којих је само један потрошио чак 16.000 динара на свој дванаести део власништва у воденици, она је „поново подигнута и уређена”.⁶² Рушења бране, јаза, па и целе воденице била су релативно честа, а од економске моћи власника или заинтересованости редовника, односно села, зависило је да ли ће бити поправљени или, уколико је било потребно, поново подигнути. Када је још током Првог српског устанка „велика вода” на реци Градац у Ваљево однела „обе воденице” које су биле смештене једна насупрот другој, један од њихових власника – прота Матија Ненадовић – одмах је поново подигао своју, која је радила до средине двадесетих година 19. века, док други – војвода Грбовић – ни деценијама касније није обновио своју, већ је воденичиште 1835. године продао кнезу Јовици Милутиновићу, који је ту подигао нову воденицу.⁶³

Бујицама и поплавама створени нови, измењени простори били су једнако нестабилни као и претходни, па су се у том облику често одржавали само до новог подизања водостаја: континуирано се приобаље реке мењало, селиле су се повремено речне аде с једне на другу страну, стварајући нове спрудове и рукавце, рушиле су се бране, засипајући корито или су разарани јазови и кварене воденице. Тај „непрестални рад” бујичних потока и речица, мењао је простор углавном спонтано. Мањим делом, за те промене биле су одговорне воденице.

Резимирајући изложено, требало би нагласити да су воденице у Кнежевини Србији видно утицале на околину, и то не само својим бројем, који је током 19. века растао, већ и директним променама у простору. Због њих су обале укопаване, прокопавани јазови и грађене бране, створане су нове комуникације, побољшавана инфраструктура, мењана структура и намена парцела на имањима њихових власника; ако је добро радила, подизане су око воденице зграде различите намене. На тај начин, мењан је околни пејзаж, а понекад су оне уз које би била кафана или хан иницирале и настањак насеља.

⁶² А. Алексић, „Морава”, 41; Д. М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави*, 200.

⁶³ Б. Перуничкић, *Град Ваљево*, 406; Вл[адимир] Стојанчевић, *Кнез Милош и Источна Србија 1833–1838*, САНУ, посебна издања књ. ССХСХVII, Одељење друштвених наука, књ. 26, Београд 1957, 211.

Извори

Архиви

Архив Србије:

Кнежевска канцеларија, Алексиначка нахија; Народна канцеларија

Главно казначејство, Збирка тефтера

Министарство финансија, Одељење промишљености

Државни савет

Начелство округа ужичког

Историјски архив Београда:

Управа вароши Београда

Објављени извори

Белешке Младена Жујовића државног саветника, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1902.

Гавриловић, Обрад, *Ваљевски окружни суд 1815–1865*, САНУ, пос. изд, књ. CDLIX, Одељење друштвених наука, књ. 72, Београд: Српска академија наука и уметности, 1973.

Грађа за историју Београда од 1806. до 1867., књ. I, приредио Рајко Л. Веселиновић, Београд: Музеј Града Београда, 1965.

Дентон, Вилијем, *Србија и Срби*, приредио Љубодраг П. Ристић, Београд: Службени гласник, 2013.

Зборник закона – в. Сборник закона.

Књажевска канцеларија, књ. II, Крагујевачка нахија 1815–1839, св. I, 1815–1827, приредио Радосав Марковић, Државна архива НР Србије, Грађа, књ. V, св. 1, Београд: Државна архива НР Србије, 1954.

Мијатовић, Чедомил, *Један консулски извештај о Србији године 1837*, *Споменик Српске краљевске академије XVII (1892)* 33–40.

Перуничкић, Бранко, *Београдски суд 1819–1839*, Београд: Историјски архив Београда, 1964.

Исти, *Град Ваљево и његово управно подручје 1815–1915*, Ваљево: Историјски архив Ваљево, 1973.

Исти, *Град Параћин 1815–1915*, Београд: Општинска заједница културе, 1975.

Исти, *Државни попис у Горњој Ресави 1863. године*, Београд: Фонд за културу Скупштине општине Деспотовац, 1990.

Исти, *Земљишна својина у Србији 1815–1845*, Београд: Привредни преглед, 1977.

Исти, *Једно столеће Краљева 1815–1915*, Краљево: Историјски архив, 1966.

Исти, *Крушевац у једном веку 1815–1915*, Крушевац: Историјски архив, 1971.

Исти, *Петровац на Млави*, Петровац на Млави: Општинска скупштина, 1980.

- Исти, *Смедеревска Паланка и околина*, Смедеревска Паланка: Скупштина општине, 1980.
- Исти, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1867*, Чачак: Историјски архив, 1968.
- Исти, *Чачак и Горњи Милановац 1866–1915*, књ. II, Чачак: Историјски архив, 1969.
- Исти, *Управа вароши Београда 1812–1912*, Београд: Музеј Града Београда, 1970.
- Петровић, Мита, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књ. I, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1901².
- „Попис људства Србије по занимању на крају године 1866”, *Државопис Србије XII* (Београд, 1883) 1–175.
- „Попис обрађевина у Србији у години 1867”, *Државопис Србије V* (1871) 2–115.
- Поповић, Коста, *Пут лицејских питомца (јесетвеног одељења) по Србији године 1863*, Београд: Уједињена омладина српска, 1867.
- Први српски устанак, акта и писма на српском језику*, књ. 1, 1804–1808, у редакцији Р. Перовића, Београд: Народна књига, б. г. [1977].
- Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу 1872*, Београд: Државна штампарија, 1872.
- Раденик*, бр. 48, 25. септембра 1871; бр. 49, 28. септембра 1871.
- Сборник закона и уредаба и уредбени указа издани у Књажеству Србији*, I (Београд: Књигопечатња Књажества србског, 1840); 34 (Београд: Државна штампарија, 1879).
- Суђења у Кнежевини Србији пре писаних законика. Из архиве пожаревачког магистрата*, скупио и уредио Ст. Максимовић, Пожаревац: Штампарија Ђорђа Наумовића, 1898.
- Цвијетић, Лепосава, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године”, *Мешовита грађа (Miscellanea) XIII* (Београд, 1984) 9–118.

Литература

- Алексић, А[нтоније], „Мачва, са нарочитим погледом на поплавне прилике”, *Гласник Српског ученог друштва* 72 (Београд, 1891) 1–105.
- Алексић, А., „Морава, њено садање стање и могућности пловидбе”, *Гласник Српског ученог друштва*, друго одељење, књ. XI, Београд: Државна штампарија, 1879.
- Влајинац, Милан, *Речник наших старих мера у току векова*, књ. II, САНУ, посебна издања, књ. CCCLXII, Одељење друштвених наука, књ. 47, Београд: Научно дело, 1964.
- Вукосављевић, Сретен, *Историја сељачког друштва*, књ. I, Организовање сељачке земљишне својине, САНУ, пос. изд, књ. CCIX, Институт за изучавање села, књ. 1, Београд: САНУ, 1953; књ. III, Социологија сељачких радова, приредио Радомир Лукић, САНУ, пос. изд, књ. DXLVIII, Одељење друштвених наука, књ. 89, Београд: САНУ, 1983.

- Вукосављевић, Сретен В., *Сеоске уредбе о водама*, Београд: Пољопривредно издавачко предузеће, 1947.
- Драшковић, Рад. М., *Ваљевске воденице*, Ваљево: Народни музеј, 1959.
- Дробњаковић, Боривоје, „Воденице на Дрини и на њеним притокама”, *Гласник Етнографског музеја у Београду* VIII (1933) 1–18.
- Ђорђевић, Драгутин М., *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави*, САН, Српски етнографски зборник, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Живот и обичаји народни, књ. 31, Београд: САН, 1958.
- Илић, Микица, *Село Босут у Срему (1706–2006)*, Сремска Митровица: Библиотека „Глигорије Возаровић”, 2012.
- Карић, В[ладимир], *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд: Краљевско српска државна штампарија, 1887.
- Лазаревић, Велибор, *Воденице моравке у Троморављу, историја, архитектура, обичаји, техника, технологија, речник*, Бела Вода: Огранак Вукове задужбине Врњачка Бања, SATIP, 2013.
- Лутовац, Милисав, *Привредно-географска карактеристика слива Јасенице*, САН, пос. изд, књ. CLXXXV, Географски институт, књ. 3, Београд: Географски институт 1951.
- Љушић, Радош, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, САНУ, пос. изд, књ. DLXX, Одељење историјских наука, књ. 12, Београд: САНУ, 1986.
- Марковић, Радосав П., *Црква кнеза Милоша у Крагујевцу*, Крагујевац: Управа Крагујевачке црквене општине, 1955.
- Миличић, М[илан] Ђ., *Живот Срба сељака*, Београд: Српска краљевска академија, 1894².
- Миличић, М. Ђ., *Кнежевина Србија*, Београд: Државна штампарија, 1876.
- Милошев, Милан, „Воденице у Банату”, *Рад војвођанских музеја* 3 (Нови Сад, 1954) 147–168.
- Миљковић Катић, Бојана, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Историјски институт, пос. изд, књ. 65, Београд: Историјски институт, 2014.
- Мишковић, Јован, „Опис Рудничког округа”, *Гласник Српског ученог друштва* XXXIV (1872) 178–334.
- Перовић, Душан, „Прилози проучавању друштвено-економских односа у доба Првог српског устанка”, *Зборник Музеја Првог српског устанка* I (1959) 149–166.
- Петковић, Ђорђе, „Јохан Вајнхапел гради млин у Параћину 1837/1838. године”, *Корени* VI (Јагодина, 2008) 35–44.
- Поповић, Љубодраг, „Златно доба воденице”, у: *Воденица. Божја и ђавоља*, приредио и уредио Милутин Дедић, Сремска Митровица: Монада, 1999], 63–68.
- Протић, Љубиша, *Развитак индустрије и промет добара у Србији за време прве владе кнеза Милоша*, Београд: Рад, 1953.
- Радовић, Босилка, „Моравке – воденице на Великој Морави”, *Гласник Етнографског музеја у Београду* IX (1934) 64–69.

- Раичевић, Свет[озар], „Воденице и облици воденичне својине у Горњем Полимљу”, *Етнологија*, св. 3 (Скопље, 1940) 135–159.
- Срдановић-Бараћ, Олга, *Српска аграрна револуција и пољопривреда од Кочине крајине до краја прве владе кнеза Милоша (1788–1839)*, САНУ, пос. изд. књ. DXXX, Одељење друштвених наука, књ. 86, Београд: Српска академија наука и уметности, 1980.
- Стојанчевић, Вл[адимир], *Кнез Милош и Источна Србија 1833–1838*, САНУ, посебна издања књ. ССХСVII, Одељење друштвених наука, књ. 26, Београд: САНУ 1957.

Војана MILJKOVIĆ KATIĆ

WATERMILLS AND SPATIAL CHANGES
IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA

Summary

Research has shown that very few watermills were owned by Serbs in the Principality of Serbia before the abolishment of the sipahi system; however, in the new social situation – following the establishment of the Principality and the abolishment of the sipahi system – the number of Serb-owned watermills experienced a drastic growth. The majority of newly built watermills belonged to peasants and mostly worked to meet the needs of their owners. These mills usually had several owners with small ownership shares who took turns to use the watermill for a period of time corresponding to their share in its ownership (the so-called regulars' model). A not insignificant number of mills operated to achieve profit (so-called partnership mills). These were owned by merchants, civil servants, lawyers or other more affluent citizens and, starting from the second half of the 19th century, also by rural landowners, since the construction of watermills on one's own plot of land had become common in both urban and rural settlements.

The building of a watermill changed the landscape of a site, not only due to the necessary construction-related changes such as digging the structure into the bank, digging the channel, constructing a dam and creating a pond, but also due to the building of various structures in the vicinity of a developed mill (a house, granary, stables, a facility for workers and the mill's clients – the persons who brought their grain to be milled [Sr. *pomeljar*], and sometimes even a tavern), as well as the construction of roads and a river pass or bridge. The construction of these structures and communication routes along river banks or streams was instigated by the erection of a watermill. The surrounding landscape received a new appearance and new purposes: it was grassed over and fenced off to allow the grazing of livestock; orchards were planted; and efforts were made to facilitate additional economic activities and protect the area from sunlight. Willows were sometimes planted to make shade and secure the banks. In some cases the position of the watermill and its channel led to changes in the layout of land plots on the estate of its owners and the transplanting of gardens closer to the channel

to allow easier irrigation. In rare cases the channel could be used to make a fish pond and farm fish on one's own estate.

Most landscape changes can be assumed to have occurred in areas around partnership watermills or rented watermills. Any additional investment into the construction of secondary structures and infrastructure would prove lucrative for the owners and tenants, as better accessibility and accommodation conditions while waiting for one's flour to be made attracted more clients. In the case of regulars' watermills, the surrounding landscape was altered only in so far as to allow optimal production.

Due to the existence of a watermill at a given site, the natural water power inevitably changed the landscape, since in the Principality of Serbia watermills were built based on experience rather than a professional assessment of a river's water power, the optimal position for a watermill or the length and position of its channel. This often led to additional interventions on both the watermill structure and its surrounding landscape such as building dams or moving the watermill or channel, etc. Since watermills were usually erected on smaller rivers or streams, i.e. torrential waters, unsuitable solutions could cause major damage and lead to new landscape changes when the water level rose.

Ivaylo NACHEV*

**BULGARIAN TOWNS
ALONG THE DANUBE FROM 1878 TO 1914:
DEMOGRAPHIC AND ECONOMIC DEVELOPMENT**

Abstract: Vidin, Lom and Rousse are among the big towns in northwestern Bulgaria which have a strategic position on a major navigable river such as the Danube. After the creation of the Bulgarian state in 1878 they became part of a new urban system which differed in many aspects from the Ottoman period. Vidin and Rousse had strong urban traditions before 1878 while Lom was a practically unknown small village by the early 19th century. The development of the three towns under the modified conditions demonstrates a number of similarities but also each case had its specific features. Through analysis of demographic and economic data the article will try to outline certain trends in the development of the respective cities in the post-1878 period.

Key Words: Bulgarian Danube towns, 1878–1914 period, demography, economy, urban system evolution

The creation of the Bulgarian Principality in 1878 gave a boost to transitional processes in various spheres of political and social life, while also having a big impact on the development of the urban system in the eastern part of the Balkan Peninsula. The urban system can be seen as a function of various political, economic, cultural and environmental factors, reflecting both the changes in the global political setting and the evolution of the socio-economic structure and town-planning conceptions.¹ Before the last quarter of the nineteenth century the Bulgarian lands had a comparatively well-developed urban system with a marked influence of the Ottoman urban traditions. Subsequently, in a few decades towns underwent profound changes as a part of the overall modernization processes of the society. The aim of this paper is to examine the urban modernization processes in the towns Vidin, Lom and Rousse – three urban centres on a major river, a

* ivailon@abv.bg

¹ The effects of the new conditions after 1878 on the settlements and the urban system have not been a subject of systematic interest in Bulgarian historiography. The topic was explored by the Bulgarian scholar Georgi Georgiev in a not so recent article which remains one of the main works on the subject. See: Георги Георгиев, „Преустройство на традиционната селищна система в резултат на Освобождението”, *Исторически преглед* 1977, кн. 5–6.

geographical factor which has put them in a special position in various historical times, including the examined period. After 1878 there were a dozen bigger settlements along the Bulgarian Danube shore, each of them with its own characteristics. Yet these three towns present different but very common scenarios for the bigger towns along the Danube.

In order to better understand the history of the three towns in the modern epoch we will offer some cursory sketches of the general geographic and historical setting. Bulgarian geographers describe the towns along the Danube as a specific group of the urban system and stress both their strategic importance and the role of the river which made certain settlements key communication and trade centres.² The Danube is the biggest waterway in Europe which flows in west-east direction and the river has played an important role in trade and spreading of cultural influence since ancient times. The Bulgarian Danube banks are nearly 472 km long, stretching from the Timok River in the west to the town of Silistra to the east and since 1878 the river forms the biggest part of the political boundary between Bulgaria and Romania.³ A characteristic feature of the Bulgarian Danube banks from the geomorphologic point of view is that it is much higher than the Romanian side. The Bulgarian shore sharply rises in some sections to around 100–120 metres above water level, while the Romanian side predominantly comprised of lowlands. In addition, the river in this part is very wide and deep. Adding to its function as a political boundary in various historical epochs, this is one of the key reasons for the lack of twin cities on both sides of the river which is common for the upper Danube and other major European rivers. However, the combination of geographic and historic factors created a number of towns lying on both sides of the river in the easily crossable sections like Vidin-Kalafat,

² For example, this is the interpretation of one of the pioneers of Bulgarian geographical science A. Ischirkov. See: А. Иширков, *Характерни черти на градовете в Царство България*, София 1925, 8–11.

³ This paper deals with the life in Bulgarian towns on practical considerations but life along the river is hardly constrained by national borders, and developments on both shores of the river are very much interlaced which could be a topic for possible further research. Let's just mention the vivid description by Petar Neykov of the town of Brăila, a key port on the Romanian Danube, with its intensive economic relations and a rich cultural life, mixing various ethnic and linguistic groups like Romanians, Jews, Greeks and Bulgarians in the late nineteenth century. Bulgarians who spent a part of their life in Romania have left rich memoir literature that gives us interesting insights in the life on both sides of the river. The mentioned book by the Bulgarian diplomat Petar Neykov is one of the finest examples. See: Петър Нейков, *Завчера и вчера*, София 1981. A bridge between the Bulgarian and the Romanian side of the river near Rousse was an old project that was not accomplished until the Socialist period. English entrepreneurs have proposed a bridge between Rousse and Giurgiu in Romania in the late 1850s and a Russian project for a bridge on the same place from the early 1880s was not successful either.

Oryahovo-Beket, Nikopol-Turnu Magurele, Svistov-Zimnitch and Rousse-Giur-gevo. The geological structure of the Bulgarian Danube banks features clearly distinguishable terraces, including a 40–50 meters-high terrace where big towns such as Svistov, Lom and Rousse are situated. The 18–20 meter-high terrace is the most common one and it gives place to many of the villages and vineyards. The youngest terrace is 6–7 meters high and on it were built the ports of many Bulgarian Danube towns.⁴ Until the regulation of the shores that continued until the Socialist period, the river flooded big parts of its surroundings. For example, a nineteenth-century observer reported that in spring the Danube had flooded big parts of the lowlands on both sides of the river and that one could then sail a boat among the crowns of trees.⁵ Moreover, in winter, the river often froze over, which blocked sailing but was a happy occasion for the locals who could cross the river on foot to meet or trade with people from the other side.

As for the history of the region, the ancient Greeks have left written accounts for the lower Danube (called Istros in antiquity) which they had explored in relation to colonization of the Black Sea but the Greeks had only vague ideas about the remaining part of the river. The whole flow of the river was explored by the Romans, who in first century A.D. established the northern border of the Empire on the Danube (in certain periods it was pushed northwards) and since then the river has been functioning as a main trade route and link between South-eastern and Middle Europe. The more recent urban development of the Bulgarian Danube has its roots in this epoch, as the Romans built a major military road and many fortresses along their Danubian borders, including the Roman fortress of Bononia (in the area of present-day Vidin).⁶ The roots of many settlements along the Danube can be traced back to Roman times, but at the same time a number of Roman centres were abandoned and today only ruins remain of their past glory. After the fall of the Roman defense system, the Danube ceased to function as a barrier and was crossed by waves various of peoples. During the medieval Bulgarian kingdom, the river served in prolonged periods as its northern border and a number of urban centres such as Vidin, flourished along main trade crossroads,

⁴ Игнат Пенков, *Дунав и българското крайбрежие*, София 1948, 15–18.

⁵ This description was made in the travel diary of famous Czech scholar Constantin Irecek from the early 1880s. Константин Иречек, *Пътувания по България*, София 1974, 328.

⁶ Vidin is the westernmost Bulgarian town on the Danube, which is located in the lowlands around the ancient fortification known as “Kaletó”. The history of the settlement goes back to the third century BC when the Celts found a fortress this location named Dunonia which translates to “fortified hill”. Following the golden age of the town in Medieval Bulgaria, an interesting episode was the brief rule of Osman Pazvantoglu who made Vidin the centre of a breakaway state from the Ottoman Empire in the early nineteenth century.

as evidenced by the Baba Vida fortress which remains one of the town's main historical landmarks. The river also served a border function in Ottoman times, when the banks were additionally fortified; but after the Ottoman conquest, trade connections with Central Europe weakened and were not intensified again until the late eighteenth century. Yet, the Ottoman writer Evlia Chelebi described the towns of Nikopol, Rouse and Silistra as well-developed commerce hubs in the mid-seventeenth century. Most importantly, while Vidin and Rouse had long urban traditions, Lom was a practically unknown small village until the early nineteenth century.

As Vidin, Lom and Rouse developed in the course of the nineteenth century in an evolving urban system, some general notes on the overall urbanization of Bulgaria deserve some closer attention. First, the urban development along the Danube should be examined in view of the vast share of rural population which remained the great majority throughout the whole examined period. Data for the whole Bulgarian territory shows a modest 19.2% urban share of the total population, which only slightly grew during this period and did not exceed 20% until World War I. More specific data for the Danube area shows there was a 15.5% share of urban population in the Vidin district and a 19.7% share of urban population in Rouse in 1905, which did not significantly differ from average figures for the country.⁷ In the late nineteenth century, there were only a few larger towns with a population of more than 10,000 inhabitants that had the features of real urban centres. These were Plovdiv (the capital of the so-called Eastern Rumelia province which became a part of the Bulgarian Principality in 1885); Sofia, the new capital, was still a sleepy provincial town with only about 20,000 inhabitants shortly after the Liberation, but its new role made it the fastest growing urban centre in the country, as evidenced by the rapid growth of its population to over 80,000 before World War I. Plovdiv, with its population of some 33,000 in the first joint census for north and south Bulgaria in 1887, was still the most populous town in the country, but its growth was slower than that of the capital. Thanks to the construction of modern sea ports in Varna and Bourgas, these two towns joined the group of the fast growing urban champions.⁸ On the opposite

⁷ *Статистически годишник на Българското царство*, Година Втора, 1910, София 1911, 29.

⁸ Before World War I there were 27 towns with more than 10,000 inhabitants out of 80 settlements which were considered urban (the used term is „градове“). The 10,000-inhabitants threshold can be considered a good measure for proper towns given that population is one of the useful variables for defining a settlement as having an urban character. Additional 53 settlements with less than 10,000 inhabitants were counted as towns. The three analyzed towns were in the category of bigger towns with more than 10,000 inhabitants at the end of the period. On the Danube there were two bigger Bulgarian towns – Svistov and Silistra with 13,000 and 11,600 inhabitants, respectively.

side of the spectrum were a number of towns around the Balkan mountain which flourished in the late Ottoman period mainly thanks to the rapidly growing textile industry which, however, struggled due to the deteriorating general conditions after 1878. Also indicative is the case of the old centres around Stara Planina which flourished mainly thanks to manufacturing in the textile industry, but did not develop a modern textile industry and started declining, which is clearly illustrated by its population trends. The population of the town of Panagyurishte rose some 14% from 8,500 to 9,700 between 1880 and 1905. The population of Kalofer went up just 5.7% from 3,900 to 4,100 in 1905 and even had a small decrease between 1900 and 1905. Kotel, another big centre of industrial production during the Ottoman period, showed a much worse demographic trend: the population dropped as much as 27% from some 6,000 to some 4,400. Similarly, Koprivshitsa, another of the famous towns from the Bulgarian pre-Liberation period, saw its population fall more than 23.5%; from 4,800 to 3,700. The list of traditionally important urban centers that started declining in terms of population also includes Sopot (minus 6.4%) and Tryavna (minus 3.5%). Some specific features show that the town Etropole remained inadequately connected to the new road network and rapidly declined after 1878. At the same time, smaller settlements along the Sofia – Lom road had acquired more importance and started rapidly growing, as this was a great part of the traffic between the new capital city and Lom was concentrated for about a decade, with Lom becoming the main connection between the capital and Central Europe.⁹ A number of very small and virtually unknown villages like Ginci, Klisura and Kutlovica also benefited from that development for about a decade until the construction of the railway network around Sofia and its subsequent expansion to central Bulgaria.¹⁰

The settlements along the Danube could be described as a specific group in the new socio-economic situation after 1878. The great river, a key transport artery of Southeastern Europe, has certainly played a key role in their century-old urban traditions and remained a stimulus for economic development in the examined period.¹¹ However, some of the Bulgarian Danube towns experienced

⁹ One should take into account that, as it was located in a mountainous area Sofia had very weak communications, particularly in the first few years after 1878. Post carriages took about 17 hours to make the distance of about 160 km between Lom and Sofia. King Battenberg travelled at “lightning speed” (according to Konstantin Irecek) and once managed to make the journey in 10–12 hours. Normal cars needed two days to travel between the two towns.

¹⁰ Г. Георгиев, „Преустройство на традиционната селищна система”, 114.

¹¹ In contrast to the global pattern (main urban centres are usually either a sea port or are close to a big river), many of the Bulgarian towns do not have waterway connections with the world. The best example of this trend is the capital city of Sofia, with no major waterway communications, but the

an economic decline due to a decrease in trade traffic which shifted to the newly built sea ports of Varna and Bourgas. On the Bulgarian Danube banks, in the 1880s there were more than 100 villages and 8 towns, namely Vidin, Lom, Oryahovo, Nikopolol, Svistov, Rousse, Tutrakan and Silistra. Towards the end of the decade, more than 90,000 people or slightly over 15% of the total urban population in Bulgaria lived in these towns. The population density in the area was 64 people per square kilometer, which is nearly twice the country's average. In addition to the eight ports in the urban centres, there were a few smaller ports in some of the villages along the Bulgarian Danube banks – including Novo Selo and Archar in the Vidin region, Dolni Cibur in the Lom area, Kozloduj, Somovit and others. The towns on the Danube were the first to feel the effects of the spreading of European technologies and ideas. For example, Rousse was a pioneer in many fields, including the first insurance company in Bulgaria and the first cinematograph projection in 1897, a month before Sofia's citizens saw the first screening of motion pictures. Danube towns were again among the first that were built according to modern European principles, with Rousse again being a longtime example of European architectural influence. A characteristic feature of oriental town planning is the chaotic development with no urban plans and it should be noted that Rousse and Lom were among the first four towns in Bulgaria for which special plans for urban development were prepared in the 1880s (Stara Zagora and Sofia being the other two). The transformation of Rousse's traditional Ottoman commerce centre into a modern trade artery was completed comparatively early, in the early 1890s – a few years after Sofia and around the same time as Varna.¹² Lom's regulation was started directly after the 1877/1878 war by the Russian soldiers who planned a straight wide street running from the Danube to the town's outskirts. Lom and Rousse were among the first eight towns in Bulgaria with modern sewage systems before 1914.

The fate of the settlements along the Danube was, however, not always progressive development, as illustrated by the case of Vidin, where the local socio-economic conditions increasingly worsened after 1878. The town had enjoyed a special position in the late Ottoman period as a border settlement with a large garrison and the starting point of main roads to Nish and Pirot. But most importantly, for decades it was the main river port of trade routes between western Bulgaria and Central Europe, a position it started losing with the construction of new roads to Lom and Rousse in the late 1860s. In addition, Vidin's location close to the country's political borders after 1878 broke its links with the rich hinterlands to which it traditionally served both as the port and the manufacturing

group also includes Pleven, Kyustendil, Sliven, Stara Zagora and others.

¹² Г. Георгиев, „Преустройство на традиционната селищна система“, 119.

and commercial centre. The changed political situation after 1878 resulted in the mass migration of the Turkish civilian and military population. In addition, many people from various ethnic groups left the town during the following decade.

While the examined period marked the increasing decline of Vidin, it also brought better times for Lom, a port a little eastwards down the river, which gradually started gaining importance in the second quarter of the nineteenth century thanks to improved water and land communications. So, Czech writer Irecek noted that Lom, after becoming Sofia's main Danube port, had eclipsed the fame of the old waning Vidin. Lom, once so insignificant that it was not even featured on most maps made before the eighteenth century, is described by Irecek in the early 1880s as a nice town with many white houses that stand close to each other on a terrace overlooking the Danube. The author mentioned a large new school building and a new church. Notably, he used the name Lompalanka which includes the archaic term *palanka* which has no equivalent in the administrative vocabulary, but loosely translates to a settlement between a larger village and a small town; the transitional status reflected in this term aptly describes the evolution of the settlement in the examined period.¹³ Symbolic for the changing fates of the two towns is the use of stones from Vidin's fortress towers for the new school building in Lom.¹⁴

The case of Rousse tells a different story. Rousse¹⁵ was established as a major urban centre on the left bank of the Lower Danube in the late Ottoman period thanks to its port and proximity to main roads between the Romanian lands and Istanbul. With the improvement of the road network in northern Bulgaria, it gradually outdid its famous neighbors Nikopol and Silistra. It received an additional boost in the nineteenth century with the modernizing efforts of the Ottoman reformer Midhad Pasha and in particular after the completion of the first railway in Bulgarian lands (1864) that connected the town with the sea port of Varna. In addition, the town played a crucial role for the Ottoman fortification system in northern Bulgaria.¹⁶ This solid base and its favorable general conditions allowed this upward trend to continue after 1878. Rousse affirmed itself as one of the few important industrial centres in the whole country, a development helped by capable business circles and a very rich hinterland.

¹³ К. Иречек, *Пътувания по България*, 335, 340–342.

¹⁴ For a very compelling ethnographic and historical account on Lom and its surrounding see: Димитър Маринов, *История на града Лом и Ломска Околия*, Избрани произведения в 5 тома, Том III, София 2003. On the development of the communications in particular see: 139–148.

¹⁵ Rousse is the official name but the town is often transliterated in Latin as Russe and Ruse

¹⁶ There are many works on Rousse's history before 1878. See, for example, Теодора Бакърджиева, Стоян Йорданов, *Русе. Пространство и история (края на XIV в. – 70-те години на XIX в.)*, Русе 2001.

Demographic data for these three towns illustrates the indicated trends in their development. The statistic data for the late Ottoman period is very limited and quite unreliable, but there is some more information for northern Bulgaria in the 1860s and 1870s which will be provided here for the sake of comparison with the period after 1878 (see Table 1). The data for the 1860s includes only tax-paying households but it allows some calculations for the entire population. In addition, according to more complete data for Rousse, 20,644 people lived in the town in 1866. Calculations could be made for the other two towns and if we follow the model that was proposed by the Bulgarian scholar Todorov, Vidin's population was more than 15,000, while that of Lom was at least 6,000¹⁷ in the 1860s. Other authors estimate that Vidin's population reached 25,000 people without the garrison of another 5,000 people around the middle of the nineteenth century. Around a half of Vidin's population consisted of Turks, many of whom emigrated around 1878.¹⁸ Admittedly, this data is very unreliable, but it illustrates the demographic fall in Vidin. The town had lost several thousand of its inhabitants in the 1880s, while the population of Lom increased slightly. This incomplete picture provided by the statistics could be supplemented by Irecek's observations of deserted streets and closed workshops in the Turkish part of Vidin. But Vidin should be seen as an exception in this area, as it is clear that settlements along the Danube were not as affected by mass emigration processes as those on the northern slope of Stara Planina, which resulted in the disappearance of a dozen villages. For the entire period after 1878 Vidin's population showed only a very slow population rise, growing only a few percentages between the various censuses and even showing a decline between 1887 and 1892. The total growth between 1880 and 1905 stood at 19.5%, which is a very modest rise compared to a number of urban centres that grew more than 40% (more than 20 out of 80 towns grew at that pace). At the same time, the demographic picture of Vidin seems clearer in the context of the decline of some old industrial mountainous towns.

Lom's population grew much faster than that of Vidin, showing a two-digit percentage growth between certain census years. Lom's inhabitants increased as much as 42.90% between 1880 and 1905, which puts the town in the category of fast-growing urban centres in the country, together with Rousse, it was the fastest growing urban centre along the Danube.

¹⁷ Николай Тодоров, *Балканският град XV–XIX век*, София 1972, 295–309.

¹⁸ Андрей Пантев и др. *Град Видин. Кратък исторически очерк*, Видин 2008, 150.

Rousse was a town of a different scale. Around the time of Liberation, it was even bigger than the capital city of Sofia, but it was soon overtaken by the new capital and other towns despite a comparatively high accumulated growth of 28.55% in the period between 1880 and 1905. This population rise was not evenly spread between the various censuses. So, the two censuses registered a modest rise of between 3% and 4%, jumping to 16.3% between 1892 and 1900 to decrease again to 2.8% between 1900 and 1905. In addition, Rousse's growth did not equal that of the two rapidly developing sea ports Varna and Bourgas.¹⁹ It should be added that the entire Bulgarian population increased in this period by some 1.5% on average per year, so the growth in Lom and Rousse was obviously driven by both the natural increase and migration to urban centres.

Table 1: *Change of population count 1860s – 1910*²⁰

	Vidin	Lom	Rousse
Rough data for tax-paying households in 1866 ¹	7,664	3,013	10,338
1880	13,714	7,508	26,163
1887	14,772	8,199	27,194
1892	14,551	8,450	28,121
1895	15,791	10,115	32,712
1905	16,387	10,729	33,632
1910	16,601	11,267	37,017

¹ Н. Тодоров, *Балканският град*, 327.

¹⁹ The population of Varna, the northern sea port with a population of a comparable size, grew more than 52%, from 24,500 in 1880 to about 37,400 in 1905. Bourgas was much smaller, but its population increased more than 120%: from around 5,900 in 1884 to 12,900 in 1905.

²⁰ The table combines data from two sources: *Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31 декември 1910 г.* Книга I, София 1923. и *Статистически годишник на Българското царство*, Година Втора, 1910, София 1911, 30–32.

Many observers note that the settlements along the Danube show more heterogeneity of various ethnic and religious groups: besides the Bulgarians there lived large compact groups of Romanians, Turks, Gypsies, Jews, Armenians and others. Rouse in particular impressed with its cosmopolitan character²¹. Despite the gradual increase in the share of the Bulgarian population, the Danube towns retained their multiethnic character in the examined period. Data on the mother tongue of the population shortly before the World War I shows that in Vidin there was a comparatively large group of people whose mother tongue was not Bulgarian. Bulgarian was spoken by about 10,400 people while 1,700 spoke Jewish, 1,600 spoke Turkish and 1,400 spoke Romanian. In Lom there were 9,200 Bulgarians and 790 Turkish, 390 Gipsy and 300 Jewish-speaking persons. In Rouse besides 22,900 Bulgarian-speaking people, there were also nearly 6,000 Turkish-speaking, 3,600 Jewish-speaking and nearly 1,900 Armenian-speaking inhabitants. These three Danube towns showed a comparatively high diversity of language groups, which, however, is not unusual for the other bigger towns of the period, with all major towns such Varna and Bourgas having large Greek, Turkish and Jewish speaking groups.²² Only towns such as Vratsa and Tarnovo had very small groups with a mother tongue other than Bulgarian; hence, not only the more intensive communications along the river but also other factors played a significant role in the diversity of language groups in urban environments. Data about the population's educational level in 1910 shows that the number of literate people slightly surpassed that of the illiterate, which was the trend in large towns with only a few exceptions (8,600 versus 7,800 in Vidin and 6,000 versus 5,000 in Lom). In this respect Rouse (21,400 literate versus 14,600 illiterate) performed much better in terms of education than the average statistics for the Bulgarian urban population. The ratio in these three towns is much lower than in the capital of Sofia (67,900 literate versus 34,500 illiterate), but this picture still contrasts with the high illiteracy of the entire population around 2.9 million illiterate versus nearly 1.4 literate.²³ In addition, social stratification was reflected in the gradual emergence of neighborhoods for the affluent classes and living quarters for the poor. In Lom, people from lower social strata lived in the "Burun" neighborhood.

With the exception of a few bigger and modern plants in Rouse (even enterprises in more sophisticated fields such as chemical industry and machine building), no large-scale industrialization took place in the three towns. By 1878,

²¹ К. Иречек, *Пътувания по България*, 325.

²² *Общи резултати от преброяване на населението*, 146–152.

²³ *Ibid*, 174–176.

Vidin had a comparatively advanced small-scale manufacturing production with about 1,100 workshops, but with the retreat of the Turkish garrison and civil population many producers lost their main market. In addition, a significant part of the town was periodically plagued by floods, a problem which neither Lom nor Rousse faced on that scale. The foundations of a modern industry were laid in the late 1880s and early 1890s with two flourmills, a brewery and a gunpowder factory in the town's outskirts, but these remained the only modern production facilities in this period. Moreover, Vidin was not connected to the railway until the early 1920s; the construction of public utilities in Vidin was very much delayed even by local standards, and the town's inhabitants were forced to use the Danube as a source of drinking water until the 1930s.

The occupational structure (see Table 2) shows some common features in the three towns but also a number of differences. Particularly noteworthy is the very high importance of the agricultural sector, not exactly an urban activity, in both Vidin and Lom. Lom's total population was lower than that of the other two towns, but the agricultural sector employed more people even in absolute terms than in Rousse, a three times bigger town. The table also illustrates Rousse's position as a comparatively well-developed industrial centre of the country. In Rousse, more than 10,000 people or one third of the population earned their livelihood in the manufacturing industries. In all three cases the share of government-employed persons (army, police and administration) corresponds to the actual size of the towns and their respective places in the Bulgarian urban system.

Table 2: *Occupational structure, and occupations*²⁴

	Vidin	Lom	Rousse
Agriculture	1,830	1,960	1,410
Industry	4,780	2,700	11,500
Communications and transport	1,270	800	3,930
Trade	3,500	2,000	7,400
Military and police	830	520	1,600
Administration	740	480	1,500
Free professions	1,410	1,000	2,600
Renters	630	360	1,780
Servants	420	330	1,400
Others ²	1,040	950	3,100

² This column includes people with not strictly defined occupations and as well the unemployed.

²⁴ *Общи резултати от преброяване на населението*, Книга III, София 1923 г, 194, 245–248. Data averaged in the hundreds. Data includes not only the people who actually had a job in this sector but also their family members.

The sub-categories of the Industry section (not included in Table 2) also deserve some attention. In Rouse, nearly 3,350 people were dependent on the clothing and footwear sector; second in terms of people employed came metal works with 2,260 employees, while the food and beverage industry was also important with more than 1,700 employees. In Vidin, only clothing and footwear industry constituted a major sector with some 1,800 depending on it, and food and beverage sector was also comparatively important with 840 people. In Lom, only clothing and footwear industry constituted a significant sub-sector with nearly 1,110 people dependent on it, nearly the half of all the people earning their living in the manufacturing industry; the construction industry with some 400 people was also a key factor for the economy of the town. This data clearly illustrates the total dominance of light and less sophisticated production processes. Besides some bigger plants in Rouse, there were no major production facilities. Lom's industry consisted of a few establishments: a flour mill, a small construction materials plant and several substantial workshops in the wood and metal sector. The communications and transport section includes three sub-categories: river transport, land transport and postal services. As the first subcategory concerns our topic, some more detailed data will be provided. In Vidin, only 49 people were occupied in river transport compared to as many as 1,110 people in the inland transport sector. In Lom, the river transport sector also employed only 25 people. In Rouse, the number was slightly higher – 136 people, but water transport again constituted only a minor occupation. The explanation for this was that river transport was mainly in the hands of foreign companies and despite efforts to create of a Bulgarian fleet,²⁵ that project was not accomplished until the mid-1930s.

The Bulgarian Danube trade remained quite intensive in the period despite the trade tariffs that were much higher compared to tariffs on the Rhine and Elba; however the water transport was still 20%–30% lower than the railways transports. Statistics for 1895 in all Danube ports registered arrivals of 590 sail ships (with a total capacity of 106,000 tons) and 4,000 steamships (990,000 tons).²⁶ Data for arrivals in 1910 showed that the traffic had approximately dou-

²⁵ For example, Rouse's Chamber of commerce devoted significant efforts on establishing Bulgarian trade fleet on the Danube. See, for example, the lengthy discussions on the subject which were published in a separate volume: *Дунавът и нуждата от български търговски флот по него. Извлечение от протоколите на Русенската търговско-индустриална камара*, Русе 1910. The monopoly that Austrian ships had on the transport of both people and goods since the 1830s remained barely challenged in the early 20th century. Of a total of nearly 1,185 ships in Vidin, as many as 846 were Austro-Hungarian, 155 Russian and only 87 Bulgarian (there were only 12 steamships sailing under the Bulgarian flag in 1910).

²⁶ By the end of the period Bulgaria had 10 ports on the Danube: Vidin, Lom, Nikopol, Oryahovo, Rouse, Svishtov, Silistra, Somovit, Tutrakan and Beshlii.

bled: 1,000 sail ships (270,000 tons) and 9,000 steamships (1,6 million tons). Analyzed separately, in Vidin arrived about 150 sail ships (30,000 tons) and more than 1,000 steamships (185,000 tons). The data for Lom showed 103 sail ships (31,000 tons) and some 1,000 steamships (189,000 tons). Rousse was clearly the largest of all Danube ports – 235 sail ships (47,000 tons) and 1,100 steamships (190,000 tons).²⁷ At the same time, the establishment of the capital city of Sofia modified the traditional trade routes which also affected Danube region. The port of Svistov was traditionally the second largest port in the country and the largest on the Danube, but it started losing importance and its traffic gradually moved to Lom, which provided the closest link between Sofia and the Danube. The trade routes were further modified after the completion of the railway between Sofia and Varna in 1899. As a result, around the turn of the twentieth century the bulk of the wheat and corn trade gradually shifted to the Black Sea ports. Particularly hurt by that development were the ports of Svistov and Nikopol (proposals for expanding this so-called central railway line to Svistov were not realized during this period). Statistical data show a very sharp change in trade patterns and a fall in the share of total trade despite the growing numbers in absolute terms. While before the completion of the railway (1892–1895) the Danube customs handled 42.4% of the Bulgarian foreign trade, this share fell to 32.8% a few years later (the 1900–1910 period), meaning that the growth in absolute terms had lagged behind the total growth. The port of Varna showed the opposite trend in the same period – a very sharp rise from 18.2% to 23.8%. The tariffs of the port of Varna became so favorable at one point that even some merchants in Rousse started using the sea port instead of the river option.²⁸

Thanks to the river, the three towns, however, retained their position as comparatively major commerce centres. Data in Table 3 shows the gradual growth in both export and import. Vidin's unfavorable situation with its comparatively narrow hinterland is illustrated by this data, showing that the turnover in its customs is roughly the same of the smaller Lom. This is also illustrated by the average annual trade figures for the 1898–1907 period, calculating the total turnover of Vidin's customs at 6.3 million leva, that of Lom at 5.3 million leva, while the turnover of Rousse's custom reached 16.8 million leva.²⁹ The separate data for import and export shows Lom's importance as the main import hub in the 1880s before the development of the country's transport infrastructure. Subsequently, Lom's importance had declined by the early twentieth century. Until the second

²⁷ *Статистически годишник на Българското царство*, 399–404.

²⁸ И. Пенков, *Дунав и българското крайбрежие*, 41.

²⁹ *Дунавът и нуждата от български търговски флот*, 72–74.

decade of the past century, Rousse remained one of the three main wholesale commerce centers together with Plovdiv and Varna and Sofia joined this group only after big companies moved their headquarters to the capital after the First World War. Data in Table 3 shows that Rousse was a indeed big export hub, but it was also the unrivalled leader among the Bulgarian Danube towns in import trade. This importance was also reflected in state policy and the modernization of the port of Rousse was estimated to have cost around 3 times the investments in the ports of Vidin and Lom³⁰.

Table 3: *Handled goods in million leva*³¹

	Customs Vidin		Customs Lom		Customs Rousse		Total foreign trade	
	Import	Export	Import	Export	Import	Export	Import	Export
1886	1.6	1.0	7.5	0.4	9	2.1	64.3	50.4
1901	1.4	2.6	0.8	2.2	10	2.7	70	82.8
1910	3.1	4.3	2.9	5.2	23	5	177.4	129.1

The change of the political borders in 1878 and the general evolution of socio-economic factors had an impact on a number of settlements. It is generally accepted that the town of Vidin can be seen as one of the best illustrations for the negative effects of constraining links with a town's natural hinterland. In the case of Vidin this resulted in a gradual demographic and economic stagnation in the decades after 1878. As significant part of the active population migrated from the town and another big part of the remaining people shifted to agricultural activities the previously flourishing settlement lagged behind in implementation of modern infrastructure and gradually started changing its overall look. On the opposite side of the spectrum found itself the town of Lom. The latter developed before 1878 in the shadow of other Danube ports but under the changed political conditions it became the only convenient port and best communication with Europe for the new Bulgarian capital which sharply increased its geostrategic importance. Being for around ten years "the door of Bulgaria to Europe", Lom has enjoyed its golden times. Rousse's development in the examined nearly four decades showed a third scenario for a continued prosperity despite the changing political framework. The town remained one of the country's main urban centers thanks to improving waterway and inland transport communications and comparatively well developing industry.

³⁰ *Ibid*, 99–100.

³¹ *Статистически годишник*, Година Втора, 282–286.

Sources

- Дунавът и нуждата от български търговски флот по него. Извлечение от протоколите на Русенската търговско-индустриална камара*, Русе 1910.
- Иречек, Константин, *Пътувания по България*, София 1974.
- Нейков, Петър, *Завчера и вчера*, София 1981.
- Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31 декември 1910 г.* Книга I, Книга III, София 1923.
- Статистически годишник на Българското царство*, Година Втора, 1910, София 1911.

Literature

- Бакърджијева, Теодора, Йорданов, Стоян, Русе. *Пространство и история (края на XIV в. – 70-те години на XIX в)*, Русе 2001.
- Георгиев, Георги, „Преустройство на традиционната селищна система в резултат на Освобождението”, *Исторически преглед* 1977, кн. 5–6.
- Иширков, А., *Характерни черти на градовете в Царство България*, София 1925.
- Маринов, Димитър, *История на града Лом и Ломска Околия*, Избрани произведения в 5 тома, Том III, София 2003.
- Пантев, Андрей и др. *Град Видин. Кратък историрически очерк*, Видин 2008.
- Пенков, Игнат, *Дунав и българското крайбрежие*, София 1948.
- Тодоров, Николай, *Балканският град XV-XIX век*, София 1972.

Иваило НАЧЕВ

БУГАРСКИ ГРАДОВИ НА ДУНАВУ ОД 1878. ДО 1914:
ДЕМОГРАФСКИ И ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ

Резиме

Ова студија има за циљ да представи резултате поређења процеса урбане модернизације три бугарска, подунавска градска центра: Видин, Лом и Русе. У периоду од 1878. године до Првог светског рата, бугарско друштво је било ниско урбанизовано, односно мање од 20% целокупног становништва живело је у градовима. Бугарска је имала само неколико већих градова са више од 10.000 становника. Бугарски градови на Дунаву могу бити посматрани као посебан део промена друштвено-економских услова. Утицај велике реке је важан али не и непрекидан, фактор привредног развоја. Друштвено-економске околности у Видину се погоршавају после 1878. године јер је град, опкољен државним границама, изгубио везу са широким и богатим залеђем. Насупрот томе, Лом постепено расте захваљујући добрим воденим и сувоземним везама. У то време Русе већ има солидну основу и добре услове за развој. Такве тенденције потврђују демографски подаци. Током овог преиода, становништво Видина се увеличало за скромних 20% док се број житеља Лома повећао за 40% што га је сврстало у групу градова који су се најбрже развијали у целој држави. Број становника Русе повећава се за 30% те он постаје један од највећих градских центара у држави.

Структура становништва подунавских градова показује велику националну и верску разноликост те је, у том периоду, изразита мултиетичност. Са изузетком неколико већих и напредних фабрика у Русе, у привредном развоју ових градова није уочљив развој модерне индустријске производње. Структура занимања становника показује да у Видину и у Лому, у знатном броју, преовлађује аграрно становништво. У поређењу са њима, Русе има добро развијен индустријски сектор што показује чињеница да једна трећина становништва зарађује у мануфактурној производњи. Трговина Дунавом је била интензивна упркос високим трговачким таксама. Постојећи подаци, међутим, показују да су сва три града задржала позиције великих, извозно-увозних, трговачких центара захваљујући управо Дунаву.

Радомир Ј. ПОПОВИЋ,* Александра ВУЛЕНИЋ**

РЕГУЛАЦИЈА САВСКЕ И ДРИНСКЕ ОБАЛЕ И ЗАШТИТА МАЧВЕ ОД ПОПЛАВА У 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА***

Апстракт: У раду је изнет историјат регулације савске и дринске обале, као и мелиорације Мачве у 19. и почетком 20. века. Мачва је током тог периода доживела велику трансформацију – мочварни и шумовити простор постепено је претваран у оранице. На почетку рада дат је географски и хидролошки опис Мачве с почетка 19. века, као и проблеми које су поплаве стварале њеним житељима. Представљене су мере које је Кнежевина, односно Краљевина Србија предузимала у циљу решавања тих проблема. Посебна пажња посвећена је проблемима који су постојали на граници, пошто су Сава и Дрина биле пограничне реке. Рад је писан на основу архивске грађе, чланака из оновремене штампе, као и радова Анте Алексића, првог српског хидролога.

Кључне речи: Сава, Дрина, Србија, Анта Алексић, поплаве, граница, аде.

Како Мачву заштити од поплава и спровести рационалну мелиорацију водоплавног земљишта, била су, у стручној јавности, врло актуелна питања током последњих деценија 19. века. Родоначелник ових проучавања био је први хидролог у Србији, Антоније Анта Алексић (1844–1893). После бављења сливом Мораве, Алексић је, 1879. године, у средиште свог интересовања ставио Мачву и током наредне деценије објавио већи број научних и публицистичких радова на ту тему.¹ Рођен и школован у Аустрији, која

* rjpopovic@gmail.com

** vuletica@eunet.rs

*** Рад је резултат истраживања на пројектима Министарства просвете, науке и технолошког развоја: *Европа и Срби (1804–1918). Подстицаји и искушења европске модерне* (бр. 177031) и *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (бр. 177030).

¹ О Анти Алексићу видети: Богић Кнежевић, Андрија Ристић, Реља Поповић, *Анта Алексић и његов рад на хидрологији Мораве и Мачве*, Београд 1955; *Српски биографски речник А – Б*, Нови Сад 2004, 104 – 105. Најважнији Алексићеве радови о Мачви су: „Мачва са нарочитим погледом на поплавне прилике”, *Гласник српског ученог друштва* 72 (1890), 1–106; „Мачванска блаштишта”, *Годишњица Николе Чуића IV* (1882), 348–358; „Како је по Мачви”,

је имала богато искуство у борби против поплава и успешном претварању мочварног земљишта у обрадиве површине, Алексић је настојао да своје знање примени и у Србији, прво на примеру Мораве, а потом и Мачве.²

Под Мачвом – највећом равницом у Кнежевини и Краљевини Србији – у литератури 19. века подразумевао се простор од церског виси Видојевице до Саве и од Мишара до Дрине. Ова територија се простире на 862 квадратна километра, а могла се прећи и по ширини и по дужини за десет до дванаест сати хода.³ Географски, Мачва је са три стране рекама јасно дефинисан простор: на западу Дрином, на северу Савом и на југоистоку малим рекама: Долушом, до њеног ушћа у Белу Реку, Белом Реком, до спајања са Мутником и даље, до реке Камичак. Једину копнену границу представља планина Цер, која Мачву оивичава са јужне стране. За време османске управе и прве владавине кнеза Милоша Обреновића, Мачва је представљала једну административну јединицу – кнежину Мачву, односно Срез мачвански.⁴

Мачвански пејзаж је током 19. века доживео велику трансформацију и савремени човек тешко данас себи може да представи како је овај простор изгледао на почетку тог раздобља. Шуме, од којих је највећа била Китог у долини Јереца, и многобројне текуће и стајаће воде, чиниле су овај простор, на почетку 19. века, дивљим и егзотичним.⁵ Кроз шумовити простор Мачве текле су мање реке – Битва, Мали Јерез, Велики Јерез и Камичак, као и повремене речице са slabим изворима и плитким коритима – Кутовица (Рашавица), Јовача, Батар и Журава, из којих се вода изливала у време великих поплава Дрине и Саве, као и за време великих киша чије су се воде са Цера сливале у Мачву.⁶ Хидролошку слику мачванског краја у 19. веку употпуњавале су и *стараче*, *каље*, *круглице*, *вртлози* и *полоје* (*полојине*, *пљоште*). *Стараче* су биле напуштена речна корита (Засавица, Скеновача, Доња Битва и нарочито дринска старача код Бадовинаца). *Баре* су се налази-

Тежак бр. 37–39, 1881 (XII), 581–584, 602–605, 613–617; *Удешавање Дрине за пловидбу. Кратак преглед радова који су до сада вршени на Дрини. Са картом доње Дрине*, Београд 1889.

² Никола Петровић, *Из историје хидротехнике и грађевинарства*, Београд 1960, 24.

³ Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија: географија – орографија – хидрографија – топографија – археологија – историја – етнографија – статистика – просвета – култура – управа*, Београд 1876, 359; Владимир Карић, *Србија. Опис земље народа и државе*, Београд 1887, 633–634.

⁴ Миливоје Васиљевић, *Мачва, историја, становништво*, Богатић 1996, 7.

⁵ А. Алексић, *Мачва*, 3–8; Мирко Грчић, Љиљана Грчић, *Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина*, Београд 2002, 103–118.

⁶ А. Алексић, *нав. дело*, 27–28.

ле углавном на северу Мачве и представљале су разливе Засавице и Битве. Неке од њих нису пресушивале током читаве године, а неке су биле повремене: током већег дела године биле су суве и само су се у време већих поплава испуњавале, па су тако служиле за одлив воде. Постојале су и *круглице* (*кругљаче, округлице, вртаче*), сталне баре са левкастим удубљењем које су изгледом подсећале на језера и из којих вода није ишчезавала током читаве године. Највећа круглица, пречника од 200 метара и дубине од око десет метара, налазила се на путу између Метковића и Узвећа. *Полоје* (*полојине, пљоште*) биле су велике водене плитке површине, оивичене неприметним гребенима; у њима су се задржавали кишница или изливи околних река, а простирале су се на неколико десетина хектара. Полоје су углавном биле под шумом (Мачковац у Богатићу, Пљоштара у Бадовинцима), а вода из њих је испаравала или се одливала мањим удолинама и некадашњим речним коритима. У којој мери је Мачва у 19. веку била мочварна, говори и то што је за време кишних година или поплава било могуће наћи свуда воде у повременим изворима који су настајали плитким откопом земље.⁷

На простору Мачве у 19. веку постојала су два засебна водоплавна подручја, приближно једнаке површине. Једно је обухватало приобаље Саве и Дрине и оно је, због релативно честих поплава ових река, представљало нарочито велику опасност по животе и имовину житеља Мачве. Друга водоплавна област настајала је од вода са Цера које су се у кишним месецима сливале у мачванску равницу. Пошто су речна корита Јереза, Битве, Беле Реке и Мотовила углавном била засута наносима са Цера, вода из њих се изливала „на дуго и на широко”, образујући бројне облике стајаћих вода у северном и североисточном делу Мачве.⁸

Поплаве Дрине и Саве у 19. веку могу се поделити на сезонске и велике поплаве. Сезонске поплаве, које су настајале у пролећним и јесењим месецима услед наглог отапања снега или обилних падавина, када су реке нагло нарастале и плавиле приобални појас, биле су релативно честа појава. Режим изливања Дрине и Саве у 19. веку детаљно је описао Анта Алексић. Он је утврдио да се Дрина, у току године, више пута изливала из свог корита плавећи простор у ширини 2–3 километра, али се тај излив, који је обично кратко трајао, није се могао сматрати поплавом. Права дринска поплава – *поводањ*, имала је два облика: краћи, у којем се претпостављао и висок водостај Саве који је спречавао отицање Дрине, па је вода тада плавила простор око ушћа и поља око Црне Баре; дужи поводањ је, по последицама,

⁷ А. Алексић, *нав. дело*, 28–32.

⁸ „Велики радови у Мачви”, *Штампа*, бр. 81, 21. март 1904, 1.

био катастрофалнији а јављао се на сваких двадесетак година, када је услед изузетно високог водостаја Саве и наглог притицања Дрине, на простору од Лешнице до ушћа Дрине стваран водени талас висине од око пола метра, који се, попут бујице, изливао у Мачву и носио све пред собом:

„Гди год се човек крене после овакве поплаве, свуда виђа трагове ужаса и несреће, на сваком кораку чује се кукање и јадиковање Мачвана. Једноме је подављена стока, другом однесена воденица. Многима је обран кукуруз са хрпе однесен. Поплављена су села. Раздрти и порушени путеви, мостови водом однесени. Хиљадама и хиљадама парчади земља је остала без ограда”.⁹ Ова врста поплаве плавила је око 3.000 хектара земљишта на северу Мачве (простор између Црне Баре и Митровице), пунећи Засавицу и проваљујући насип на Пресеци, тако да се вода поново сливала у Саву иза Дреновца и Табановића.

И Сава је имала редовне сезонске изливе, обично с пролећа и с јесени на простору од Чеврнтије до Шапца. Ови изливи су утицали на пораст под-земних вода око Засавице, па је тада плављено неколико стотина хектара утрина и ливада. Када су на пораст савског водостоја утицале притоке Саве из Хрватске и Босне, плављени су простор око ушћа Дрине и атар Мачванске Митровице, а вода се потом преливала на простор око Шапца плавећи преко 2.000 хектара ораница, утрина и ливада. Када су водостаји Дрине и Саве били истовремено високи, водена сила је проваљивала на простор око ушћа Дрине (Вишкупина и Банов брод), а Сава је надирала својим старим коритом и утицала у Засавицу, после чега је плављен већи део североисточне Мачве, односно око 10.000 хектара земљишта.¹⁰

Поред Дрине и Саве, Мачву су угрожавале и воде са Цера. Оне су се претежно сливале у Мали и Велики Јерез, који је протичао средишњим делом Мачве од Змињака до Табановића, и правиле разливе у којима се вода задржавала око пола године.

*

Од тридесетих година 19. века у различитим архивским документима налазе се подаци о поплавама, простору који је њима био захватан и штети која је причињавана. На пример, забележено је да је Дрина у мају 1834. године поплавила њиве на подручју Новог Села, Прњавора и Бадовинаца.¹¹ У јануару 1841, висок водостај Дрине угрозио је поједине пограничне карауле

⁹ А. Алексић, *нав. дело*, 77–78.

¹⁰ А. Алексић, *нав. дело*, 80–81.

¹¹ АС, КК, XXXVII-718.

Слика 1: Хидрографска карта Мачве (1891), Гласник СУД 72 (1891)

у Мачви.¹² У пролеће 1864. године, велике поплаве погодили су целу Србију, а у њима је нарочито страдало Поморавље.¹³ Према извештајима Начелства окружја шабачког Министарству унутрашњих дела, види се да је ова поплава у Мачви била сезонског карактера и да није причинила велику штету.¹⁴ Почетком марта 1865. године, Сава и Дрина су опет „јакo придошле, свуда су воде и иначе од снега топећег разлиле се.”¹⁵ Слични извештају понављали су се из године у годину.¹⁶

Највећа поплава која је задесила Мачву јесте *поводањ* Дрине 11–12. новембра 1896. године. Притоке Дрине у горњем току почеле су нагло да расту, па је водостај досегао максимум у Зворнику 11. новембра 1896. године, када је река носила просечно 9.540 m³/sec воде, што је било 120 пута више од количине воде при најнижем водостају. Водени талас се од Вишеграда ширио брзином од 17,93 км на сат, док му је средња брзина била 4,98 метара у секунди. Како је *поводањ* нагло дошао, тако је поплавни талас нагло и спласнуо: 15. новембра количина протицаја воде спала је на 2.320 m³/sec.¹⁷

Уместо код ушћа Дрине у Саву, у Мачви је главни поплавни талас пробио обалу десетак километара пре ушћа и кретао се у правцу Богатића и Глушаца. Водени талас је брзо испунио дринске растоке и повремене реке (Батар, Жураву) због чега је већи део Мачве поплавлjen, као и Семберија где се под водом нашло 10.500 хектара земљишта. Извештаји окружног и средског начелства из Шапца и Богатића од 11. до 13. новембра 1896. године били су набијени драматиком: „Опасност велика, оваква поплава не памти се; [...] у Мачви је страшна поплава. Опасност наступила по живот становника”.¹⁸

¹² АС, МУД-П, 1841, VI, 163 а.

¹³ АС, МУД-П, 1864, V, 43; XIV, 1.

¹⁴ „У овоме окружју почела је киша падати 5. јуна, а престала је 10. Она није велика и бујна била, али зато што је више дана трајала, придошле су и излиле се биле реке Сава, Дрина, Лешница и остали потоци тако, да су сва поља и усева близу њих водом покриле. На више места путеви и ћуприје били су поковарени и саобраћај прекинут. Но ипак, штета усева и није толико велика колико се у први мах мислило, јер чим је киша престала, одмах се вода у своје корито почела враћати, тако да се жито опоравља” (АС, МУД-П, 1864, VII, 174; XIV, 1). Министарство финансија препоручило је Начелству округа шабачког 2. јула 1864. да убудуће протоколарно мери водостаје Дрине и Саве. (АС, НОШ-Г, 1864, II, 17).

¹⁵ АС, МУД-П 1865, III, 162.

¹⁶ У марту 1865. Сава се излила и угрозила зграду ћумрука у Митровици. (АС, НОШ-Г, 1865 I, 10).

¹⁷ Антоније Лазић, *Режим Дрине*, Посебна издања Српског географског друштва 30, Београд 1952, 49–50; Даница В. Маркоска, „Екстремне поплаве у Мачви”, *Годишњак Међуопштинског историјског архива у Шапцу* (20) 1986, 315–317.

¹⁸ АС, МУД-П, 1897, XXXIX, 1.

Сачувано је и аутентично сведочанство очевица из Глоговца, које је, недељу дана после поплаве, вероватно посредством Јанка Веселиновића, објављено у *Дневном листу*:

„У прошлу среду [30. октобра по јулијанском календару, прим. Р. Ј. П, А. В] у 8 сахата изјутра, поче наједанпут нешто страшно мумлати, тако страшно да се земља тресла од мумлаве. Кад ти тек привикаше: вода!... вода!.. Погледасмо на Батар (поточић) иза школе а оно јуре таласи виши од метра. За непун сахат све нас је вода из кућа истерала. ...Никоме не беше стало за имовином, бежало се само с голом душом.” Након 30 сати од почетка поплаве, опасност је престала, али је поплава оставила праву пустош:

„Кућа и оно зграда што је остало упропашћено је сасвим. Данас је 7. [19] новембар, а то је осми дан од тог несрећног дана, а ја моју кућу још почистио нисам ... од силног блата и воде у њој. Све нам је пропало. Што смо очували ограде, стоке, покућанства, што нам беше радост у плоду овогодишњем, што текосмо свога века то у једном тренутку, док си дланом о длан ударио оде – у неврат!”¹⁹

*

Крајем 19. века почели су да се јављају разни предлози како да се Мачва осигура од поплава и ослободи мочварног земљишта. Решавање тог комплексног проблема задирало је у многе области – економију (проширивање обрадивих површина, стварање осећаја личне и имовинске безбедности код становништва), здравство (елиминисање узрочника наступне и маларичне грознице, кожных и других обољења), саобраћај (успостављање сигурних путева) – те је представљало меру цивилизацијског напретка Србије и њене способности да култивише простор.

Први целовит предлог заштите Мачве од поплава понудио је Анта Алексић у већ поменутој студији о Мачви. Ова студија је настала као резултат Алексићевих вишегодишњих теренских истраживања Мачве и бројних чланака које је на ту тему објављивао у социјалистичким и радикалским листовима. Према Алексићевој идеји, системска реализација плана заштите Мачве од поплава трајала би око двадесет година. Најпре би се обавило снимање земљишта и утврђивање нивелационих тачака, следећа фаза би обухватала изградњу насипа и утврђивање обала Саве и Дрине, а у трећој фази би се приступило цеђењу бара и исушивању земљишта. Алексић је посебну пажњу посветио изградњи насипа поред Дрине, од Бање Ковиљаче до ушћа, који би од реке био удаљен два до три километра. На чувеним

¹⁹ „Поплава”, *Дневни лист*, 12. новембар 1896 (XIV, 254).

дринским окукама, кроз које се вода изливала у Мачву, предлагао је градњу „шпорнова” (испуста) који би те окуке затворили, као и пошумљавање дринских ада које су биле изложене ударима воде. План је предвиђао установљење хидротехничког одељења при Министарству грађевина које би водило рачуна о рекама и водама на територији целе Србије, док би једна од секција тог одељења требало да се бави исушивањем Мачве. У Шапцу би ради тога била успостављена два одсека: један за регулацију река, а други за „културно инжењерство”.²⁰

Алексићев предлог о исушивању Мачве био је најозбиљнији, али не и једини. Наредних година, на адресе надлежних власти стизали су и други предлози и понуде за решење овог проблема. Међу њима била је и понуда београдског адвоката Бошковића и агронома Живановића, који су тражили концесије од Министарства народне привреде на 50 година, уз обећање да ће баре и ритове исушити за 10 година. Њихова понуда је одбијена, уз образложење да још увек нема потребних прописа о таквим радовима и давању земљишта у закуп, као ни довољно новчаних средстава.²¹

*

У Кнежевини Србији брига о водама и рекама дуго је спадала у надлежност Министарства унутрашњих дела. Имајући у виду да је ово Министарство имало и бројне друге надлежности, а да је при том располагало малим финансијским средствима, јасно је да оно није могло да адекватно спроводи планску политику заштите од поплава на целој државној територији. Издвајањем Економног одељења део привредних надлежности Министарства унутрашњих дела пренет је на Министарство финансија 1858. године, али је тек у Краљевини Србији Законом о установљењу Министарства народне привреде почетком 1883. године целокупна привредна активност у држави стављена под управу тог министарства. Међутим, у пракси се показало да ово министарство, које је требало да подстиче и уређује целокупну привредну активност у земљи, па и регулацију обала река и исушивање мочвара, није било у могућности да успостави адекватан систем заштите од поплава. Министарство народне привреде и Министарство грађевина су осамдесетих година у Мачву слали разне комисије које су проучавале поплавне прилике или су утврђивале висинске тачке за потребе будућих радова, али суштинског помака није било.

²⁰ А. Алексић, *нав. дело*, 93–101. Већина наведених Алексићевих предлога унета је у законске одредбе 1905. године (о томе ће касније бити више речи), а поједини предлози реализовани су тек у другој половини 20. века.

²¹ Даница Милић, „Један век привредне историје Шапца (1815–1914)”, *Шабац у прошлости*, 3, Шабац 1980, 170–171.

Анта Алексић, који је учествовао у раду тих комисија, оставио је упечатљиво сведочанство о немарности и незаинтересованости власти да се стане на пут поплавама које су због смањења шумских површина у Мачви крајем века биле све учесталије. Није био успостављен систем обавештавања и разглашавања о доласку вода, нити је постојала координација између суседних средњих и окружних власти, па се обично, у последњем тренутку, сазнавало да вода надлази. Није постојала контрола већ изграђених устава, брана и обала; рибари су проваљивали насипе ради већег улова, а нико није забрањивао да воденице, уместо сидром, буду ужадима везиване за обалу због чега је ова одваљивана.²² Често је иницијатива била у рукама предузимљивих кметова који су на своју руку покретали радове на одводњавању и заштити од поплава.²³

Крајем децембра 1905. године, усвојен је *Закон о регулисању и употреби вода* којим су први пут прописана законска правила о регулисању река, исушивању мочвара, наводњавању, грађењу пловних канала и организацији задруга за регулацију речних обала.²⁴ Законом је било предвиђено оснивање Хидротехничког одељења у оквиру Министарства народне привреде. У његову надлежност спадало је: прикупљање података о поплавама, проучавање узрока поплава и предлагање мера и пројеката за њихово спречавање, као и припремање закона и прописа у вези вода. Ово одељење требало је да оснује посебну хидрометријску службу која би, свакодневно, водила евиденцију о свим метеоролошким и хидролошким чињеницама битним за појаву поплава. Хидротехничко одељење имало је два саветодавна тела: *Управу вода* (састављену од десетак чланова, претежно инжењера), која је одређивала приоритете радова, и *Фонд вода* који је помагао финансирање појединих активности и пројеката. На жалост, архиве Хидротехничког одељења и Управе вода нису сачувана. Зато данас на значају добијају чланци о регулацији Саве и Дрине и исушењу Мачве (о којима ће касније бити речи) које је, у виду фељтона, објавио инжењер Милан Јовановић, службеник Хидротехничког одељења, у *Новом времену* 1910. године.²⁵

²² АС, НОШ, 1861/1/6.

²³ А. Алексић, *нав. дело*, 90. Кмет из Белотића је, на пример, у договору са кметовима суседних села иницирао чишћење обала око Јереза, види: „Велики радови у Мачви”, *Штампа* бр. 81, 21. март 1904.

²⁴ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1905. до краја исте године*, 60, Београд 1908, 477–488.

²⁵ *Водич Архива Србије*, приредили Ј. Недељковић, Е. Ђукнић, С. Ђурић, О. Јаћимовић, Београд 1973, 138–139.

*

Од средине тридесетих година 19. века, аутономна Кнежевина Србија настојала је да утврђивањем обала Саве и Дрине заштити тек успостављену државну границу. Према одредбама Хатишерифа из 1833. године, турска влада је овластила видинског Хусеин-пашу, да у договору са кнезом Милошем, изврши разграничење Кнежевине Србије и Османског царства. Рад мешовите српско-турске комисије на разграничењу трајао је од краја 1833. до фебруара наредне године. Турци из средњег Подриња, Јадра и Рађевине нису хтели да напусте места на десној обали Дрине у којима су живели, на шта их је обавезивао поменути хатишериф, па су протерани после војне интервенције у лето 1834. године. Тада је коначно успостављена и граница на Дрини.²⁶

Уговором о разграничењу било је предвиђено да матица реке буде граница. С обзиром на то да је Дрина, од средине четврте деценије, почела да мења ток у правцу истока, постојала је опасност да знатан део земљишта (Бијуклића, односно Бујуклића ада) са српске, буде пребачен на турску страну. Подстакнут извештајима подринско-савског команданта Лазара Теодоровића о овом проблему, кнез Милош је наредио да се утврди дринска обала код Бадовинаца како би се спречио одрон земљишта, као и савска обала код Мале Митровице. Радови на утврђивању вршени су 1835. и 1836. године. За тај посао ангажовани су инжењери из Аустрије – Франц Јанке и Франц Кордон. Циљ овог подухвата био је да се Дрина одбије од рукавца Стараче, чиме би се спречило одвајање Бијуклића аде на босанску страну; на Сави је требало да се заштити царинарница и велики обор за свиње преко којег је вршен извоз свиња у Аустрију. Обала је утврђивана „шпорновима”, који су делом укопавани у самој обали, а потом су дворедним храстовим стубовима продужавани у реку; око стубова стављани су свежеви прућа – „фашине”. На пример, дужина једног шпорна који је изграђен на Дрини 1836. године била је око 36 метара, а ширина око 15 метара.²⁷ Ипак, регулација

²⁶ Српска војска којом је командовао Тома Вучић Перишић, није успела да, у лето 1834, истера Турке из утврђења Соко, Мали Зворник и Сакар. Турци су Соко напустили тек 1862, а Сакар и Мали Зворник 1878. године. До пролећа 1835, на Дрини је, са српске стране, подигнуто 68 пограничних караула у којима је било 588 стражара. (Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 1986, 40–41, 265; Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, I, Београд 1897, 304).

²⁷ Према извештају инжењера Кордона Лазару Теодоровићу од 6. новембра 1835, за изградњу потпорног зида било је потребно 12.000 снопова прућа, дрвени рам за побијање стубова у реку, два чамца једнаке дужине и метални окуви за конструкцију рама, лопате, ужад, сајле, даске и друго. (АС, КК, XXXVII-1232). Дугујемо захвалност колегиници Јелени Илић која је овај документ са немачког превела на српски. (Види и: АС, КК, XXXVII-1161, 1166;

реке шпорновима није представљала трајно решење. Већ у пролеће 1838. године, Дрина је „подлокала” шпорнове код бадовиначког шанца, да би 1849. године променила ток и Бијуклића аду, која је до тада била на српској страни и због које су шпорнови и грађени, „пребацила” на босанску страну.²⁸

Граница у доњем дринском току је, због бројних меандара и ада, била подложна честим мањим корекцијама. Дрина је периодично мењала ток, па су бројне дринске аде, попут Радине аде, Бијуклића аде или Балатунске аде „прелазиле” час на српску, час на турску, а од 1878. године на аустроугарску страну обале. „Прелазак” земљишта у другу државу представљао је велики погранични проблем, нарочито за утврђивање власништва над земљиштем у адама.²⁹ Проблем је представљало и чување границе, па су, услед кривудања Дрине, на мачванској страни често морала да се мењају места за карауле. Спор Србије и Аустроугарске око дринских ада, заоштрен је после анексије Босне и Херцеговине 1908. године, када је основана међународна комисија која је требало да утврди границу на Дрини.³⁰

Аде на Сави и Дунаву су, изузев Циганлије, према аустријско-турским уговорима припадале Монархији. Кнез Милош је безуспешно покушавао да посредством депутације која је 1838. године радила на писању устава у Цариграду, аде на Сави стави под надзор Кнежевине.³¹ Насупрот уобичајеним пограничним споровима са турским властима на дринској граници у доњој Мачви, који су настајали због промене речног тока, према Двојној Монархији је, са српске стране, постојало уврежено подозрење и неповерење према њеним крајњим намерама.³² Када је Аустроугарска окупацијом Босне

Владимир Шолаја, Адела Магдић, *Путеви српског инжењерства током 19. века* (каталог изложбе) Београд 1994, 56–62). Лазар Теодоровић је 11. новембра 1836. обавестио кнеза Милоша да су бадовиначки шпорнови 10/22 октобра саграђени и да се инжењер Кордон вратио у Београд, али и да је шпорнове код Раче, на аустријској страни вода, сасвим „откинула”. (АС, КК, XXXVII-1530).

²⁸ АС, КК, XXXVII-1807; АС, МУД-П, 1841, VI, 163а; 1849, XIII, 117.

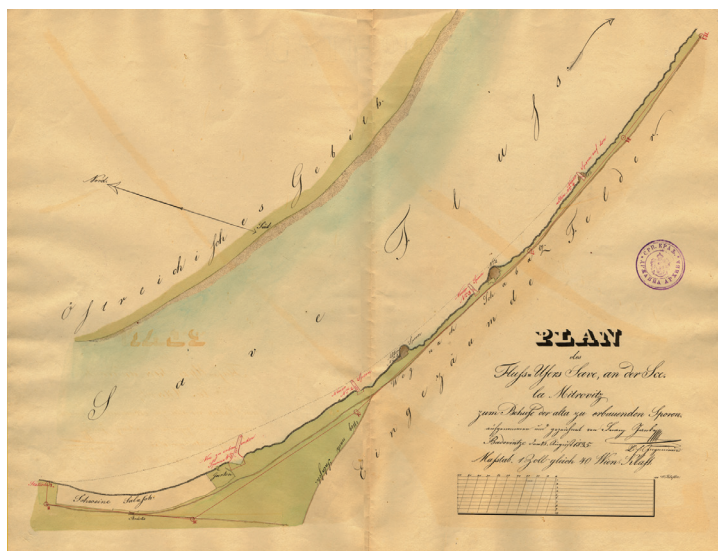
²⁹ Балатунска ада је 1844. године „прешла” на десну обалу Дрине; њу је за 25.000 гроша од бивших власника купио Александар Трифковић, рођак кнеза Александра Карађорђевића и управник карантина у Рачи. Међутим, Дрина је три године касније поменути аду „пребацила” на босанску страну, због чега је избио спор између Трифковића, бивших турских власника и пребеглих Срба из Босне који су се, у међувремену, настанили на ади. (АС, МУД-П, 1847, X, 6).

³⁰ Председник комисије био је инжењер Михаило В. Илић. (*Српски биографски речник 4, II – Ка*, Нови Сад 2009, 152).

³¹ Р. Љушић, *нав. дело*, 42.

³² Анонимни дописник *Одјека* је у рубрици „Вести из народа” писао о шлепу Дунавског паробродског друштва који је дуго био укотвљен у Сави на самом ушћу Дрине и тако, не само

и Херцеговине 1878. избила на дринску обалу ти проблеми су се удвојили.³³

Слика 2: План Франца Јанкеа о регулацији Саве код Митровице (1835), АС, КК XXXVII, 1161-3 и 4

За разлику од Турске, Аустрија је поклањала знатну пажњу регулацији свог дела савске, а потом и дринске обале. Сава је, средином 18. века, постала важан водени пут за транспорт робе. Тада су кренули први транспорти пшенице из Баната, узводно Савом, ка аустријским лукама на Јадрану. Успостављање речног саобраћаја резултирало је интензивним радом на регулацији Саве. Почетком тридесетих година 19. века, Аустријанци су на Сави успоставили и јавни путнички саобраћај, а 1846. године, запловио је и

да је ометао ионако тешку пловидбу на том делу Саве, већ је изазивао и подозрење Мачвана да тај шлеп „није навлаш баш према ушћу Дрине подављен, већ је ту да заспе корито и примора да ова [Сава – прим. аутора] првим поводњем јурне кроз Мачву и тиме да скрене од свог садањег тока”. Дописник није веровао у ту претпоставку, али је тражио да српска власт учини све како би се шлеп уклонио и успоставила веза са „босанском, славонском и хрватском” трговином. (*Одјек, лист политични, економни и књижевни*, 17. новембар 1881, бр. 20, 1).

³³ Представник Србије на Берлинском конгресу, Јован Ристић, обавестио је 1/13. јула 1878. године, заступника министра иностраних дела, Јеврема Грујића, да је код руског изасланика Убрила интересовао у вези дринских ада које су биле ближе босанској обали и које би Србија могла изгубити уколико би се „корито Дрине” узело за међу. (*Србија 1878, документи*, приредили М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд 1978, 552).

први пароброд на линији Земун – Сисак.³⁴ Ради бољег регулисања савског тока, Аустрија се повремено обрађала српским властима, тражећи њихову сарадњу. Тако је, на пример, на захтев аустријске војне команде, почетком 1844. године донето решење да се очисти од дрва и шипрага простор поред Саве од села Раче до савске обале према градићу Рачи на аустријској страни, и поред тога и да се поправи „преко старе Дрине водећа ћуприја”.³⁵ По успостављању паробродског саобраћаја, радове на чишћењу Саве, ради обезбеђења пловидбе, углавном су вршили радници паробродског друштва из Земуна. Српске власти су им прећутно допуштале да чисте и српски део речног тока, али су будно пазиле да Аустријанци, приликом чишћења, не обрушавају обалу.³⁶

Слика 3: План Франца Јанкеа о регулацији Дрине код Бадовинаца, АС, КК XXXVII, 1161-3 и 4

³⁴ Опширније у: W. Wagner, „Sava i Vojni komitetet Brod (1692–1873)”, *Zbornik. Časopis Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, 15 (1978), 1–16. Захвални смо колегиници Јелени Илић што нам је указала на овај чланак.

³⁵ Милан З. Влајинац, *Зеон или кулучење ван места становања од средњег века до наших дана. Прилог историји народног живота и рада*, Београд 1932, 395.

³⁶ АС, НОШ 1865/II-2.

Србија је незаинтересовано посматрала настојања бечке владе да успостави паробродску пловидбу на Дрини – од Раче до Зворника. Први пароброд „Ван Дуна” запловио је Дрином 1886. године. Две године после пробног путовања, организовано је босанско паробродско друштво са седиштем у Брчком које је располагало са седам бродова и одржавало редовну линију Босанска Рача – Зворник. Пловидба Дрином прекинута је 1896. године пошто је поплава уништила све што је до тада урађено.³⁷

*

Ушоровање села и изградња путева који су у Мачви започети за време управе Јеврема Обреновића, представљали су основ за урбанизацију Мачве у наредним деценијама. Најважнији путеви у Мачви, од средине 19. века, били су тзв. Поцерски друм (Шабац – Слеччевић – Петловача – Лешница – Лозница) и Мачвански друм (Шабац – Белотић – Богатић – Црна Бара – карантин на Рачи). Бројне водене препреке које су се на њима налазиле савладаване су мостовима и земљаним насипима. За изградњу и одржавање путева били су надлежни Министарство унутрашњих дела, окружна и средска власт, док је обавеза да раде на њиховој изградњи падала на житеље села кроз која су путеви пролазили.³⁸

Приликом позивања становништва на изградњу путева, надлежне власти нису увек водиле довољно рачуна о сезони пољских радова. Према једном допису, објављеном у листу „Световид” у јуну 1861. године, у Мачви су, и у време најважнијих и највећих тежачких послова, путеви непрестано грађени и поправљани. Зато је надлежнима скренута пажња да се од „тога престане у ово време, кад сељак највише посла има око летине, којој часом може град смрсити конце, па ето куге где бити не може.”³⁹ Да су радови на путевима те године били нарочито интензивни, види се и из дописа који се појавио у *Видовдану* у октобру. У њему се тврди да су путеви у Мачви те године, за разлику од претходних, били тако добри као нигде у Србији, а да

³⁷ Д. Маркоска, *нав. дело*, 317. Упркос настојању нисмо успели да дођемо до књиге Анте Алексића, *Удешавање Дрине за пловидбу. Кратак преглед радова који су до сада вршени на Дрини. Са картом доње Дрине*, Београд 1889.

³⁸ *Правило о одржавању главних и сеоских путева од 18. 12. 1848*, Зборник закона и уредаба 6, Београд 1853, 206–207. Према *Закону о сувоземним јавним друмовима од 2. маја 1864. године* на изградњи путева ангажован је народ из крајева где је пут грађен. Ангажовање људи на изградњи и поправци путева годишње је могло да траје петанест дана, највише три дана заредом. Градња мостова падала је на терет државног буџета. (*Зборник закона и уредаба* 18, Београд 1865, 125–139).

³⁹ *Световид*, бр. 79 (1861). Наведено према: М. Влајинац, *нав. дело*, 415–416.

„и сад вредни Мачвани насипају опет два нова пута између општина преко бара и ритина.”⁴⁰

Да су радови 1861. године били нарочито интензивни, налазимо потврду и у документима Начелства Округа шабачког. Те године је послужен главни поштански друм од Шапца до Раче и на њему је подигнуто шест нових ћуприја.⁴¹ Поред овог пута, просечен је и земљом насут пут од Црне Баре до карантина у Рачи, а на Битви код села Глушци је саграђен и земљом посут насип. Подигнуте су и циглом озидане и две ћуприје на насипу који је водио ка кленачкој скели, као и једна на друму ка Београду. Поред поменутих, поправљено је и неколико споредних путева.⁴²

Насипи на путевима онемогућавали су природно отицање воде. На пример, пресечки насип у доњем току Битве је на једанаест места преграђивао реку чиме је била одсечена природна веза ове реке са Засавицом; због тога је долазило до акумулације воде код насипа, која је угрожавала села Равње, Горњу и Доњу Засавицу, Митровицу, Салаш Ноћајски и Ноћај.⁴³ Због водене стихије, тај насип је често проваљиван, а потом поправљан.

Од средине шездесетих година 19. века, пажња је усмерена на обезбеђење од изливања Саве и на копање канала кроз које би вода из бара отицала у Саву. Тако је у јесен 1866. поред Саве, на потезу од Црне Баре до Шапца, направљена брана, а у пролеће наредне године и насип који је био удаљен од бране и постављен на местима где је вода најчешће проваљивала. Међутим, брана и насип нису довољно штитили Мачву, пошто је уместо пројектованог насипа од осам метара ширине и висине 1,8 – 2,5 метра, урађен насип ширине између пет и шест метара и висине од око 1,5 метара. Радови су извођени у дужини од око шездесет километара. Надзирао их је само окружни инжењер и неколико полицијских чиновника, што се показало недовољним, па се дешавало да су на појединим местима у насип, уместо земље, уметани пањевци и класе који су засипани земљом (пошто је насип ишао углавном кроз шуму). Стога је вода сваке године, при иоле већем водостају, на тим местима проваљивала, па је насип сваке године поправљан.

⁴⁰ Исто, 416.

⁴¹ АС, НОШ, 1862/І-57, 58.

⁴² Радови на изградњи ових ћуприја коштали су 22.971 гроша, а плаћени су из општинске касе. (АС, НОШ, 1862/І-58).

⁴³ А. Алексић, *Мачванска блатишта*, 357. Насип преко Рита (Битве) код Глушаца обновљен је 1862. године. (АС, НОШ-Г, 1862).

Мањи насипи (броне) су подизани око Горње и Доње Засавице, како би се спречило изливање воде из Засавице у *доље* и стара речна корита.⁴⁴

Код Мачванске Митровице и Дреновца, где је Битва истицала у Саву, сазидани су мостови са уставама за пропуст воде из Засавице, односно Битве у Саву; уставе су спречавале и улазак савске воде при високом водостају у Мачву. Међутим, техничко решење устава није било добро урађено; уместо према Сави, уставе су биле постављене са унутрашње стране, због чега их је у време високог водостаја савска вода поткопавала. Самим тим што насип поред Саве није био довољно чврст да спречи продирање дринске и савске воде и што није било довољно испуста са уставама према Сави, села на северу Мачве била су, у време високог водостаја Саве или Дрине, у великој опасности. Тада би вода проваљивала око ушћа Дрине и између Црне Баре и Равња пунила старо савско корито, угрожавајући не само села, већ и пут Мачванска Митровица – Шабац. И постојећи насипи на Пресеци тада би били проваљивани. Стога је 1872. године, изграђен нови насип од Бановог брода до Бишкупје, где су Дрина и Сава здружено проваљивале у време великих поплава.⁴⁵

До поплаве из 1896. године, која је порушила постојеће уставе и насипе у Мачви, није предузиман ниједан крупнији грађевински подухват у изградњи насипа на Сави и Дрини. Тада је проблем Мачве и њене одбране од поплава поново актуелизован у јавности. Предлагано је увођење обавезног осигурања од поплава, систематско исушивање, копање канализационе мреже и дренажа тла. Следеће, 1897. године, појавио се предлог о мелиоризацији Драгише Н. Самуровића, економа и трговца из Прњавора, који је обећавао да ће набавити и раднике, и капитал, и машине. Наредне године, као понуђач, пријавило се и једно холандско друштво, али је и ова понуда, као и Самуровићева, остала само на папиру, пошто је друштво проценом дошло до сазнања да су за мелиоризацију Мачве потребна већа средства од оних које је оно могло да уложи.⁴⁶

Тек 1900. године, подигнут је насип од Црне Баре до Равња у дужини од осам километара, а три године касније и између Митровице и Засавице, када су обновљене и уставе код Митровице и Дреновца.⁴⁷ Насип од Црне Баре до Равња вода је раскопала већ у новембру 1903, па је поново подизан крајем те и почетком наредне године. Ширина насипа при дну је износила

⁴⁴ А. Алексић, *Мачва*, 85–86.

⁴⁵ А. Алексић, *нав. дело*, 86–89.

⁴⁶ Д. Милић, *нав. дело*, 3, 170.

⁴⁷ Зрнић, „Исушење Мачве”, *Српски технички лист*, 1910, 14. фебруар 1910 (XXII, 7), 55–57.

16 метара, а на врху осам метара; насип је био висок од четири до шест метара, а његова изградња коштала је преко 60.000 динара. Овај насип је колико-толико штитио Мачву од изливања Саве, али је обала према Дрини остала незаштићена, нарочито узводно од Црне Баре, где је за време поплава вода надирала старим коритима Жураве и Батара.⁴⁸ Окружна скупштина Подринског округа донела је 1907. године решење о изградњи насипа од Мачванске Митровице до Шапца. У ту сврху, општина је расписала прирез, а пројекат је завршен у првој половини 1908. године. До његове реализације, ипак, није дошло, пошто Управа фондова није имала средства (780.000 динара) која би, у ту сврху, позајмила Подринском округу.⁴⁹

Најопсежнији план о заштити Мачве од поплава сачинило је Хидротехничко одељење Министарства народне привреде 1909. године. Делови тог плана објављени су у неколико наставака у *Новом времену* у јануару 1910. године. Коста Стојановић, министар на располагању и народни посланик, у уводном тексту начелно је истакао значај „обезбеђења и исушења” Мачве; ову равницу је од свих крајева Краљевине Србије требало најпре уредити, јер ће се тиме, према његовом мишљењу, „повратити вера нашег света да смо и ми способни за културни рад и да су биле оправдане наде које смо полагали на Хидротехничко одељење”.⁵⁰ Стојановић је у најопштијим цртама изнео суштину овог плана: подизање насипа дуж Саве и Дрине и, у подножју Цера, изградња канала у који би се сливала вода, која је иначе завршавала у Мачви. Изградњом канала вода би, уместо у Мачви, завршавала у Сави испод Шапца. Вредност тих радова би, према предрачуну, износила седам милиона динара, а радови би били финансирани из кредита код Управе фондова, који би, кроз прирез и порез, отплаћивао Подрински округ. Техничке појединости плана је потом, у наставку фелтона, изложио инжењер Хидротехничког одељења Милан Јовановић

Мачва се, према Јовановићевом прорачуну, простире на 90.000 хектара. Један њен део, према његовој процени – простор од око 20.000 хектара, захваћен је сталним мочварама и барама око Засавице, Битве и Жураве. Крчењем и исушивањем тог простора добило би се 25–30 милиона динара од продаје земљишта (један хектар је проценио на 1.500 динара). Око 40.000 хектара мачванског земљишта плављено је у време великих водастаја Дрине, Саве или од вода са Цера. Ово земљиште је, стога, по квалитету спадало у трећу и четврту категорију, па су и редовни порески приходи

⁴⁸ „Велики радови у Мачви (О подизању насипа дуж Саве и Дрине)”, *Штампа* (1904), бр. 81, 1.

⁴⁹ *Ново време*, бр. 20, 20. јануар 1910 (II), 1.

⁵⁰ *Исто*, бр. 13, 13. јануар 1910 (II), 1.

које је оно доносило били мали; периодично, сваких отприлике десет година, целокупан овај простор је бивао потпуно поплавлjen, па су приходи у тим годинама били још мањи. Јовановић је закључио да се у Мачви око 30.000 хектара земљишта не обрађује, да је годишњи губитак у пољопривреди између пет и шест милиона динара, а губитак од непосредног пореза 200.000 динара. Сматрао је да циљ хидротехничких радова треба да буде „освајање ових 30.000 хектара”.⁵¹ Према његовој замисли, прво би се подигао насип поред Саве, на удаљености од око 150 метара од обале, чиме би се корито Саве сузило и спречило њено разливање. Израчунато је да би се у тако постављеном кориту вода подигла за 0,25м у време највећег водостаја, па би, према томе, насип морао бити за метар виши од највећег водостаја. Изграђени насип користио би се уједно и као пут; њега би обезбеђивало десет чувара који би међусобно комуницирали телефонима. Изградња савског насипа од Шапца до Раче коштала би 1.400.000 динара, а дринског насипа од ушћа до Новог Села, који би био сличан савском, коштала би 600.000 динара. Истовремено би се од Лешнице до Мишара градио Поцерски канал дужине од око 36 километара ради одвода церских вода. Због великог природног пада земљишта (0,75м на једна километар), предвиђена је изградња десет каскада од два метра висине којима би тај пад био ублажен. Упоредо са изградњом канала, била би извршена и корекција поцерских потока, за шта би укупно било потребно 1.600.000 динара.

План исушења „доње Мачве” Јовановић је сачинио по угледу на сличне планове које је реализовала угарска влада. Према његовом плану, било би потребно прокопати око хиљаду километара канала већих или мањих димензија, што би коштало 2.400.000 динара. Предвиђена је и куповина машинске инсталације од 600 коњских снага за црпљење воде (600.000 динара), као и изградња нових устава код Митровице, Дреновца и Шапца (400.000 динара).⁵² Јовановић је амбициозно предвиђао да би се план могао реализовати у року од пет година. Кредит од 7,5 милиона динара био би отплаћиван у наредних двадесет година кроз прирез и порез.

У склопу припрема за реализацију пројекта, Хидротехничко одељење је до средине 1909. године, заједно са Војно-географским одељењем при Генералштабу, израдило 250 километара нивелмана (разлике у надморској висини). Том приликом је израчуната надморска висина сваке мачванске општине, а потом обележена „гвозденим реперима” на 130 места. На основу 1.300 полигоних и 15.000 детаљних тачака састављена је карта у размери

⁵¹ *Ново време*, 14. јануар 1910 (II, 14), 1.

⁵² *Исто*, 20, 21. и 22. јануар 1910 (II), 1.

1:25.000. Прикупљени су подаци о водостају, који је свакодневно бележен на 13 места, као и о нивоу подземних вода који је бележен на 44 места.⁵³ Даље спровођење овог плана омео је недостатак новчаних средстава, а потом и избијање Балканских ратова.

Упркос свим плановима и настојањима државе да се Мачва исуши и заштити од поплава, на том путу су стајале непремостиве препреке: недостатак новца за инвестиционо улагање, непостојање катастра, који је урађен тек после Првог светског рата, оскудица у машинама које су биле неопходне за извођење замашних радова, а и ратне прилике у које је Србија запала 1912. године. Јасно је да су то били пресудни чиниоци који су спречавали државне власти да систематски спроведеним мерама заштите Мачву од поплава и подземних вода. Тај проблем је остављен у аманет првој и другој Југославији. У Глушцима је 1924. године основана Прва Мачванско-битванска водна задруга за подручје Раденковића, Салаша Ноћајског, Ноћаја, Глушаца, Узвећа и Шеварица. Две године касније, основана је друга водна задруга којом је обухваћена Засавица, а потом је основана трећа водна задруга за подручје Јереза и Шапца. Године 1947, водне задруге су се ујединиле у Подрињску водну задругу, а 1978. године основано је водопривредно предузеће Подриње.⁵⁴ Церски ободни канал, дуг 31,5 км, и насип поред Дрине, изграђени су тек седамдесетих година 20. века. Тако су, амбициозни планови о регулацији савске и дринске обале и мелиорацији Мачве, који су се појавили крајем седамдесетих година 19. века, завршени тек један век касније.

⁵³ На мањкавост овог плана указао је инжењер Зрнић, који је сматрао да, пре почетка било каквих радова, Мачву треба катастарски уредити.

⁵⁴ http://www.jugokop.com/onama_podrinje.html

Архивски фондови

Архив Србије:
Књажевска канцеларија (АС, КК)
Министарство унутрашњих дела (АС, МУД)
Начелство Округа шабачког (АС, НОШ)

Објављена грађа

Србија 1878, документи, приредили М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарцић, Београд 1978, 552.

Штампа

Дневни лист (1896)
Ново време (1910)
Одјек (1881)
Српски технички лист (1910)
Тежак (1881)
Штампа (1904)

Литература

Алексић, Анта, „Мачва са нарочитим погледом на поплавне прилике”, *Гласник Српског ученог друштва*, књ. 72 (1891).
Исти, „Мачванска блатишта”, *Годишњица Николе Чупића*, IV (1882).
Исти, *Удешавање Дрине за пловидбу. Кратак преглед радова који су до сада вршени на Дрини. Са картом доње Дрине*, Београд 1889.
Wagner, Wilhelm, „Sava i Vojni komunitet Brod (1692-1873)”, *Zbornik. Časopis Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, 15 (1978), 1–32.
Васиљевић, Миливоје, *Мачва, историја, становништво*, Богатић 1996.
Влајинац, Милан З., *Згон или кулучење ван места становања од средњег века до наших дана. Прилог историји народног живота и рада*, Београд 1932.
Водич Архива Србије, приредили Ј. Недељковић, Е. Ђукнић, С. Ђурић, и О. Јаћимовић, Београд 1973.
Грчић, Мирко, Грчић, Љиљана, *Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина*, Београд 2002.
Дукић Д., *Сава – потамолошка студија*, Посебна издања САН, CCLXXV, Географски институт 12, Београд 1957.

- Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1905. до краја исте године*, 60, Београд 1908.
- Карић, Владимир, *Србија. Опис земље народа и државе*, Београд 1887.
- Кнежевић Богић, Ристић Андрија, Поповић Реља, *Анта Алексић и његов рад на хидрологији Мораве и Мачве*, Београд 1955.
- Лазић, Антоније, *Режим Дрине*, Посебна издања Српског географског друштва, 30, Београд, 1952.
- Лазић, М., *Хидрогеологија Мачве и Поцерине, с аспекта мелиорације у пољопривреди*, Институт за хидрологију РГФ, Београд 1992.
- Љушић, Радош, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986.
- Марковић Ђ. Ј., *Рељеф Мачве, шабачке Поцерине Посавине*, Београд 1967.
- Маркоска, Даница, „Хидролошке карактеристике Мачве”, *Гласник Међуопштинског историјског архива у Шапцу* (20), 1986.
- Милић, Даница, „Један век привредне историје Шапца (1815–1914)”, *Шабац у прошлости*, 3, Шабац 1980.
- Милићевић, Милан Ђ., *Кнежевина Србија*, Београд 1876.
- Петровић, Мита, *Финансије и установе обновљене Србије*, I, Београд 1897.
- Петровић, Никола, *Из историје хидротехнике и грађевинарства*, Београд 1960.
- Српски биографски речник* 1, А – Б, Нови Сад 2004.
- Српски биографски речник* 4, И – Ка, Нови Сад 2009.
- Станић Ј., Ковачевић Д, *Хидролошке одлике Мачве и Посавотамнаве. Хидролошка студија*, Београд 1969.
- Шолаја Владимир, Магдић Адела, *Путеви српског инжењерства током 19. века* (каталог изложбе), Београд 1994.

Radomir J. POPOVIĆ, Aleksandra VULETIĆ

REGULATION OF THE SAVA AND DRINA BANKS
AND FLOOD PROTECTION OF MAČVA
IN THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

Summary

This paper presents a history of regulation of the Sava and Drina rivers, as well as the drainage of Mačva in the 19th and early 20th centuries. During the 19th century Mačva saw a major transformation – from the wetlands and wooded areas it was turned into a fertile plain. At the beginning of the 1800's, much of its area was intersected by many small rivers and covered with wetland areas like ponds, swamps and the like. Sava and Drina regularly flooded much of the fertile land and damaged crops. Throughout the 19th century some measures were put in place to protect Mačva from the floods, but most of them were far from sufficient. Since the late 1870's, engineers and state authorities began to consider undertaking complex works on land drainage and long-term flood protection of Mačva. These works have been carried out slowly since they required large financial resources. Most of them were finally completed in the second half of the 20th century.

Translated by the authors

Сузана РАЈИЋ*

ВАРОШИ И ВАРОШИЦЕ ВЕЛИКОМОРАВСКЕ ДОЛИНЕ У СВЕТЛУ ПОПИСА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ**

Апстракт: За познавање историје насеља нужно је проучавање квантитативних показатеља. У том смислу државна статистика представља прворазредан историјски извор. Анализом података из 1890, 1895. и 1900. године, обухваћени су најзначајнији градски центри у долини Велике Мораве: Смедерево, Пожаревац, Крагујевац, Јагодина, Ћуприја, Параћин, Аранђеловац и Смедеревска Паланка. У сфери саобраћајних комуникација, привредног потенцијала и културних активности, највећи део тих градова је својим развитком предњачио у односу на оне у другим пределима Србије. Поређењем квантитативних података извршена је анализа и на основу ње показани однос и степен напредовања или стагнације међу наведеним местима. Потом је, компаративном методом, њихов развитак поређен са осталим градским центрима Србије. Географско позиционирање градова у сливу главног речног тока – Велике Мораве, која у другој половини 19. века није била пловна, битан је предуслов за развитак основних привредних грана и консолидовање унутрашњег тржишта Србије.

Кључне речи: Велика Морава, вароши, варошице, Краљевина Србија, пописи, насеља.

На освиту 19. века почињу преломни догађаји који су променили судбину Мораве и Срба који су живели на њеним обалама. Стуб револуционарне Србије била је Шумадија, а на њеним источним и јужним рубовима долина Мораве. Постепено, идући од севера ка југу, ширила се српска нововековна држава, а Морава је постала српска река. Од 1804. до 1912. године, све три Мораве нашле су се у оквиру српске државне територије. Територијална проширења у Српско-турским (1876–1878) и у Балканским ратовима (1912–1913) навела су Јована Цвијића да за српску државу тог времена употреби називе Моравска Србија и Моравско-вардарска Србија.¹

* srajic@f.bg.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту *Српска нација: интегративни и дезинтегративни процеси* (бр. 177014) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Више о историјском аспекту Мораве и њеном значају током формирања и развитка нововековне српске државе у: С. Рајић, „У средишту нововековне Србије”, *Морава*, Београд 2006,

Географ Олга Савић је још пре седам деценија у својој студији Утицајне сфере градова у долини Велике Мораве констатовала да је долина ове реке била од централног значаја у 19. и у 20. веку, како за Србију, тако и за цело Балканско полуострво.² Такво гледиште се у потпуности поклапало са ставом Владимира Карића који је у 19. веку истакао да је долина Мораве по важности „претежнија” од свих других: „Пространом и веома родном долином Мораве, највеће реке Балканског полуострва у водопађи Црнога Мора, од вајкада је водио пут којим је ишла размена не само природних производа и људских рукотворина, већ и размена мисли и образованости између Јевропе и Азије. Овом су долином вазда јездиле и оне силне војске, које су ишле за освајањем, било из Азије у Јевропу било обратно.”³

Дужина тока Велике Мораве износила је 126 км. Долина је имала два неједнака дела – горњи, краћи и ужи, и доњи, дужи и шири. Иако се није радило о пловној реци, концентрација вароши, варошица, а и села од којих су многа подсећала на варошице, била је највећа у долини ове реке.

Цела Морава, а напосе Велика, привукла је к себи највећи део унутрашњег саобраћаја, а њен положај у срцу Србије, додатно је повећао значај речне долине, јер се река улива у велики водени пут – Дунав. Отуда у њој највећа густина насељености, те су и градови по броју становника били најнасељенији у земљи и долазили су одмах иза престоног града. Томе је много допринела изградња железничке пруге (1884) која је најкраћим путем, преко Балканског полуострва, везивала Средњу и Западну Европу са Истоком.⁴

По попису из 1890. године, у Краљевини Србији је од укупно 4.103 насељена места, било 24 вароши и 47 варошица, односно свега 1,73% од укупног броја насеља.⁵

Године 1890, у Пожаревачком округу био је сконцентрисан највећи број варошких места – седам, али је једино окружно место Пожаревац имало статус вароши. У Моравском округу биле су три вароши и четири варошице, у Крагујевачком једна варош, окружно место Крагујевац и пет варошица, а у Подунавском округу биле су две вароши (Смедерево и Београд)

321–364.

² САН, Посебна издања, књ. 7, Београд 1955.

³ Владимир Карић, *Србија. Опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 4, 27, 35.

⁴ В. Карић, *нав. дело*, 683; Momir Samardžić, *Roads to Europe. Serbian Politics and the Railway Issue, 1878–1881*, Pisa University Press, 2010.

⁵ Под градовима у раду подразумевамо и вароши и варошице, ако није другачије наглашено. О подели на вароши и варошице видети: Бојана Миљковић Катић, *Структура градског становништва Србије средином 19. века*, Београд 2002, 62–84.

и четири варошице.⁶ Кроз пет година, ситуација се променила. Србија је добила осам нових варошица, те их је 1895. било 55, а 1900. године још две више. Највише вароши било је у Крагујевачком, а највише варошица у Моравском округу.⁷

Осам назначених места која у раду посматрамо, у административном погледу припадало је окрузима: Подунавском (Смедерево, Паланка), Моравском (Јагодина, Ћуприја, Параћин), Пожаревачком (Пожаревац) и Крагујевачком (Крагујевац, Аранђеловац). По површини, то нису били најпространији окрузи у Краљевини Србији, али су били најнасељенији. Значај реке Велике Мораве, економски као и саобраћајни, томе је свакако пуно допринео. Тако је, на пример, густина насељености у Подунавском округу (ради се о спојеним Смедеревском и Београдском округу из 1890. године)⁸ била скоро двоструко већа (80,6 становника по квадратном километру) од просечне густине насељености у земљи (45 ст/км²). И пре административних промена, Смедеревски округ, који се цео наслањао на великоморавску долину, био је најнасељенији у целој земљи, са 78 ст/км². У Крагујевачком округу густина насељености је износила 59 ст/км², у Пожаревачком 56,4 ст/км², а у Моравском 51,5 ст/км².⁹ Општа тенденција пораста броја становника Србије била је изражена појава осамдесетих и деведесетих година 19. века. За само шест година, од 1884. до 1890, број житеља Србије увећао се за 13,7%, или за 222.403 становника, а од 1890. до 1900. године за 13,27%, или за 330.916 становника. И градско становништво је бележило стални пораст, те је са 10% у 1866. години, досегло 14,08% од укупног станов-

⁶ *Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1890, Статистика Краљевине Србије*, књ. I, део V, Београд 1893, XXII. Београд као престоница, најважније државно-политичко и привредно средиште, имао је специфичан и знатно бржи развојни пут него остале вароши у земљи, чији се развитак одвијао уобичајеним и равномерним током.

⁷ Од новопроглашених осам варошица, четири су се налазиле у долини В. Мораве: Багрдан (1892), Младеновац, Сопот и Аранђеловац (Прово) (1893). Управо због тога је по попису из 1895. највећи број вароши у Србији био концентрисан у Моравском округу. (*Статистика краљевине Србије*, књ. XIII, Београд 1899, XXI; *Статистички годишњак Краљевине Србије за 1900*, Београд 1905, 15, 18).

⁸ На основу Устава из јануара 1889. године, чл. 5, Србија се делила на петнаест округа. Законом о административној подели земље од 15/27. марта 1890. године, неки од старих округа су преименовани, а неки су укинати. (*Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији* (даље: ЗЗУ), 1890, књ. 46, 281–303).

⁹ *Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1890*, књ. I, део V, Београд 1893, XXXVI; Пожаревачки округ је типичан пример неравномерне густине насељености. За разлику од западног дела округа који се ослања на долину Велике Мораве и који је био изузетно добро насељен, источни део око Млаве и Пека карактерише ретка насељеност. (В. Карић, *Србија*, 800).

ништва Србије 1900. године. Србија је 1900. године досегла општу густину насељености од 51,6 ст/км², чиме је надмашен европски просек од 37 ст/км², као и просек земаља у окружењу, попут Румуније, Бугарске, Грчке, Турске и Црне Горе.

На измаку 19. века, окрузи који су се наслањали на великоморавску долину, попут Смедеревског,¹⁰ били су најгушће насељени у Србији. На пример, у Смедеревском округу густина насељености је износила чак 96,3 ст/км², а у Крагујевачком 70 ст/км² (1900). Пожаревачки и Моравски округ надмашили су просечну густину насељености Србије. У првом, она је износила 55,2 ст/км², а у другом 59,3 ст/км². Све то иде у прилог закључку да је централни део Србије, кроз који је протицала Морава, био најнасељенији.¹¹

Што се тиче удела градског становништва у укупном броју становника Србије, проценат је варирао од 11,7% (286.466) 1890, до 14,08% (351.015) 1900. године.¹² Опет, од укупног броја градског становништва Србије у долини Велике Мораве, у осам градова које посматрамо, живело је 20,6% (49.877) укупног градског живља 1890. године, док је десет година касније тај проценат износио 16,16% (56.739). Од пет градских центара Србије који су 1890. године бројали преко 10.000 становника: престоница, Ниш, Крагујевац, Пожаревац и Лесковац, два су се налазила у великоморавској долини (Крагујевац и Пожаревац). У великоморавској долини два града су имала преко 5.000 становника – Смедерево и Параћин, а од 1900. године придружила им се и Туприја.

¹⁰ Изменама и допунама Закона о административној подели Краљевине Србије из 1900. године, Смедеревском и Београдском округу враћен је статус засебних административних јединица, пошто су 1890. били спојени у један, Подунавски округ. Тако је, уместо дотадашњих 15, било 16 округа. (ЗЗУ, књ. 55, 91–94).

¹¹ *Статистика Краљевине Србије*, књ. I, XXXV–XXXVI, LXII, LIX; *Статистички годишњак Краљевине Србије за 1900. годину*, Београд 1905, 22, 56.

¹² *Статистика Краљевине Србије*, књ. I, XXXV–XXXVI; По попису из 1884. у градовима је живело 12,5% од укупног броја становника. (В. Карић, *Србија*, 232).

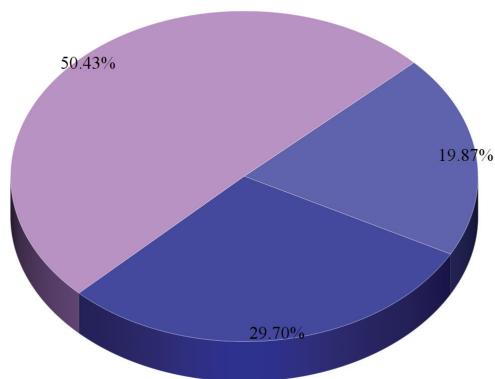
Графикон 1: *Вароши у Краљевини Србији по попису из 1890. године*¹³

Поглед на пораст становништва у градовима у долини Велике Мораве казује да се радило о значајном увећању (Табела 1). С једне стране, то је био одраз опште тенденције увећања градског становништва Србије у последњој деценији 19. века, док је, с друге, раст становништва био последица повољног положаја градова у долини Велике Мораве. У Крагујевцу је, на пример, 1900. године живела половина укупног градског становништва тог округа, у Смедереву и Паланци чак 78,4% укупног градског становништва Смедеревског округа. У три градска центра Моравског округа – Јагодини, Ћуприји и Параћину, живело је 57,31% укупног градског становништва тих округа, а у граду Пожаревцу 40% укупног градског становништва Пожаревачког округа.¹⁴

¹³ Међу побројаним местима у табели нема (Смедеревске) Паланке и Аранђеловца, јер су та места припадала варошицама; прво је имало 2.750, а друго свега 1.777 житеља.

¹⁴ *Статистика Краљевине Србије*, књ. XXIII, 746.

■ Град Београд ■ Градско становништво Моравског, Пожаревачког, Крагујевачког и Смедеревског округа
■ Градско становништво осталих дванаест округа

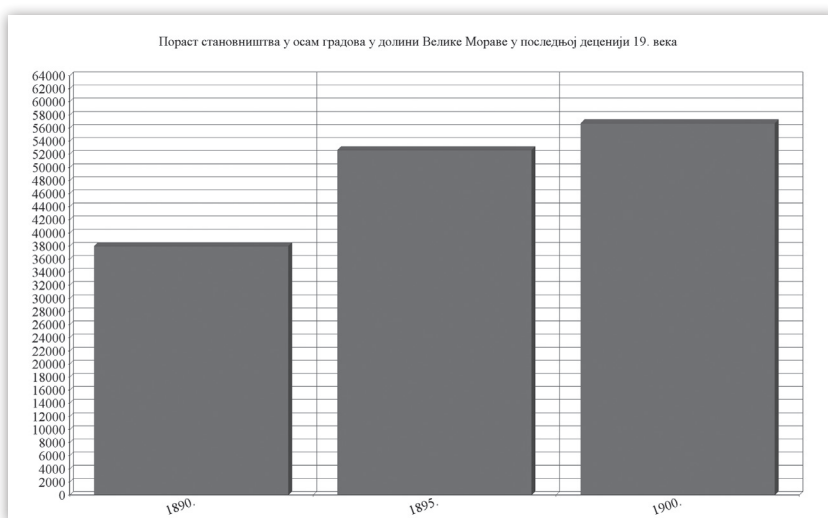
Графикон 2: Укупно градско становништво Србије 1900. године

Остали градови које овде посматрамо, осим Параћина, такође су увећавали своје становништво у периоду између 1890. и 1900. године, али је стопа увећања била неуједначена. У константном увећању становништва предњачили су Крагујевац и Пожаревац, док су ти показатељи за Ћуприју, Параћин и Јагодину осцилирали. Јагодина је, на пример, за десет година своје становништво увећала за свега 157 становника, док је више него двоструко мањи Аранђеловац за исто време добио 239 нових житеља, а Паланка чак 741. Параћин је у периоду од 1890. до 1895. године добио 479 становника, али је од 1895. до 1900. забележио негативни прираштај за чак 370 житеља.

Табела 1: Становништво градова у долини Велике Мораве од 1890. до 1900. године

Год.	Крагујевац	Пожаревац	Смедерево	Јагодина	Ђурија	Параћин	Паланка	Аранђеловац
1890.	12.669	11.134	6.726	4.619	4.438	5.486	2.750	1.777
1895.	13.867 (+ 1198)	11.450 (+316)	6.876 (+150)	4.691 (+72)	4.738 (+100)	5.965 (+479)	3.180 (+430)	1.883 (+106)
1900.	15.585 (+1718)	12.980 (+1530)	7.141 (+265)	4.776 (+85)	5.155 (+417)	5.595 (-370)	3.491 (+311)	2.016 (+133)

Ипак, општи пораст броја становника у свих осам градова је евидентан. У интервалу од 1890. до 1895. године становништво у њима је увећано за 36,44%, а од 1895. до 1900. године за свега 7,7%.

Графикон 3: Пораст становништва у осам градова у долини Велике Мораве у последњој деценији 19. века

По увећању броја становника предњачио је град Крагујевац. Смештен на једној од најзначајнијих притока Велике Мораве, Лепеници, био је трећи по величини град у Србији, одмах иза Београда и Ниша.¹⁵ Та окружна ва-рош је нагло напредовала захваљујући државним надлештвима, школским институцијама, али и Техничком артиљеријском заводу, који је 1857. ту премештен из Београда. Иако су многе предности престоничког положаја¹⁶ давно нестале, Крагујевац је до 1890. удвостручио своје становништво у односу на 1866. годину. Број житеља у граду попео се на 12.669, а до 1900. године повећао се још за три хиљаде.¹⁷ Деведесетих година 19. века град је по броју становника избио испред Пожаревца, мада је 1884. године имао око три стотине становника мање. Градске потенцијале који су до те промене довели објаснићемо нешто ниже. На овом месту требало би још приметити да се у савременој литератури, углавном географској, Крагујевац не убраја у градове Поморавља, док је у 19. веку сматран типичним градским центром великоморавске долине.

Град Пожаревац је 1866. имао око 7.000 становника, двадесетак година касније 9.300, а у 1890. години град је имао 11.134 становника. До 1895. становништво је увећано за свега 316, али је зато по попису из 1900. у граду живело 12.980 становника, односно 1.530 више него пет година раније.¹⁸

Смедерево је такође било одлично позиционирано, на месту где се великоморавска долина спаја са долином Дунава. Поред водених, ово место је располагало и одличним копненим везама са Пожаревцом, Београдом и Крагујевцем. Те предности су се одразиле на развитак града који је 1866. имао око 5.013 житеља. Град је, дакле, успео да за три и по деценије увећа своје становништво за трећину. Свакако да би тај проценат био знатно виши да се Смедерево није налазило у близини других снажних градских центара, Београда и Пожаревца. Други ометајући фактор бржем увећању броја становника Смедерева биле су нове градске средине које су ницале у његовој

¹⁵ Године 1859. Крагујевац је по броју становника био пети град у Србији, иза Београда, Пожаревца и Шапца. (Милош Јагодић, Крагујевац у другој половини 19. века у светлу статистике, *Историјски часопис*, LIX, Београд 2010, 321–340).

¹⁶ Крагујевац је био престоница Кнежевине Србије у периоду од 1818. до 1841. године.

¹⁷ Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија: географија – орографија – хидрографија – топографија – археологија – историја – етнографија – статистика – просвета – култура – управа*, I, Београд 1876, 290; *Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900, Статистика Краљевине Србије*, књ. XXIII, Први део, Београд 1903, 160; *Статистички годишњак Краљевине Србије за 1900. годину*, Београд, 1905, 33.

¹⁸ *Статистика Краљевине Србије*, књ. I, 452.

околини, посебно од како је 1884. године прорадио железнички саобраћај.¹⁹

Параћин, Јагодина и Ћуприја, градови у долини Мораве, били су позиционирани веома близу један другом. Развоју Параћина знатно је допринела изградња железнице, али и војни значај јер се у граду, све до 1888. године, налазило седиште Моравске дивизије. Од 1870. до 1900. године, становништво у граду је удвостручено. „Све ври од живота,” забележили су пролазници крајем 19. века, приметивши нове грађевине, школе, мостове, цркве. Све то је сведочио о просперитету вароши.²⁰ Напредак је био видљивији него у Јагодини, а нарочито изразит у односу на Ћуприју, окружно место. Темпо којим се трансформисала и напредовала Јагодина, између шездесетих и деведесетих година 19. века, дао је нови лик том граду. Нове општинске зграде, пошта, гимназија, Учитељска школа, црквени звоник, болница – све су то били важни показатељи градског развоја. Мада је број становника напредовао врло споро, привредна структура града се драстично мењала.

Аранђеловац, излетиште Београђана, због лековите бањске воде врло брзо је постао право градско монденско место, уређено по угледу на бање западне Европе. Град је напредовао брзо и крајем века имао је око 2.000 становника. И Паланка је до 1900. године увећала своје становништво за око 25% у односу на 1890. годину. Удаљена од престонице осамдесетак километара, уз саму железничку линију Београд – Ниш, Паланка се стално развијала, градила и улепшавала своје градско језгро.²¹

Становништво осам градова у долини Велике Мораве увећавало се интезивније од осталих градских средина у Србији. Тако се од 1890. до 1900. године број становника у њима увећао за 32%, док се укупно градско становништво у Србији у истом периоду увећало за 18,38%.²²

¹⁹ О. Савић, *нав. дело*, 73–83; М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, књ. 1, 166.

²⁰ Феликс Каниц, *Србија. Земља и становништво. Од римског доба до краја XIX века*, Београд 2007, књига друга, 380–381.

²¹ Зорица Петровић, *Буковичка бања у Аранђеловцу (1875–1912)*, Аранђеловац 2012; Ф. Каниц, *нав. дело*, књ. 2, 546.

²² *Статистика Краљевине Србије*, књ. XIII, XXXVII–XXXVIII. Досељавање становништва из суседних држава насељених Србима било је много веће у новоослобођеним крајевима, на југу и југоистоку земље, као и северозападним, на пример Шапцу и Београду. Разлика је једино била у томе што су северозапад и север земље привлачили квалификовану радну снагу, а југ и југоисток углавном земљорадничко становништво. Годишњи прираштај је био највећи у долини Велике Мораве и то: у Крагујевачком округу 2,53%, у Подунавском 2,46%, Моравском 2,24%, а у Пожаревачком 1,89%.

Становништво по старосној доби, писмености и вероисповести

Битна одлика становника Србије 19. века јесте младост. За десет година (1874 –1884) број живорођене деце увећан је за 37,6%.²³ С том тенденцијом наставило се и у последњој деценији 19. века.

Непродуктивног становништва, односно, деце до петнаесте године живота,²⁴ било је 1890. године близу 43,5%. У истом проценту непродуктивно становништво је заступљено и 1895, да би у последњој години 19. века тај проценат незнатно опао на 41,93%. У градским срединама било је мање непродуктивног становништва и током година је долазило до благог умањења удела непродуктивног становништва – са 35,12% (1890) на 34,82% (1895), па на 32,38% (1900). Процент непродуктивног становништва је био мањи у привредно развијеним срединама, посебно у местима која су имала добру саобраћајну инфраструктуру и боље услове за привредни развитак. У престоници, на пример, удео становника до петнаесте године живота био је најнижи у земљи и износио је 26,11%. Градови у долини Велике Мораве – Крагујевац, Пожаревац и Смедерево – такође су имали нижи проценат становништва до петнаест година у односу на просек у земљи. На то су утицали привредни потенцијали тих градских средина, услед којих је у тим градовима број досељеника из других крајева земље, али и из предела под османском влашћу, као и из Хабзбуршке монархије, био највећи. У Крагујевцу је, на пример, 1890. године било више од трећине становника који ту нису били стално настањени (35,2%), у Пожаревцу четвртина (26%), а у Смедереву петина (22,6%).²⁵

Процент „привремених” житеља био је у радно најефикаснијем добу живота и претежно мушког пола – у Крагујевцу 65,6%, у Пожаревцу 73,2%, а у Смедереву 72%. То су углавном били ђаци, занатлијски и трговачки по-

²³ В. Карић, *Србија*, 236.

²⁴ Радно способним становништвом сматра се популација оба пола после 15. године, мада се најспособнијим за рад сматрају особе од 20 до 45 године старости. (А. Wertheimer-Baletić, *Демографија. Становништво и економски развитак*, Загреб 1982, 5–10).

²⁵ Од укупног броја становника 37% није било пријављено у месту пописа. Од тог броја, из других места Србије било је скоро шеснаест хиљада људи, близу две хиљаде их је било из Босне и Македоније, и исто толико странаца, који су се углавном из пословних разлога нашли у српској престоници. Врло је занимљив податак да то није био случај са другим по величини градом у Србији – Нишом, у којем је од укупног броја становника 1890. године чак 59% било старосне доби до петнаест година, иако је број привремено настањених житеља износио трећину од укупног броја становника. (*Статистика Краљевине Србије*, књ. I, 4–18).

моћници, слуге и надничари.²⁶ Мањи удео привремено настањених женског пола у градским центрима је разумљив, зато што је потреба за женском радном снагом у градским срединама била мања.

Табела 2: Процент градског становништва до 15. године живота

Година	Крагујевац	Пожаревац	Смедерево	Јагодина	Ђуприја	Параћин	Паланка	Аранђеловац
1890.	31,19	33,12	31,89	35,87	34,82	38,95	40,21	38,73
1895.	32,51	34,23	32,98	36,96	36,89	38,55	40,18	34,78
1900.	29,27	29,49	32,39	35,46	30,30	37,01	37,41	30,75

Ако се проценат градског становништва Србије до 15 година 1900. године (32,3%) упореди са вредностима из Табеле 2, уочава се да је деце до петнаест година у већини градова у долини Велике Мораве било мање од просека за градске средине. Једино су Паланка, Параћин и Јагодина имали већи проценат житеља до петнаесте године живота од просечне вредности за градове.

Број досељеног мушког становништва у градским центрима у долини Велике Мораве одразио се и на бројност породица у тим срединама. Преовладавале су мале породице до пет чланова и уочљив је њихов пораст у периоду од 1890. до 1900. године.²⁷

²⁶ Статистика Краљевине Србије, књ. I, XLIII.

²⁷ О породици у Србији у 19. веку видети монографију: Александра Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002.

Табела 3: Процент породица до пет чланова

Година	Крагујевац	Пожаревац	Смедерево	Јагодина	Ћуприја	Параћин	Паланка	Аранђеловац
1890.	70	65,31	74,48	71,10	67,74	66,06	31,5	70,5
1895.	70,68	63,16	72,95	68,68	64,36	66,87	61,65	71,39
1900.	77,54	68,60	78,84	72,83	66,96	69,76	68,08	80,67

На висок проценат малих (инокосних) породица утицао је велики број самаца у градовима, који су ту долазили ради посла. Подаци из 1890. показују да их је у Крагујевцу било 277, у Смедереву 146, у Јагодини 105, Параћину 72, Пожареvcу 171, док их у Паланци нема, те отуда и dupло нижи проценат породица до пет чланова. У структури породица до пет чланова у већини градова биле су најзаступљеније оне са два до три члана (Крагујевац, Смедерево, Јагодина, Паланка), док су у Параћину и Ћуприји најбројније породице од четири до пет чланова. То је била општа одлика градских центара, јер су породице до пет чланова преовладале и у другим градовима, без обзира на географски положај. На пример, 1890. године у Пироту је таквих породица било 69,31%, у Ужицу 68,32%, Лесковцу 63,31%, а у Шапцу чак 71,56%. Можемо закључити да је у половини градова које у раду посматрамо, проценат породица до пет чланова већи од просека у градским срединама Србије, који је износио 68,8%. Процент породица до пет чланова у Србији 1900. године порастао је до 72,3%, али је опет у Крагујевцу, Смедереву, Јагодини и Аранђеловцу тај проценат био већи од просечног.²⁸

Међутим, између привредног потенцијала вароши и броја чланова породице постоје и одступања, као на пример у Пожареvcу. У том граду је 1890. године било близу 35% породица са шест и више чланова, иако је имао знатне развојне могућности као административни, војни и трговачки центар.

²⁸ *Статистика Краљевине Србије*, књ. I, 88; *Исто*, књ. XIII, XXXI–XXXIII, 3; *Исто*, књ. XXIII, 746; *Статистички годишњак Краљевине Србије за 1900*, 58.

Просечна породица у градовима у долини Велике Мораве је занемарљиво мало одступала од просека у земљи, а он је у градским срединама Србије 1890. износио 4,77 чланова, односно 5,05 чланова 1900. године. У 1890. години у Крагујевцу, Смедереву, Паланци или Аранђеловцу, породица је мања за 0,08 до 0,48 чланова, али је у Пожареvcу, Ћуприји и Паланци већа за око 0,34 до 0,38 чланова од просечне за градове. Исто тако, мале разлике постоје и 1900. године.²⁹

За разлику од села, многе породице у градовима нису имале привилегију да живе у сопственој кући. Процент власника кућа у односу на подстанаре у неким градовима је тек нешто изнад 50% (Табела 4), као у Крагујевцу или Јагодини, што значи да је свака друга породица била без сопственог стана или куће. У последњој деценији 19. века приметна је стална тенденција опадања броја власника кућа и повећавање броја подстанара, било да су живели у засебним објектима, или у истој кући са станодавцем.

Табела 4: Власници кућа (у процентима)

Година	Крагујевац	Пожаревац	Смедерев	Јагодина	Ћуприја	Параћин	Паланка	Аранђеловац
1890.	54,64	69,73	55,69	67,24	75,85	71,46	71,16	70
1895.	57,96	67,34	53,71	63,99	70,21	70,22	66,60	62,42
1900.	54,83	68,39	64,63	57,18	68,32	65,11	70,04	65,32

За разлику од села где је 97,55% становништва рођено у Србији, тај проценат је 1890. године у градовима износио 85%. Највећи број досељених био је из Аустроугарске (8,2%), па из Османског царства (6,2%). Српско држављанство узело је скоро 60% досељених, те је страних држављана у свим градским центрима било свега 17.682, од тога 65% у Београду. Остала трећина страних држављана обитавала је понајвише у пограничним окрузима, Подрињском и Подунавском. У градовима великоморавске долине у

²⁹ Исто.

1890. години било их је мање од две хиљаде, и то у Крагујевцу (448), Смедереву (447), Пожаревцу (396), док их је у Ћуприји, Параћину и Јагодини било упола мање.³⁰

*

Од укупног броја основних школа 1887. године 20% је радило у градовима. У њима је школовано нешто више од 16.500 деце. То значи да је у градовима свега 15% деце школског узраста похађало школу.³¹ Отуда не треба да чуди мали број писмених људи у Србији: у 1890. години, на пример, свега 14,17%. Ипак, мора се констатовати да је дугорочно вођена просветна политика усмерена ка описмењавању становништва дала запажене резултате на крају 19. века. Број писмених у земљи се утростручио у периоду од 1866. до 1890. године. Успех је био нарочито видљив у градским срединама. Процент писмености у градовима великоморавске долине превазилазио је просек писмености у градовима Србије, који је износио око 45,79%. И просек писмености у окрузима у којима су се поменути градови налазили био је виши од просека за градове у Србији. Изузетак је град Ћуприја. Просек писмених у Крагујевачком округу износио је 16,94%, Моравском 14,1%, Подунавском 15,4%, Пожаревачком 13,40%. Важно је констатовати да је само у шест округа писменост била изнад просека у Србији (14,17%), а од тога, три су се налазила у долини Велике Мораве.³²

³⁰ *Статистика Краљевине Србије*, књ. I, LXXXV, 4–6.

³¹ В. Карић, *Србија*, 249–252. Укупан број основних школа у Србији те године износио је 671, од којих свега 58 за женску децу. Укупан број ђака на крају те школске године износио је 50.860, од тога су само 13% биле ученице.

³² *Статистика Краљевине Србије*, књ. XIII, LXXIX, LXXXII, 8–9, 30–32.

Табела 5: Процент писменог становништва у градовима великоморавске долине³³

Година	Крагујевац	Пожаревац	Смедерево	Јагодина	Ђуприја	Параћин	Паланка	Аранђеловац
1890.	55,61	46,67	51,53	57,26	41,87	55,44	49,41	60,52
1895.	64,09	52,88	53,60	60,52	49,47	57,70	55,44	63,30
1900.	88,32	82,84	55,32	86,22	80,32	72,60	77,54	84,62

Горњи подаци не изненађују ако се зна да је више од 53% учитељског и наставничког кадра радио у градским основним и средњим школама, иако је у градовима живело свега 12 до 14% укупног становништва земље. И поред тога, у варошима Србије било је око 28.000 неписмењене деце узраста од једанаест до петнаест година. Било је исто толико неписмених у узрасту од шеснаест до двадесет година, а дупло више оних између двадесет једне и тридесете године.³⁴

Ипак, на измаку 19. века, у највећем броју градова у долини Велике Мораве број писмених се увећао до близу или нешто преко 80% становништва узраста шест и више година живота. Тај пораст је био посебно приметан између 1895. и 1900. године.

*

Почетком 19. века, у градовима готово да није било српског становништва. Обновом српске државности, градови се интензивно развијају захваљујући понајпре приливу становника са села – оних из Кнежевине Србије,

³³ Ради добијања што реалније слике о броју писмених, од укупног броја неписмених одузели смо број деце до шест година.

³⁴ В. Карић, *Србија*, 537. Броју учитеља и учитељица у варошким школама (485) треба додати број наставника у средњим школама (275), што износи 53,40% од укупног учитељског и наставног кадра у Србији. Статистика показује да је у градовима било око 40% неписменог становништва до четрдесете године живота. (*Статистички годишњак Краљевине Србије за 1900*, 82).

али и из суседних области под османском влашћу. Упоредо са стицањем аутономије (1830/33), а потом и независности (1878), одвијао се процес исељавања муслиманског становништва из градова. Отуда је проценат српског становништва у градовима 1887. године износио 90%, а у последњој деценији деветнаестог века је повећан на 97%.³⁵ Великом уделу Срба у градском становништву Србије допринела је и чињеница да је етнички простор на којем је живео српски народ био много шири од оног на ком је обновљена нововековна српска држава, а тиме и простор са ког су се Срби досељавали. И поред тога, у Краљевини Србији је живела само четвртина (23,6%) српског народа,³⁶ пошто је етнички простор на којем је живео српски народ био много шири од оног на којем је обновљена нововековна српска држава.

Ипак, у градским срединама је било одступања, упркос чињеници да је и у њима владала хомогеност становништва у верском и националном погледу. На пример, 1900. године, у градовима је живело свега 6% неправославног становништва (око 21.000 људи). Више од половине било је смештено у Београду, док су остали живели понајвише у Нишком, Подрињском и Врањском округу. Од неправославних, највише је било католика – близу 9.000, затим близу 6.000 Јевреја, око 5.000 муслимана и 1.200 протестаната.³⁷ У 1890. години, у градовима у долини Велике Мораве неправославног света било је навише у Јагодини (6,42%), у Ћуприји 4,85%, Смедереву 4,05%, Пожаревцу 3,05%, Параћину 3,09%, Крагујевцу 2,58%, у Аранђеловцу 2,30% и у Паланци 0,98%. Десет година касније, ситуација се променила утолико што се смањио број неправославних у Параћину на свега 86 становника, у Ћуприји на само 56, док се у Јагодини и Пожаревцу број неправославних смањио за половину. У Смедереву и Аранђеловцу смањење је било незнатно.³⁸ Можемо констатовати да су градски центри апсорбовали највећи део неправославног становништва. Од 386, колико их је живело у Крагујевачком округу, чак 305 је било у Крагујевцу; од 334 у Моравском округу, у Параћину, Јагодини и Ћуприји је живело 296; од 342 у Пожаревачком округу, у окружној вароши је било 230, а од 310 у Смедеревском округу, сви су живели у Смедереву (280) и Паланци (30).³⁹

³⁵ В. Карић, *Србија*, 94, 150.

³⁶ *Исто*, 243.

³⁷ *Статистички годишњак Краљевине Србије за 1900*, 71–73.

³⁸ *Статистика Краљевине Србије*, књ. XIII, 30–32.

³⁹ *Статистика Краљевине Србије*, књ. XXIII, 162, 270, 456, 582, 750.

Занимања становника

Структура градског становништва према занимањима је једно од најважнијих питања за стицање што тачнијег увида у егзистенцијална питања популације у градовима. Зато смо, у табелама и графиконима који следе, анализирали број, односно проценат запослених људи и чланова њихових породица према пословима које су обављали.

Увек актуелно питање за структуру србијанских градова јесте оно које се тиче пораста, односно смањења броја становника који се издржавају од земљорадње. То је заправо један од битних параметара на основу којег се утврђује степен урбанизованости градске средине. У поређењу са шездесетим годинама,⁴⁰ може се констатовати да су градске средине на измаку 19. века смањиле своја рурална обележја, јер се број оних који се у градовима баве и издржавају од земљорадње са четвртине смањио скоро на петину укупног броја житеља. У градовима је за двадесет и пет година (1866–1890) проценат житеља који је живео од земљорадње опао за свега 2%, тј. са 25 на 23%, да би се у последњој деценији 19. века смањио за још 1,5%, што је, рекли бисмо, била последица успореног привредног и друштвеног напретка градова.

Процес урбанизације градова у долини Велике Мораве није био уједначен. Напротив, статистички подаци указују на различиту развојну динамику. На пример, у Крагујевцу је у последњој деценији 19. века преполовљено становништво које је живело од земљорадње. Шта више, тај проценат је био пет пута нижи од просека у градовима Србије. Јагодина је била на добром путу да то исто учини, док се у Аранђеловцу, само за првих пет година, од 1890. до 1895, половина земљорадничког становништва преоријентисала на друге активности. Налазишта мермера и мрког угља утицала су да се, поред туризма и угоститељства развије и индустрија, а са њом да никну први кредитни завод и банка, са преко 6,6 милиона годишњег промета.⁴¹

У Смедереву је такође постојала тенденција смањења пољопривредног становништва на вредности дупло ниже од просека за градске средине Србије. У 19. веку се говорило да Смедерево „влада” пространом моравском долином и прелазом преко реке, а постојале су предности и у копненом саобраћају. Због тога се град развио у једно од најважнијих трговачких и извозно-увозних средишта Србије. Као из главног извозног места Шумадије, из Смедерава су скелом у Аустроугарску одлазиле житарице и стока.⁴²

⁴⁰ Б. Миљковић Катић, *нав. дело*, 184–186.

⁴¹ Ф. Каниц, *нав. дело*, књ. 1, 466.

⁴² Мајкл Паларе, *Балканске привреде око 1800–1914. Еволуција без развоја*, Београд 2010, 130–133.

Међутим, после изградње железнице, посебно кракова Велика Плана–Смедерево и Крагујевац–Лапово, значај ове вароши опада у корист мањих места која ничу крај пруге (Велика Плана, Лапово, Марковац).⁴³

Табела 6: Пољопривредна занимања становништва градова у долини Велике Мораве од 1890. до 1900. године, у процентима

Година	Крагујевац	Пожаревац	Смедерево	Јагодина	Ђуприја	Параћин	Паланка	Аранђеловац
1890.	8,76	27,68	15,27	21,67	48,16	33,74	31	7,92
1895.	6,45	27,7	11,06	9,14	58,8	24	28,77	3,92
1900.	4,16	24,48	11,57	12,52	40	27,34	31,33	3,2

Са друге стране, у градовима попут Ђуприје, у односу на градски просек, било је дупло више становништва које се издржавало од пољопривреде. Без обзира на то што се радило о окружној вароши која се налазила у области Сењских рудника и која је, у административном и у војном погледу, имала све предности за развој, више од 2.000 становника издржавало се од бављења пољопривредом. На промену друштвене структуре није битније утицала ни чињеница да су се у граду стицали сви окружни путеви који су Ђуприју повезивали са унутрашњим деловима округа, потом са престоницом, те са другим окружним местима. Напротив, Параћин и Јагодина, иако без таквих погодности, показивали су већу виталност када су у питању промене у друштвеној структури.

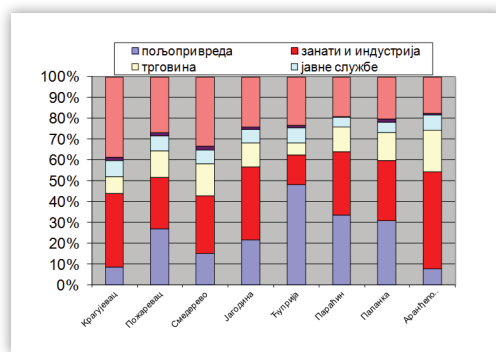
Параћин је, попут Паланке и Пожаревца, град у којем се чак трећина житеља издржавала од пољопривреде.⁴⁴ За Пожаревац је то неочекивано, јер је био окружна варош и важно тржишно место. Град је имао пространу ути-

⁴³ О. Савић, *нав. дело*, 73–76, 108; В. Карић, *Србија*, 799; *Статистика Краљевине Србије*, књ. I, XCIX, CX–CXII, 34–35; *Исто*, књ. XIII, 78–81; *Исто*, књ. XXIII, 163, 175, 271, 276, 295, 457, 583, 589.

⁴⁴ Ипак, само деценију раније, осамдесетих година 19. века, половина становништва града Пожаревца живела је од земљорадње.

цајну сферу – читаву област на десној страни Мораве, па све до Параћина и Ћуприје на југу. Ако се томе дода и чињеница да су се у Пожаревцу стицали путеви који су водили и из источне и из западне Србије, да би одатле, преко Смедерева, настављали ка престоници, онда ће бити јасно да је то био један од ретких српских градова са изузетно добрим саобраћајним везама.⁴⁵ Ипак, до краја 19. века, проценат становништва у граду који се издржавао од пољопривреде једва се спустио испод 25%, што је и даље било више од просека у градским срединама Србије (21,34%).

Привредни потенцијал града, због изузетног положаја – седам километара удаљен од Мораве, а од дунавског рукавца десетак километара – осећао се у сфери трговине, али и у индустрији и занатству од којих се издржавала четвртина градског становништва. Међутим, рурални аспект града био је још увек врло изражен.⁴⁶ Пожаревац је изгубио трку са Крагујевцом, са којим се понајпре може поредити, како у питању броја становника, тако и у структури занимања којима се становништво бавило. Поређењем та два града може се уочити да се Крагујевац шест пута брже урбанизовао од Пожаревца.⁴⁷

Графикон 4: *Однос пољопривредних занимања, индустрије, трговине, јавних и личних служби у градовима у долини Велике Мораве 1890. године*

⁴⁵ О. Савић, *нав. дело*, 59–60.

⁴⁶ Карићева констатација из осамдесетих година 19. века, да се становништво Пожаревца углавном бавило земљорадњом и одевало се слично мештанима околних села, као што видимо, ипак је коригована до краја века. (В. Карић, *Србија*, 822).

⁴⁷ Детаљније о аспектима трговине, заната и индустрије у Пожаревцу у: Мирољуб Манојловић, *Пожаревац. Окружна варош (1858–1918)*, Београд 2011, 116–150.

Параћин дакле, није имао ту срећу да ужива благодети окупне вароши, јер сем железнице није имао нарочито завидне саобраћајне везе, а још мање индустријску традицију. Међутим, град се прочуо по трговини вуном и свињама. У њему се прикупљала вуна и припремала за извоз у Беч и Пешту. Иако са двоструко мањим бројем становника, Параћин се по припреми броја свиња за извоз такмичио са Смедеревом и Пожаревцом. Од извоза сировина и стоке акумулирао се капитал, те је ова мала средина показивала знатан потенцијал, који се осетио осамдесетих година 19. века, када су браћа Минх из Моравске отворила фабрику сукна. Један новчани завод у граду, са годишњим обртом од десетак милиона динара, знатно је помогао развоју града.⁴⁸ И Јагодина, удаљена мање од десетак километара узводно уз Мораву, показивала је тенденцију сталног разитка. Због доброг положаја на Морави, ова варош је била од великог војног значаја у 19. веку.⁴⁹ Али изразит је и њен напредак у области заната, индустрије и трговине, од којих се издржавала скоро половина становника. Производња пива, вина, ножева, а посебно фабрика стакла, која је поново прорадила деведесетих година, давали су у привредном, али и у свакодневном животу услове за развитац урбаних навика житеља. Да је варошица напредовала, закључујемо и по томе што је у последњој деценији века скоро преполовљен број житеља који се издржавао од пољопривреде. На измаку века само је око двеста домаћина издржавало своје породице од прихода са земље.⁵⁰

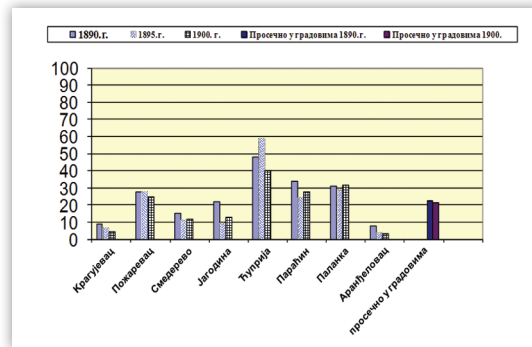
Велику виталност показивала је и Паланка, као прва већа станица на прузи Београд – Ниш. Захваљујући свом повољном положају, Паланка је имала железничку станицу у чијој су близини постојали обори за стоку која се стицала ту из околних крајева и одакле је упућивана на даља тржишта. Парни млин и штедионица, која је са кредитном задругом имала чак једнаест и по милиона динара годишњег обрта, били су покретачи општег развоја града. То се одражавало и на лепим, чврстим и модерним грађевинама, које су преобразиле изглед града.⁵¹

⁴⁸ Више у: М. Паларе, *нав. дело*, 306–309.

⁴⁹ В. Карић, *Србија*, 804, 814; Ф. Каниц, *нав. дело*, књ. 1, 614, 616; књ. 2, 381.

⁵⁰ Ф. Каниц, *нав. дело*, књ. 1, 616–617.

⁵¹ *Исто*, књ. 2, 547.

Графикон 5: *Пољопривреда у градовима у долини Велике Мораве 1890–1900, у процентима*

Без обзира на све разлике у развоју, можемо закључити да су градови у долини Велике Мораве у погледу занимања становника имали тенденције брже урбанизације од просека у градовима Србије. У четири града (Крагујевац, Аранђеловац, Јагодина, Смедерско) забележено је брже смањивање броја житеља који су живели од пољопривреде. Паралелно са тим процесом, растао је проценат оних који су живели од индустрије, заната и трговине. Од остала четири града који су у центру наше пажње, издвајају се Паланка и дупло већи Параћин, чија је друштвена структура становника била скоро идентична: трећина становника је живела од земљорадње, трећина од индустрије, око дванаест процената је живело од трговине, а близу пет процената од јавних служби. Та два места су била најсличнија просечној друштвеној структури србијанског града. Тузпорија је заостајала у развоју. Без обзира на свој административни и војни значај била је полусеоско–полуградско насеље до почетка 20. века. Мада је њен напредак током друге половине 19. века евидентан, што се огледа у губитку доминантно оријенталног изгледа вароши, те у новоградњи коју карактеришу конфор и модерност, у граду је половина становништва живела бавећи се пољопривредом.⁵²

*

Крагујевац се почетком 20. века издвајао од највећег броја градова, како оних у долини Велике Мораве, тако и уопште у земљи. По броју др-

⁵² Ф. Каниц, *нав. дело*, књ. 1, 239.

жавних чиновника, војника, слободних занимања, те по броју новчаних завода, занатских радњи и индустрије, то је био прави градски центар, сличан Београду. Да је до краја 19. века драстично променио свој опис, сведоче и забелешке Феликса Каница који се 1897. по четврти пут обрео у граду и био зачуђен његовим привредним, архитектонским, војним и просветним напретком.⁵³ Успон се огледао и у порасту броја новчаних завода у граду, којих је било једанаест, а који су потпомагали развој занатства и трговине.

Мада не у том обиму, развитак осталих градова у последњој деценији 19. века такође је био изражен. Предвиђања Владимира Карића која су се односила на убрзанији темпо развоја читавог Поморавља била су оправдана. „И кад се једном Велико-Моравци стану служити свима згодама које им природа пружа; кад стану црпсти огромно и разнолико рудно благо којим је природа њихов предео даривала; кад камени угаљ и покретну снагу притока њихове главне реке ставе у службу мањих и већих индустријских предузећа; кад регулацијом саме Мораве добију и јевтин водени друм и велике водоплавне просторије око ње ставе у поуздану и непревртљиву службу рала и мотике, нема сумње да ће нарођеност овог краја бити још далеко гушћа.... водопаја Велико-Моравска и данас богата и сразмерно густо нарођена, има у будућности још далеко лепше изгледе”, писао је овај географ.⁵⁴

⁵³ Исто, 306–316.

⁵⁴ В. Карић, *нав. дело*, 800.

Литература

Извори

- Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, Београд, књ. 46 (1890), књ. 55 (1903).
Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1890, *Статистика Краљевине Србије*, књ. I, део V Београд 1893.
Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900, *Статистика Краљевине Србије*, књ. XXIII, Први део, Београд 1903.
Статистика спољне трговине Краљевине Србије: за 1896. годину, књ. XIII,
Статистика Краљевине Србије, књ. XIII, Београд 1897.
Статистички годишњак Краљевине Србије за 1900. годину, Београд 1905.

Литература

- Wertheimer-Baletić, Alica, *Demografija. Stanovništvo i ekonomski razvitak*, Zagreb 1982.
Вулетић, Александра, *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002.
Јагодић, Милош, „Крагујевац у другој половини 19. века у светлу статистике”,
Историјски часопис, LIX, Београд 2010, 321–340.
Каниц, Феликс, *Србија. Земља и становништво. Од римског доба до краја XIX века*, књига прва и друга, Београд 2007.
Карић, Владимир, *Србија. Опис земље, народа и државе*, Београд 1887.
Манојловић, Мирољуб, *Пожаревац. Окружна варош (1858–1918)*, Београд 2011.
Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија: географија – орографија – хидрографија – топографија – археологија – историја – етнографија – статистика – просвета – култура – управа*, I, Београд 1876.
Миљковић Катић, Бојана, *Структура градског становништва Србије средином 19. века*, Београд 2002.
Паларе, Мајкл, *Балканске привреде око 1800–1914. Еволуција без развоја*, Београд 2010.
Петровић, Зорица, *Буковичка бања у Аранђеловцу (1875–1912)*, Аранђеловац 2012.
Рајић, Сузана, „У средишту нововековне Србије”, у: *Морава*, Београд 2006.
Савић, Олга, *Утицајне сфере градова у долини Велике Мораве*, САН, посебна издања, књ. 242, Географски институт, књ. 7, Београд 1955.
Samardžić, Momir, *Roads to Europe. Serbian Politics and the Railway Issue, 1878–1881*, Pisa University Press, 2010.

Suzana RAJIĆ

CITIES AND TOWNS OF THE GREAT MORAVA VALLEY
ACCORDING TO THE STATE STATISTICS
OF THE KINGDOM OF SERBIA

Summary

The flow of the river Velika Morava is 126 km long. The valley had two unequal parts - the upper, shorter and narrower, and the lower, longer and wider. Although the river was not fit for boating, the concentration of towns and villages was the highest in this valley. Located in the heart of Serbia, Morava has attracted the major portion of domestic traffic, and its confluence into the great waterway, the Danube has made its valley desirable for settlement.

The population growth of the cities in the Velika Morava valley in the last decade of the 19th century reflected the general tendency of urban population growth in Serbia it has been associated with the relatively favorable position of cities in the valley. During this period small families of up to five members were most common; their increase in the period from 1890 to 1900 is quite noticeable. The process of urbanization of the cities in the Velika Morava valley was not uniform. On the contrary, the state statistics indicate different developmental dynamics. The urbanization process was most intensive in Kragujevac and Jagodina, followed by Smederevo, Arandjelovac, and Paraćin. On the other hand, in towns such as the district center Čuprija, the number of residents who earned their income in agriculture was more than twice the city average in the whole country (21.34%). In Požarevac, the district town and important market place, by the end of the 19th century the share of people in the city who earned their livelihood in agriculture barely dropped below 25%. The fertile land in the valley of Morava, inter alia, had an impact on its inhabitants, who were unwilling to change their occupation.

In 1890 among the cities in the Velika Morava valley, the share of non-Orthodox population was the highest in Jagodina (6.42%), while this percentage was lower in all other urban centers in the valley. Ten years later, the situation changed drastically in terms of reducing the number of non-Orthodox inhabitants in almost all cities in the Velika Morava valley.

Љубодраг П. РИСТИЋ*

ПОПЛАВЕ И ЊИХОВЕ ПОСЛЕДИЦЕ: КРАЉЕВИНА СРБИЈА 1896. И 1897. ГОДИНЕ

Апстракт: Захваљујући бројним воденим токовима, Србија је била лепа и плодна земља коју су хвалили многи странци. Међутим, у кишним периодима који су били чести, ти водени токови су проузроковали велике поплаве често са драматичним последицама. Наносиле су поплаве огромне материјалне штете, уништавале поља и усеве, страдала је стока и, неретко, људи. У историји природних непогода које су се догодиле у Краљевини Србији посебно су забележене поплаве из 1896. и 1897. године. Страдале су куће, саобраћајнице, имања и усеви и, понекад, људи. Интервенције државних и локалних власти нису, међутим, биле довољне нити да би се санирала штета нити да би се предупредиле нове поплаве.

Кључне речи: Кнежевина/Краљевина Србија, реке, поплаве, 1896, 1897.

Гледајући 1841. године реку Саву која је текла између Угарске и Турске, односно између Земуна и Београда, Адолф Бланки (Adolphe Jérôme Blanqui) је имао утисак да она чини читав океан. На ушћу Саве у Дунав, Мајкл Квин (Michael J. Quin) је оценио да је то „стварно величанствена водена површина на којој би могла да се комотно смести цела британска флота.”¹ У то време Дунав и Сава, као северна граница недавно ослобођене Србије, нису представљали само водену препреку већ и границу између два царства и две цивилизације. „Планине раздвајају, реке повезују!” – али то није могло да важи све дотле док су на тим границама гореле ватре вековних непријатељстава и претиле опасности разних заразних болести. Чак и када је Србија постала аутономна па независна држава, кнежевина па краљевина, остали су државни интереси и политички разлози за одржавање граничних прелаза и караула. Обала Саве у дужини од 145 километара „чувана је будно као да је река текуће ватре која би сваког часа могла да се излије.” Зато је ова река, „уместо да повезује две граничне обале, претворена у бајонетима

* ljubodrag.ristic@bi.sanu.ac.rs

¹ М. Blanqui, *Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841*, Paris, W. Coqueberet, 1843, 63. Мајкл Ц. Квин, „Дунавом кроз Војводину и Србију”, *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, Избор, превод и поговор Бранко Момчиловић, Библиотека Корист и разонода, Нови Сад 1993, 27.

начичкан клин који их је раздвајао.”² Градећи више од половине њених граница, реке су биле веома значајне за Србију. Владимир Карић је израчунао да, од 1329,2 километара, „далеко дужи део те границе иде рекама, и то: Дунавом 315 км, Дрином 170, Савом 144, Тимоком 40, Увцем 25, Ибром 15, и Рашком 10, свега дакле 719 километара.”³ С једне стране, тумачио је Карић, реке јесу најјаснија природна граница али, с друге, оне су биле и препрека за прелажење и прекогранично комуницирање. Истина, препрека само тамо где није било економских услова за изградњу мостова и развој динамичног саобраћаја.⁴ Реке у којима Србија није оскудевала биле су „најзгоднији и најлакши природни путеви” односно „путеви који сами иду и носе собом што се на њима нађе.” Осим у децембру и јануару, када је Саву и Дунав окривао лед, њима су могли пловити највећи пароброди. Познато је било да је и Морава некада била пловна све до Ћуприје и, чак, до Сталаћа док је Дрина, од Љубовије, била пловна за лаке и плитке бродове, такозване „дрињаче” или „зворникуше”. Таром, Моравом и Ибром пловило се сплавовима којима су се превозили и људи и роба.⁵

Бројни водени токови који се нису могли увек лако прегазити, пресецали су Србију која је зато била тешко освојив простор. Међу њима, истицала се Велика Морава чије су обале биле толико плодне да су околна поља и долине подсећале на енглеске вртове и швајцарске долине.⁶ Према утиску Ендру Пејтона (Andrew Archibald Paton), широка равница око Западне Мораве, од њеног спајања са Јужном па, узводно, до Чачка, могла је хранити десет пута више становника од оних који су је насељавали.⁷

² Феликс Каниц, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, Прва књига, Београд: Српска књижевна задруга и ИРО Рад, 1985, 347.

³ Владимир Карић, *Србија. Опис земље, народа и државе*, Београд: Култура – Православна реч, Нови Сад, 1997, 3. И Ото Дубислав Пирх је сагледавао границе Србије према рекама: Ото Дубислав пл. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*. Београд: Просвета, Библиотека Баштина 1, 1983, 27–29. О водотоковима у Кнежевини Србији детаљније у: Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија: географија – орографија – хидрографија – топографија – археологија – историја – етнографија – статистика – просвета – култура – управа*, Београд 1876, 59–61, 129–130, 177–178, 227–228, 307–310, 646–648, 705–709, 779–782, 826–829, 873–876, 942–945, 1019–1023.

⁴ В. Карић, *Србија*, 6–7.

⁵ В. Карић, *Србија*, 460–461; Ф. Каниц, *Србија*, Књ. 2, 99.

⁶ М. Blanqui, *Voyage en Bulgarie*, 83, 114–115.

⁷ Е. А. Пејтон, *Србија*, 126.

Дунав је имао лепоту реке која „не да оку да се одвоји од ње.”⁸ Док га је „убичајено мрки и прљав,” широки, „стари отац Дунав,” носио ка Ђердапу, Ендру Пејтон је био опчињен сликом „највеличанственијег речног предела” која је надмашивала лепоте горње Рајне и горњег Дунава.⁹ Током сушних периода, „у пословицама проклињана Дрина,” текла је лењо. Тако је текла и Велика Морава.¹⁰ „Ниједан речни пејзаж није лепши од дринског” и, мада слабо насељен, без ограда, без фарми и без радника, изгледао је као „врт на једном месту, неговани енглески травњак и парк на другом.”¹¹

О огромним користима које су пружале реке по Србији писало се и у новинама. Градови на обалама река (Београд, Шабац) брже су се развијали од градова који нису имали такав повољан географски положај. Од реалних критичких ставова о недостатку добрих саобраћајница и неискоришћености река, долазило се до футуристичких предлога о изградњи пловног пута од Дубравице, па узводно „србском највећом реком” Моравом, кроз средину Србије, до Карановца или чак Чачка. Према овом предлогу, тај пловни пут повезао би шест округа и десет вароши и омогућио превоз и продају огромне количине српске робе.¹²

Почетком седамдесетих година 19. века један од највећих тадашњих стручњака за водотокове, Арсеније Алексић, настојао је да објасни јавности колико је велика корист од водотокова који су пролазили кроз Србију. Указујући на чињеницу да су моравски токови идеални за снабдевање Поморавља сировинама и одвоз идустијских производа, Алексић је објашњавао какве су користи, пре свега, од токова Мораве. Поред тога што су се могли извозити производи који се гаје или би се могли гајити у Поморављу, уживати предности транспорта који би био јефтин и користити могућности развоја индустрије, Алексић је указивао да је боље, из стратешких разлога, развијати привреду даље од границе. Тако би скупа увозна роба била само на тржишту у пограничним градовима (Београд, Шабац, Смедерево и Неготин) док би домаћа роба била пласирана у варошима у унутрашњости. Непрерађени или прерађени производи из „горњег Моравља” (од Чачка до Крушевца) лако би се транспортовали у „доње Моравље” (долина Велике

⁸ О. Д. пл. Пирх, *Путовање по Србији*, 62.

⁹ Ендру Арчибалд Пејтон, *Србија. Најмлађи члан европске породице или Боравак у Београду и путовања по планинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године*, С енглеског превео Бранко Момчиловић, Нови Сад: Матица српска 1996, 34–35, 39, 42.

¹⁰ Ф. Каниц, *Србија*, Књига 1, 238, 356.

¹¹ Е. А. Пејтон, *Србија*, 109.

¹² *Србске новине*, 16. јуна 1859, бр. 70.

Мораве) па даље до Дунава. Штавише, сировине би се могле довозити а производи извозити у оближње, Бугарску и Стару Србију. „Моравље, нарочито горње и средње, удесно је за тај посао.” У Моравима је било толико водене снаге да су се могли развијати и привреда и саобраћај. „Планинске речнице, које се у Мораву улевају, а има их довољно на броју, могу својом јаком воденом снагом хиљадама радионица покретати, без да ће машинерије за дивизање и водена снага скупо коштати. Гди водена снага није довољна или згодно место за радионицу” могли су се користити мрки или камени угаљ из рудника који су били близу Мораве. То би, био је уверен Алексић, утицало и на скорију изградњу железнице. Ту је постојала и јевтина радна снага.¹³

За развој привреде и саобраћаја били су потребни многи путеви и мостови. Будући да су их реке често квариле или рушиле, било је неопходно основати посебан фонд за изградњу путева из кога би се финансирале поправке и изградња путева.¹⁴ О могућим радовима и трошковима регулисања тока Мораве али и о катастрофалним последицама поплаве 1869. године, анонимни аутор је писао у *Раденику* 1871. године. Пре свега, указано је на чињеницу да Морава и њена околина нису истражене као што је то био случај, на пример, са Рајном. „Зар је познато, дал сваке или сваке друге, треће године мора код нас поплаве бити? Зар је једна поплава или разбијање облака истим начином дошла и са истим последицама прошла као претходна? Зар сваке зиме покрива повелики снег наше крајеве? Зар сваког пролећа удари нагло југовина, да нагомилан снег брзо растопи и поводому проузрокује? Дал је свако лето кишовито? Не! Природа је богата.”¹⁵

Да је од река и њихових токова могло бити велике користи, били су свесни многи у Србији 19. века. Оне су биле од „благодетнога утицаја” на биљке, животиње и човека, али су биле још „и слагалишта огромне снаге за покретање.” На жалост, та снага није коришћена. Осим у близини већих вароши, вештачко наводњавање скоро да није коришћено а наводњавање вадама било је познато само у неким пограничним деловима. У привредном смислу, снага река је дуго коришћена само за покретање воденица и ваљарица.¹⁶

¹³ А. Алексић, „Друштво за подизање индустрије у Србији”, *Раденик*, 10. јуна 1871. (I, број 5), 5, 19–20.

¹⁴ Умјанин „Нешто о нашим друмовима”, *Раденик*, 2. октобар 1871. (II; бр. 51).

¹⁵ „Површан преглед целе радње и свију трошкова, који су потребни за регулисање Мораве”, *Раденик*, 26, 27. и 28. август 1871, бр. 35, 36 и 37, год. I.

¹⁶ В. Карић, *Србија*, 44–45.

Истовремено, Јосиф Панчић је у својим предавањима, опомињао колико је велики значај шума. Залажући се за пошумљавање голети, опомињао је Панчић, између осталог, да су шуме чувале земљиште од поплава и од бујичних токова који су могли бити погубни за села и за стоку. И по Панчићу реке су биле „најјевтиније стазе за саобраћај и међународну трговину.”¹⁷

Једна од најчешћих критика које је Феликс Каниц (Felix Kanitz) упућивао српским властима и народу био је недوماћински однос према шумама. Чобани су чинили велике штете сагоревањем стабала већег дрвећа да би направили склониште од кише и ломљењем грана младица за исхрану стоке. Али далеко веће штете чиниле су и држава, и црква, и сеоске заједнице несистематском и често некономском сечом шума. Чувена шума Китог поред Саве код Шапца која је, као непроходна чинила одлично устаничко склониште 1806. године, била је толико уништена да је Сава подлокала земљиште и приближавала се локалној цркви приликом сваке веће воде. Обала је неколико пута уређивана за пристајање бродова, али је вода увек обарала вертикалну обалу правећи проблеме и бродарима и путницима.¹⁸

Колико је људска немарност била штетна, говорио је и Анта Алексић. С једне стране, „сечење шума, које је последњих 50–60 година тако рећи немилице и наглашено грешно, олакшало је испаравање бара, те тако оне сада мањи обим заузимају.” С друге стране, сеча шума је олакшавала ерозију тла. Колико је било релативно коме је штета а коме је корист, видело се и по томе што су рибари једва чекали „поводањ” да пусте рибе у баре и, потом, је покупе када се вода повуче. Зато су проваљивали насипе. Према Алексићевим оценама, код Пресека, сеча шума у последњих 30–40 година, толико је оштетила околину мостова који су саграђени и за регулисање нивоа воде, да су они засути земљом. Тако је отежана поправка тих мостова. То је утицало на чешће плављење околине. Слично је било код Узвећа.¹⁹

¹⁷ Јосиф Панчић, *Нешто о нашим шумама*, приликом затварања првог излога земаљских производа 4. октобра 1870 у Крагујевцу, Крагујевац, Државна штампарија, 1879, 5–6, 16. Ј. Панчић је подсетио на велике поплаве које су се четврт века раније догодиле у Левчу и како Чемерница својим бујицама често пресеца пут Горњи Милановац – Чачак.

¹⁸ Ф. Каниц, *Србија*, Књ. 1, 355. На многим местима по Србији шуме су неконтролисано сечене. Средином шездесетих година 19. века власт је покушала да стане на пут „сатирању јелове горе” али није успела. Ово сатирање је било посебно изражено на Жељину, Гочу и Столовима код Карановца. (*Раденик*, 27, 29. и 31. јуни 1871, бр. 24, 25 и 26, год. I) Неконтролисано сече шуме било је и 1882. године дуж пута Карановац – Рашка. (Архив Србије, Министарство унутрашњих дела (Даље: АС, МУД), Полицијно одељење (Даље: ПО), 1882, III-82, XV-3, XX-17).

¹⁹ А. Алексић, „Мачва, са нарочитим погледом на поплавне прилике”, *Гласник Српског научног друштва*, Књига 72, Расправе и други чланци са цртежима, Београд 1891, 17–18, 62–67, 71.

*

Свестан опасности и штете које су често изазивале набујале реке и значаја квалитетних саобраћајница за развој привреде у Кнежевини, кнез Милош Обреновић је, тридесетих година 19. века, позвао два иностранца инжењера, Словака из Беча, Франца Јанкеа и Чеха, барона Франца Гордона. Њихов задатак био је да Дрину која је „најбржа и најбујнија српска река”, зауздају у њеноме кориту. Осим тога, они су руководили радовима на изградњи путева који су пропадали и често практично били неупотребљиви после честих и обилних киша. Истина, ти поправљени или новоизграђени путеви нису били оног квалитета каквог су били путеви у Енглеској или Француској, али су били најбоље што се могло направити у тадашњој Србији. Таквим радовима сачувано је „на хиљаде плугова изврсне, можда најбоље земље у Србији, које је Кнез населио многим хришћанским породицама, добеглима од гоњења турскога из Босне.”²⁰

Британски путописци који су путовали од Ниша према Београду у првој половини 19. века, имали су грдних мука да, током кишних периода, прођу блатњавим путевима који су, у најбољем случају, били прекривани дебљим гранама.²¹ „Глибовито равно земљиште отежава саобраћај, чим се мало окиша, а зими је путовање немогуће, ако није стегао јак мраз.”²² Срби из долине Западне Мораве поштовали су ову реку као Египћани Нил, односно као „извор плодности и благостања овог најбогатијег кутка Србије.” Али, свако надолажење реке после пролећних киша праћено је са великом зебњом. Искуство је учило да иза великих киша иду велике поплаве. Сваки плусак претварао је потоке у бујице које су спирале путеве или их претварале у тешко савладиве каљуге.²³ Али крајем века, Каниц је приметио и да су у Србији били „добри путеви и мостови” и да су, у западној Србији у периоду од 1881. до 1888. године, грађени дрвени и камени мостови и наспани путеви.²⁴ Међу пројектима које је барон Гордон осмислио и изводио

²⁰ Бартол(омео) Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, Превео др. М. Р. Веснић, Београд 1901, 361–362, 364; Е. А. Пејтон, *Србија*, 126.

²¹ Едмунд Спенсер, „Путовање капетана Спенсера кроз Србију 1850. године”, У: *Балкански путници о нашим крајевима у XIX веку*, Избор, превод и поговор Бранко Момчиловић, Нови Сад: Матица српска, 1993, 146–148

²² А. Алексић, *Мачва*, 16.

²³ Ф. Каниц, *Србија*, Књ. 1, 535.

²⁴ Ф. Каниц, *Србија*, Књ. 1, 446–447, 478–479. О мостовима, опасностима од њиховог рушења и њиховом оправљању у: Ami Boué, *La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les mœurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet*

био је и мост преко Велике Мораве код Ћуприје. Овај мост је грађен на месту где су мостове градили и Византинци, и Срби, и Турци и Аустријанци. Међутим, Гордонов мост је сатрулио а нови, саграђен 1845. године, однела је набујала Морава. Септембра 1864. године, по плану аустријског официра Адама Приљева, овде је свечано отворен понтонски мост уз план да 1867. године буде изграђен нови, чврсти мост. То није било могуће зато што је, нешто раније, Морава однела добар део десне обале и калдрмисану улицу која је водила према Начелству. Нису само поплаве рушиле мостове. На Божић 1887. године „распонски мост” код Трстеника порушиле су санте леда. Мост са двадесет лукова који је, из стратешких разлога пред српско-турске ратове, изградио капетан Стеван Бинички код Ћуприје, поломио је лед 1888. године. Бинички је, 1891. године, саградио нови мост са петнаест лукова и са ледоломцима.²⁵

Техничке и финансијске могућности нису биле такве да би се могли подизати бројнији мостови преко већих река. Недостатак мостова није био проблем само приликом прелажења Ибра. Зато су коришћени понтонски мостови. Карић је убележио да их је било шест: два на Ибру, један на Голијској Морави, један на Биначкој Морави и два на Великој Морави. Тамо где није било никаквих мостова а вода била дубока или река широка, коришћене су скеле. Од 46 скела највише их је било на Дунаву – 12, на Голијској Морави – 11, на Великој Морави – 8, на Сави – 5 и тд.²⁶

Међутим, колико год да су реке биле корисне и благодатне, често су биле „зао господар”. Невоље којима су узрок били пљускови, провале обала, бујице или нагло топљење снега, забележене су у многим књигама. Кретање по варошима бивало је знатно отежано а по путевима немогуће.²⁷ Владимир Карић је оштрим речима указивао на то да нигде није учињено ништа „да се околине речне обезбеде од њихова штетна утицаја: још ни једна река није исправљена нити су и којој обале утврђене насипима, те тако штета, учињена поплавама, које свакога лета редовно наилазе, изилази годишње на милијуне динара.”²⁸

Поплаве су се ређале једна за другом. Било их је прилично и у првој половини 19. века. Марта 1838. године Дунав је поплавио добар део Смед-

Empire, Tome troisième, Paris 1840, 72–73.

²⁵ Ф. Каниц, *Србија*, Књ. 1, 238, 637; Књ. 2, 109.

²⁶ В. Карић, *Србија*, Књ. 1, 457–458, Књ. 2, 55.

²⁷ Е. А. Пејтон, *Србија*, 44, 66–67; Ф. Каниц, *Србија*, Књ. 2, 19.

²⁸ В. Карић, *Србија*, 44–45.

рева. Лађе су могле пловити Годоминским пољем и око Калемегдана, испод Тврђаве. Поплаве на десној обали Дунава, у Србији, учестале су када је у Банату Аустрија подигла насипе поред Дунава 1860. године. Зато је поред Калемегданске тврђаве морала бити подигнута обалоутврда.²⁹

До великих поплава које су узроковале велике штете долазило је и: 1828–1830, 1855, 1858, 1864. и 1869. године.³⁰ Априла 1868. године, Црноречко начелство је јавило Министарству унутрашњих дела да је река Кривељ потопила села у Зајечарском срезу. Пожаревачко начелство је јавило да Моравачка чини велике штете.³¹ „Од много падајуће кише каква је била и колике је штете учинила” јављала су многа начелства 1871. године.³² Голубац је 1876. године „задесила тешка поплава.”³³ Бежанија је у поплави изгубила 16, а Јаково чак 50 кућа а, с друге стране, у Београду је уништена цела Ботаничка башта Јосифа Панчића 1888. године. Септембра 1888. године Каниц је прошао испод железничког моста у Београду паробродом *Zriny*. Тада је приметио да с десне стране од моста иде дуг железнички насип, који „пресеца земунску савску низину и, пошто нема пропуста, задржава при високом водостају набујалу савску воду, па тако готово сваког пролећа знатно доприноси плављењу великог дела српске Мачве и сремске равнице.” Мада су у збиру били широки 350 метара, четири лука моста нису били довољно велика да пропусте нагли проток воде која је надолазила. Зато је Каниц сматрао да мост треба заменити вијадуктом да, у поплавним периодима, нека насеља не би потпуно нестала.³⁴ Приликом поплаве 1895. године тешко је погођена и оштећена београдска савска четврт.³⁵

²⁹ Павловић, Леонтије, „Смедерево и пловидба Дунавом и Моравом кроз векове”, У: *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, Научни скупови Српске академије наука и уметности, књ. XV, Одељење историјских наука, књ. 3, Београд 1983, 592.

³⁰ „Редко је село у Морављу које није 1864. године штету од неколико стотина па и по хиљаду и више дуката осетило. Старо и младо сећа се ужаса те поплаве, пак моли Бога, да ни душмана таково зло не снађе.” ... „Па зар је ово прва и последња поплава, која богато и плодно Моравље у пустињу претвара и сељане до просјачине доводи?” („Површан преглед целе радње и свију трошкова, који су потребни за регулисање Мораве”, *Раденик*, 28. август 1871, бр. 37, год. I).

³¹ Архив Србије, Министарство унутрашњих дела – Полицијно одељење, 1868, VII-6; Регистар Но 3717, 5749, 5808, 5855, 6024, 6566. Јеремија Д. Митровић, *Баточина и околина у прошлости*, Крагујевац 1976, 53.

³² АС, МУД–II, 1871, Регистар Но 4943, 5082, 5589, 5944, 6066, 6888.

³³ Ф. Каниц, *Србија*, Књ. 1, 196.

³⁴ Ф. Каниц, *Србија*, Књ. 1, 55, 348.

³⁵ Ф. Каниц, *Србија*, Књ. 1, 348.

Катастрофална поплава десила се 1896. године. Обилне кише које су данима лиле на тремеђи Црне Горе, Старе Србије и Босне, изазвале су нагло и огромно повећање нивоа Дрине која је, у горњем делу, где је текла међу брдима, „рушила и односила све: брвна, мостове, путеве; са земљом су срањене куће на обали, које су биле изнад највишег раније забележеног нивоа воде, зимски усеви су уништени, цела села као Рудо, просто су ишчезла. Залихе, покућство и стока сељака који живе на обалама ове реке у потпуности су, или већим делом, постали плен таласа.” Људи су спасавани са кровова кућа и врхова дрвећа. У подивљале бујице претвориле су се и притоке Дрине: Лим, Тихотина, Добруња, Рзав... Али, највеће невоље и штете настале су када је подивљала водена маса дошла до равничарских предела. Што је вода Дрине стизала ближе своме утоку у Саву, штете су бивале веће. Страдала су насеља и са леве и са десне стране Дрине. Хиљаде породица су изгубиле сву своју имовину а осамнаест људи је страдало у поплави.³⁶ Тада је природа Београд „управ бомбардовала громовима, градом и силним воденим пљуском.”³⁷

Обим штете коју је нанела поплава 1896. године да се сагледати и у обавештењима у *Српским новинама* из 1897. године у којима су објављивани спискови имена приложника и суме које су они приложили за пострадале у поплавама 1896. године. Прикупљене су замашне суме у: сребру, злату, форинтама, маркама, фунтама, рубљама и, наравно, динарима. Појединачно приложене суме нису биле велике, али је укупна сума брзо расла и достигла завидан ниво. Прилагане су разне ствари, што је, опет, било симболично јер се највише радило о: чарапама, кошуљама, пешкирима, памуклијама, тканицама... Од прехрамбених производа помиње се само јечам.³⁸

Док су у новинама излазили спискови имена добрих сународника који су помагали поплавом унесрећенима 1896. године, дешавале су се нове поплаве. Већ јануара и фебруара 1897. године начелства су јављала да се Сава и Дрина изливају из својих корита а да Морава и Јасеница нагло надолазе.³⁹ Права катастрофа је тек наилазила са априлским и мајским киша-

³⁶ Ф. Каниц, *Србија*, Књ. 1, 356.

³⁷ *Српске новине*, 23. јул 1896. (год. LXIII, бр. 160).

³⁸ „Приложници за пострадале од поплаве за 1896 год. у Краљевини Србији”, *Српске новине*, 2, 8, 10, 17, 18, 19, 20, 23, 25, 27. и 30. април 1897; 2, 4, 7, 9, 17, 18, 29, 30. и 31. мај 1897. (LXIV, 1897) бр. 74, 79, 81, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 92, 94, 96, 98, 100, 102, 109, 110, 117, 118 и 119.

³⁹ АС, МУД-П, 1897, Регистар, Но 1835, 2271.

ма. Крајем априла почеле су надолазити Морава, Лугомир, Нишава...⁴⁰ Иста тенденција наглог раста водостаја на скоро свим рекама настављена је и током читавог месеца маја. Моравско начелство је обавестило Министарство унутрашњих дела да се Морава излила, поља су поплављена а усеви уништени. Иако је вода почела да се повлачи већ сутрадан, многа села су оштећена.⁴¹ У Подунављу су се излили и Дунав и Велика Морава па је од Министарства тражена помоћ у слању скела којима би се спасавали људи из села Кулич и Шалинци. „Српско бродарско друштво” је послало шлепове за спасавање поплављених у овим селима.⁴² На другој страни Краљевине, у Подримљу и Посавини надолазиле су и Дрина и Сава. Сава је прекрила пут Београд – Обреновац.⁴³ У Ваљевском крају саобраћај између Ваљева, Шапца и Обреновца је прекинут а „сви су усеви пропали, грађани напуштају домове.”⁴⁴ Морава и мање реке Лугомир, Раваница, Ресава и Црница су се излиле и поплавиле делове вароши Јагодине, Ћуприје, Свилајнца и Параћина. Војска је притекла у помоћ и понтонима спасавала унесрећене из поплављених кућа. Бујице су прекинуле саобраћај на путевима од Крушевца до Сталаћа, Алексинца и Рибарске Бање.⁴⁵ Средином маја, док су кише лиле непрестано 28 дана, „Морава непрестано и нагло надолazi” и „излив свију река је велики”.⁴⁶ У Понишављу и Топлици била је слична ситуација. Нишава се излила 18. маја (с.к) и одмах почела да се повлачи али је пробила насип тако да је, у случају нових киша, претила велика опасност. Надолазиле су Топлица, Косница и Бапска река. Војска и становници су радили на оправци насипа али га је вода, ипак, пробила на неколико места и поплавила део Ниша: „штете велике, људских жртава мало.”⁴⁷

Од 18. маја (с.к) водостај на рекама је почео да опада. Нишава се враћала у своје корито али после шест дана поново је почела да надолazi због јаких киша у Бугарској. Из Крушевца су стизале вести да је „киша престала но да вода још нагло долази, саобраћаји стали.”⁴⁸ Мост на Колубари код Мионице је попустио а вода у Обреновцу је улазила у куће те је наређено

⁴⁰ АС, МУД-П, 1897, Регистар, Но 7876, 7877, 7911, 7959, 8243, 8293, 8315.

⁴¹ АС, МУД-П, 1897, Регистар, Но 8320, 8376, 8410, 8464.

⁴² АС, МУД-П, 1897, Регистар, Но 8471, 8600, 8611, 9028, 9108, 9570, 9600.

⁴³ АС, МУД-П, 1897, Регистар, Но 8765, 8803, 9156, 9306.

⁴⁴ АС, МУД-П, 1897, Регистар, Но 9310, 9311.

⁴⁵ АС, МУД-П, 1897, Регистар, Но 9217, 9250, 9252.

⁴⁶ АС, МУД-П, 1897, Регистар, Но 9289, 9296, 9297, 9298.

⁴⁷ АС, МУД-П, 1897, Регистар, Но 9303, 9304, 9313, 9347.

⁴⁸ АС, МУД-П, 1897, Регистар, Но 9352, 9400, 9422, 9605.

евакуисање.⁴⁹ Морава је почела незнатно опадати али ипак недовољно па су од Министарства војног захтевани понтони. Између Јагодине и Ћуприје саобраћај се одвијао понтонима. Истовремено, „Дирекција српских државних железница” је молила да се изда наредба да фијакеристи, уз надокнаду, превозе путнике због „водоплава и поквар[ене] жел[езничке] пруге.”⁵⁰

Иако је почела да опада, Нишава је, за неколико дана, опет почела нагло да надлази тако да је у Нишу водом напунила сутерене и куће у приземљу. Та судбина је задесила и турски конзулат, па је конзул са породицом исељен.⁵¹

Као и скоро сваког пролећа, и 1897. године, због великог прилива воде из притока, Дунав је брзо надлазио да су људи, бежећи, препуштали судбини сву имовину и стоку. Ни постојећи насипи на аустроугарској страни нису могли издржати притисак набујале воде. Водостај на Дунаву је био толико висок да је подунавско начелство молило да пароброди „полако прилазе због таласа који руше куће.”⁵² Мада је у трећој декади месеца маја вода почела да опада на већини река, било је још оних токова код којих је водостај растао и угрожавао насеља. Посебно је то био случај у крагујевачком крају. Моравско начелство је јављало да Морава непрестано надлази а из Ужица су стизале вести да „воде нагло надлазе, киша непрестано пада.”⁵³

Тек што су се реке смириле министар грађевина је, 11/23. јуна 1897. године, наредио свим начелствима „најбрже и најозбиљније оправку свију искварених друмова и путова.” Циљ је био успостављање прекинутог саобраћаја.⁵⁴ Али већ сутрадан по издавању ове наредбе, реке су почеле поново да надлазе и да плаве вароши: Ћуприју, Јагодину, Аранђеловац, Врњачку Бању...⁵⁵ Варошани Чачка су се обратили краљу Александру Обреновићу преклињући га за помоћ и избављење од „недогледне штете” која је снашла Чачак и околину.⁵⁶

⁴⁹ АС, МУД-П, 1897, Регистар, Но 9358, 9370.

⁵⁰ АС, МУД-П, 1897, Регистар, Но 9402, 9421, 9421, 9427, 9460, 9563, 9603, 9632, 9646.

⁵¹ АС, МУД-П, 1897, Регистар, Но 9471, 9474, 9487, 9539.

⁵² АС, МУД-П, 1897, Регистар, Но 9658, 10011. Ф. Каниц, Србија, Књ. 1, 133–134.164–165.

⁵³ АС, МУД-П, 1897, Регистар, Но 9645, 9770, 9819, 9921, 10003, 10201.

⁵⁴ М. Кр. Ђорђевић, министар унутрашњих дела – Начелствима, 11/23. јуни 1897, АС, МУД-П, XXXIX-136

⁵⁵ АС, МУД-П, 1897, Регистар, Но 10970, 10978, 11188, 11189, 11190, 11192, 11524, 12748.

⁵⁶ Варошани Чачка – Његовом Величанству Краљу Александру, 14. јуни 1897, Београд, АС, МУД-П, Ф XXXII–166.

Током ових поплава било је и људских жртава.⁵⁷ Главни одбор за прикупљање помоћи пострадалима од поплава је одмах ступио у акцију и почео да нуди новчану помоћ.⁵⁸ Реаговала је и држава. Комисије су прегледале настрадала подручја, састављани су спискови пострадалих од поплава, начелства су сређивала те спискове, од министра финансија су тражена буџетска средства, захтеване су и разматране пореске олакшице...⁵⁹ „Скорашња поплава у многоне је оштетила и путове и мостове свуда” па је министар грађевина Пера Велимировић, на основу §§ 7 и 15 *Закона о сувоземним јавним друмовима*, наређивао да се „снагом народа” путеви и мостови поправљају.⁶⁰ Водило се рачуна и о појавама потенцијалних зараза. Наредбом Управе града Београда „на основу закона санитетског чл. 9 тач. 3. и с обзиром на зак. кривични § 326” забрањено је становање у свим кућама које су биле „под водом или где су зидови и земља под патосом са велике воде овлажени, па било да становник станује у својој кући било да ју је узео под кирију.” Станови би се могли употребљавати тек по потписаном овлашћењу комисије. Поред тога, комисија је требало да изда и саопштење и власнику објекта и станару. Саопштење је лепљено на објекту.⁶¹

Ове елементарне непогоде су, свакако, приморавале и државу и становништво да се изградњом насипа и другим мерама супротставе поплавама. Током периода од 1879. до 1883. године у Чачку је предузет читав низ нивелационих радова. Насипањем бара које су настајале изливањем Мораве и подизањем нивоа улица, сокака и тргова и до једног метра „уништена су огњишта заразе.” Кућевласници су били обавезни да направе високи тротоар испред својих кућа и да насипају и поплочавају путеве од кућа до средине улице.⁶² После велике поплаве 1896. године, стварани су разни планови о систематском исушивању, изградњи мреже канала и дренажи. Истовремено, размишљало се и о осигурању имовине. Према различитим, савременим предлозима, добровољни прилози и посебни облици пореза могли су доне-

⁵⁷ АС, МУД-П, 1897, Регистар, Но 9356, 9485, 10228, 10325

⁵⁸ АС, МУД-П, 1897, Регистар, Но 9459, 9648, 9649, 9999

⁵⁹ АС, МУД-П, 1897, Регистар, Но 2794, 8079, 10217, 9911, 1070610742, 10820, 11007, 11292, 11297, 11645, 11810, 11807, 12307, 18079.

⁶⁰ П. Велимировић – Министру унутрашњих дела, 2/14, 8/20. и 14/28. јули 1897, Београд, АС, МУД-П, 1897, ХХХИИ-28. (Велики је број извештаја у којима се износе подаци о стању путева и мостова и потребама да они буду поправљени, те овде неће бити навођене све сигнатуре тих докумената).

⁶¹ *Српске новине*, 13. и 23. јун 1897. (год. LXIV, бр. 126, 128).

⁶² Ф. Каниц, *Србија*, Књ. 1, 540.

ти потребна средства.⁶³ Велика, пролећна поплава 1897. године, нанела је велике штете и пожаревачкој вароши. Сви мостови су били порушени тако да је Пожаревац био излован од околине. Због оваквих, честих поплава било је предузето пошумљавање, посебно у доњем току Велике Мораве. Током двадесетогодишњег периода крајем 19. века, држава је предузимала акције током којих је „засадилa више од 20 000 јутара багрeмом и врбом.”⁶⁴

Различитих понуда било је, у то време, за извођење мелиорационих радова од оне, економа и трговца из Прњавора Драгише Н. Самуровића, до холандског друштва Thorn van den, али се остало само на понудама. После нових поплава, 1898. године донета је одлука о зајму поплавленима што је поновљено и 1899, али се до коначног решења није дошло. На појединим локацијама били су предузети радови на изградњи насипа и одводњавању, али већих захвата није било. Финансије је обезбеђивао Подрински округ а било је и насипа који су грађени кулуком. „Закон о регулисању река” донет је тек 1905. године.⁶⁵

Ипак, било је напретка. Између Ореовице и Жабара радило се на регулацији Мораве. На реци Љиг постојао је камени мост, а код Дића дрвени мост је замењен каменим 1897. године. Грађени су „добри путеви и мостови преко брзих потока” тако да „све то одише пуноћом и животом и стоји у пуној супротности с турским временом.”⁶⁶ Стручњаци, као што је био Арса Алексић, знали су да реке променљивог и кривудавог тока и брзине воде, као што је то била Дрина, захтевају обимне регулационе радове. „Ови радови захтевају многогодишњи, непрекидан рад и строги надзор реке и њених обала. Издатци за све ове радове могу се незнатним назвати према користи, коју они чине.” Посебно је критиковао неодговорност оних који су били власници воденица. Постојећи мостови нису одржавани, а врбаци који су држали земљу су, често, сечени за огрев.⁶⁷

У пољопривредном извештају за март 1897. године, *Српске новине* су почетком априла објављивале да су озими усеви трпели „због непогодног времена о јесени и поплава.” Време је било кишовито „али са довољном топлотом која је проузроковала рано пролеће.”⁶⁸ Међутим, као што је

⁶³ Даница Милић, „Један век привредне историје Шапца, (1815–1914)”, *Шабац у прошлости*, III, Шабац 1980, 170.

⁶⁴ Ф. Каниц, *Србија*, Књ. 1, 171, 191.

⁶⁵ Д. Милић, *Један век историје Шапца*, 170.

⁶⁶ Ф. Каниц, *Србија*, Књ. 1, 224, 446.

⁶⁷ А. Алексић, *Мачва*, 42–43, 45, 50, 52.

⁶⁸ *Српске новине*, 1. април 1897. (год. LXII, бр. 73) с. 2.

речено, тек су следиле поплаве које су имале катастрофалне размере са таквим последицама да су угрожавале и привредни напредак. Поред тога што су штете у насељима и пољима биле огромне, штета се огледала и у томе што је поплава 1897. године успорила раст вредности некретнина у Београду.⁶⁹ Током следеће, 1898. године поплава је, по ко зна који пут, захватила београдску Савамалу.⁷⁰

*

Притиснута бројним невољама које су настајале увек када су се дешавале поплаве, влада Стојана Новаковића, агилног политичара и свестраног научника, настојала је да, најпре, дође до података како су се друге земље бориле против поплава. Априла 1896. године, министар народне привреде Вучко Д. Стојановић је, преко Новаковића који је био и министар спољних послова, затражио од дипломатских представника Србије у Амстердаму, Паризу, Берлину, Бечу и Будимпешти да нађу и доставе документе са законским одредбама којима су тамошње државе решавале исушивање бара и пољоприведног земљишта. Требало је наћи и законске одредбе према којима су даване концесије приватним предузећима. Српска влада се интересовала и за мере којима су сузбијане заразе које су настајале у влажним срединама.⁷¹ Податке је требало да пошаљу: Милутин Гарашанин, посланик Србије у Паризу, Ђорђе Симић посланик у Бечу, генерал Ст. Пантелић и Милан Богићевић посланик у Берлину и Алекса Јовичић заступник у Бечу. Јовичић је добио примерке закона на немачком и мађарском језику од Министарства иностраних дела Аустроугарске уз објашњење да, према закону, право на воду (*Wasserrecht*), односно право на концесије за исушивање, могу добити и групе заинтересованих лица.⁷² Пруске законе и законске прописе који су се односили на „исушивање подводних места у Краљевини Пруској”, доставио је Милан Богићевић без опширнијег коментара.⁷³ Аустријски закони „за исушивање бара и подводних места у Аустрији за агрикултурне и хигијенске цели” стигли су уз објашњење да важе „одредбе царевинског права о водама (*Reschswasserrecht*)” што је било регулисано За-

⁶⁹ Ф. Каниц, *Србија*, Књ. 1, 106.

⁷⁰ Ф. Каниц, *Србија*, Књ. 1, 102, 115.

⁷¹ Вучко Д. Стојановић – Стојану Новаковићу, 13/25. април, 15/27. и 17/29. мај 1896, Београд, АС, МИД – По, Фасцикла I, Досије III, Б/9, Пов. бр. 739, 988, 1802.

⁷² Алек. З. Јовичић – Стојану Новаковићу, 21. јун /3. јул 1896, Беч, АС, МИД – По, Фасцикла I, Досије III, Б/9, Пов. бр. 1127.

⁷³ М. Богићевић – Ст. Новаковићу, 25. јун /7. јул 1896, Београд, АС, МИД – По, Фасцикла I, Досије III, Б/9, Пов. бр. 1150.

коном (Landes Wasserrecht Gesetze) од 30. маја 1869. односно истога издања земаљских закона „на право на воду” као и царевинског законика од 30. јула 1884. а „у цели унапређења земаљске културе на пољу водограђевинарства (Wasserbaues)”. Међутим, концесије за исушивање су, према аустријским законима, издавале ниже инстанце власти а на основу закона о водама. Само у случају да су концесионари тражили субвенције, реаговале су више власти. Објашњења од нижих власти посланик Ђорђе Ђ. Симић није могао добити, јер одредби такве врсте или није било, или нису биле довршене.⁷⁴ Колико је познато, краткотрајна влада Стојана Новаковића није предузимала значајније кораке у смислу анализе ових докумената или њиховог прилагођавања условима у Краљевини Србији.

Велика поплава која се догодила 1897. године, имала је и другачије последице. Поплава није само уништавала куће и имања, разарала мостове и путеве и односила људске животе, већ је оштетила и главну пругу Београд – Ниш којом су саобраћали возови број 11 и 12. На једном од тих места организован је превоз „са прелазом путника пешице и преносом пртљага преко тунела сталаћског – простор од 300 метара.”⁷⁵ Принц Филип и сестре бугарског кнеза Фердинанда I требало је да стигну возом у Софију на породичну светковину. Преко српског заступника у Софији Ристе Данића, кнез је замолио да се успостави комуникација која је била прекинута поплавом и да се обезбеди „трансбордман”. Међутим, пруга је била у таквом стању да је директор железница Јоксимовић известио да до 3. јуна неће бити могући ни превоз до Пирота ни трансбордман код Ћуприје. Јер „поплава је јака и вода уместо код Ћуприје да одилази, за сада јоште расте. Кад овакве елементарне силе и навале, поред најбоље воље и свију призрења које треба имати према захтевима тако важне личности – није могућно то учинити.” Инспектори Марковић и Милашиновић су обишли пругу возећи се вагонетом и утврдили су да је пруга на 143 километру пресечена („подлокана”) у дужини од 250 метара и да је превоз немогућ и уз „трансбордман” јер је и пут под водом.⁷⁶ Међутим, телеграм којим је кнез Фердинанд I захвалио свим српским

⁷⁴ Ђ. С. Симић – Ст. Новаковићу, 5/17. јул 1896, Београд; Начелник – Министру народне привреде, 30. јула/11. августа 1896, Београд, АС, МИД – По, Фасцикла I, Досије III, Б/9, Пов. бр. 1227.

⁷⁵ *Српске новине*, 13. јуна 1897. (LXIV, бр. 128).

⁷⁶ Ђ. С. Симић – П. Велимировићу, министру грађевина, 20. маја/1. јун 1897, Београд; Јоксимовић – Министру грађевина, 20. мај/1. јун 1897, АС, МИД–П, Фасцикла III, Досије VI, Ж/4. Извештај главног инспектора Крстића, 19/31. мај 1897, Јагодина, АС, МИД–П, Ф – III, Ж/4, Пов. бр. 1545.

цивилним и војним функционерима, а посебно инспектору железнице Поповићу у Цариброду, јасно говори да су кнежеви рођаци превезени. Кнез је био потрешен „страшном поплавом која је погодила лепу српску земљу и болно погодила сестринску нацију.”⁷⁷ Истим путем, из Софије преко Београда за Лондон, запутили су се почетком јуна кнез Фердинанд I, принцеза Клементина и оба кнежевића. Требало је предузети све неопходне мере „за сигурно и удобно путовање кроза Србију, нарочито на оним местима где је саобраћај прекинут.”⁷⁸

*

Мада су Србију током 19. века погађале и друге временске непогоде (земљотреси), поплава је била најчешћа природна непогода која се понављала не само у неколико година већ, понекад, и током једне исте године. Велике поплаве – као што су биле оне 1896. и 1897. године – захватале су огромне површине у Кнежевини/Краљевини Србији и наносиле огромне материјалне штете. Често је страдао сточни фонд, уништавана је летина, страдале су куће у варошима и комплетна сеоска домаћинства. Било је и људских жртава. Последице се нису могле поправити годинама, а већ су долазиле нове поплаве. Није било могуће заштитити имовину и људе дуж свих токова, али већи радови на мелиорацији и подизању бедема ретко су предузимани и тамо где је то било најнеопходније. Често су и мештани били криви за веће штете јер је сеча шума била необуздана и непанска, мостови и бедеми нису чувани и обнављани, воденице су везиване тако да су руинирале обале или делове бедема, рибари су пробијали бедеме... Прецизна законска регулатива која није постојала у Србији током 19, регулисале ову област тек почетком 20. века.

⁷⁷ Р. Данић – Министру, 24. мај/5. јун 1897, Софија, АС, МИД-П, Ф – III, Ж/4, Пов. бр. 1545.

⁷⁸ Ђ. С. Симић – П. Велимировићу, 3/15. јун 1897, Београд, АС, МИД-П, Фасцикла III, Досије VI, Ж/4, Пов. бр. 1646. Докумената о томе како је протекло ово путовање нема.

Необјављена грађа

Архив Србије, Министарство унутрашњих дела, Полицајно одељење, 186, 1896, 1897.
Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење, 1897.
Раденик, 1871.
Српске новине, 1859, 1896 (LXIII), 1897 (LXIV).

Литература

- Алексић, А., *Мачва, са нарочитим погледом на поплавне прилике*, Гласник Српскога ученог друштва, Књига 72, Расправе и други чланци са цртежима, Београд 1891.
- Blanqui, Adolphe Jérôme, *Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841*, Paris: W. Coqueberet, 1843.
- Boué, Ami, *La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les mœurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet empire*, Tome deuxième, Paris 1840.
- Каниц, Феликс, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, Прва књига, Београд: Српска књижевна задруга и ИРО Рад, 1985.
- Карић, Владимир, *Србија. Опис земље, народа и државе*, Београд: Култура – Нови Сад: Православна реч, 1997.
- Квин, Мајкл Ц., „Дунавом кроз Војводину и Србију”, *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, Избор, превод и поговор Бранко Момчиловић, Нови Сад: Библиотека Корист и разонода, 1993.
- Куниберт, Бартол(омео), *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, Превео др. М. Р. Веснић, Београд 1901.
- Милић, Даница, „Један век привредне историје Шапца, (1815–1914)”, *Шабац у прошлости*, III, Шабац 1980.
- Милићевић, Милан Ђ., *Кнежевина Србија: географија – орографија – хидрографија – топографија – археологија – историја – етнографија – статистика – просвета – култура – управа*, Београд, Државна штампарија 1876.
- Митровић, Јеремија Д., *Баточина и околина у прошлости*, Крагујевац 1976.
- Павловић, Леонтије, „Смедерево и пловидба Дунавом и Моравом кроз векове”, *У: Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, Научни скупови Српске академије наука и уметности, књ. XV, Одељење историјских наука, књ. 3, Београд 1983.
- Панчић, Јосиф, *Нешто о нашим шумама*, приликом затварања првог излога земаљских производа 4. октобра 1870 у Крагујевцу, Крагујевац: Државна штампарија, 1879.

- Пејтон, Ендру Арчибалд, *Србија. Најмлађи члан европске породице или Боравак у Београду и путовања по планинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године*, С енглеског превео Бранко Момчиловић, Нови Сад: Матица Српска, 1996.
- Пирх, Ото Дубислав пл., *Путовање по Србији у години 1829*. Београд: Просвета, Библиотека Баштина 1, 1983.
- Спенсер, Едмунд, „Путовање капетана Спенсера кроз Србију 1850. године”, У: *Балкански путници о нашим крајевима у XIX веку*, Избор, превод и поговор Бранко Момчиловић, Нови Сад: Матица српска, 1993.

Ljubodrag P. RISTIĆ

FLOODS AND CONSEQUENCES:
THE KINGDOM OF SERBIA IN 1896 AND 1897

Summary

Owing to its many watercourses, Serbia was a beautiful and fertile land. However, in periods of heavy rainfall or as a result of increased meltwater due to sudden snow thawing, these watercourses could cause major flooding. In 19th-century Serbia, floods were frequent and could have dramatic consequences. Flooding could cause huge material damage. Torrential currents demolished houses and bridges, ruined fields and crops, and killed livestock and often humans. The floods of 1896 and 1897 stand out among the major floods that hit the Principality/Kingdom of Serbia. A large part of the country was affected by the flooding. The heaviest damage was suffered by plots and structures along the rivers Drina, Sava, all three Moravas and Nišava, as well as smaller rivers that had become torrential watercourses. Even some towns were flooded (Niš, Jagodina, Ćuprija, Paraćin, Čačak). In rural settlements, the currents destroyed village households, livestock, crops in fields, and grain in granaries. Many roads were ruined, and the flooding even blocked the Belgrade–Niš railway at a few points. The army had to be called in to assist rescue operations. The central and local authorities immediately began providing aid to victims, but this was not nearly enough. There was no adequate organization framework and the available material resources were ill-planned and inadequately distributed. It was not until the following 20th century that relevant legislation on the professional regulation of watercourses began to be introduced.

Мирча МАРАН*

**РУМУНСКИ ПУТОПИСЦИ О СТАНОВНИШТВУ
И НАСЕЉИМА У СРПСКОМ ПОДУНАВЉУ
(средина 19 – почетак 20. века)**

Апстракт: У раду је приказано неколико путописа објављених на румунском језику од средине 19. до првих деценија 20. века, чији су аутори позната имена румунске науке, књижевности и публицистике. Најзначајнији међу њима је историчар Николае Јорга, аутор неколико путописа, у којима описује подунавске пределе. У раду су приказани још и путописи Илије Гергела, румунског филолога и Теодора Филипескуа, хемичара и етнографа. У центру пажње су одломци поменутих путописа који се односе на део Подунавља који данас припада Србији. Изузетак у раду чини преписка румунског револуционара Николаја Балческуа, односно писма која је он слао из подунавских градова својим саборцима за време револуционарних догађаја 1848–49. године. Ова преписка садржи, како за српску, тако и за румунску и европску историју вредне податке о приликама у Кнежевини/Краљевини Србији, Београду и Војводини.

Кључне речи: путописи, Дунав, Србија, Београд, Банат, Румунија, насеља, преписка.

Дунав је од давнина представљао саобраћајну артерију која је повезивала централне са југоисточним деловима старог континента и, преко њих, западноевропске земље са Блиским истоком. Овом реком пловили су путници различитих нација, вероисповести, професија, политичких опредељења; људи који су ишли у потрагу за послом, авантурама, научним сазнањима; појединци које су прогањали закон или режим. Највише су, свакако, путовали припадници оних народа који су живели у његовој близини. Неки од тих путника су оставили вредне забелешке о ономе што су видели и доживели на тим путовањима.

Румунски путници који су пролазили српским Подунављем – било да су кренули према Будимпешти или Бечу, или још даље, према Западу, или су, пак, од Београда ишли на југ, према унутрашњости Балкана – оставили су низ записа о великој реци и њеним обалама, о становништву и насељима, о споменицима прошлости.

* mirceam@live.com

У даљем тексту осврнућемо се на неке од познатих личности румунске публицистике, књижевности и науке, које су боравиле на Дунаву и описале га у својим делима.

Николае Балческу – Писма са Дунава

Познатог румунског књижевника и револуционара Николаеа Балческуа (Nicolae Bălcescu) не можемо сврстати међу путописце, али ћемо се накратко задржати на његовој кореспонденцији коју је водио револуционарне 1848–1849. године са својим пријатељима и сарадницима Јоном Гиком (Ion Ghica)¹ и Алеку Голескуом (Alecu Golescu).² Балческу је, у неколико наврата, боравао у Подунављу, одакле је послао четрнаест до данас сачуваних писама,³ док је већи број његових писама заувек загубљен.

Револуционарно вреће које се 1848. ширило Европом, захватило је и румунске кнежевине Влашку и Молдавију. И док је покушај организовања револуционарног покрета и истицања захтева за либерализацију друштва у Молдавији пропао на самом почетку, у кнежевини Влашкој покрет је имао другачији ток. Основан је револуционарни одбор од 13 чланова, међу којима је био и Балческу, чије активности су биле усмерене на политичко и војно припремање завере.

Због репресивних мера које је спроводио режим, револуција је избила само у месту Излаз, у близини Букурешта, 9/21. јуна 1848. Подршку је добила само од војних јединица којима су командовали мајор Кристијан Тел (Cristian Tell) и капетан Николае Плојештеану (Nicolae Ploieșteanu). Јон Хелијаде Радулеску (Ion Heliade Rădulescu), један од вођа покрета, прочитао је револуционарни проглас и програм револуције. Проглас је садржавао 22 захтева, који су се највећим делом односили на реформе и модернизацију друштва. Формирана је привремена влада на челу са Јоном Хелијаде Радулескуом.

¹ Јон Гика (1816–1897), румунски политичар, економиста и писац. Сарађивао је са Н. Балческуом у организовању тајних револуционарних удружења у Влашкој (као што је „Братство”, 1843). Био је и један од вођа револуционарног покрета у Влашкој 1848. и после пада револуционарне владе био принуђен да оде у емиграцију. Из емиграције је тих година водио живу преписку са Балческуом.

² Александру Г. Голеску (1819–1881), румунски политичар, један од вођа Револуције 1848. у Влашкој. После пада револуционарне владе, у којој је био секретар, отишао је у емиграцију и остао у иностранству све до 1857. Био је близак сарадник и пријатељ Николаја Балческуа.

³ Nicolae Bălcescu, *Opere, IV, Corespondență*, Editura Academiei Republicii Populare Romîne, București 1964, 118–130, 155–172.

Под притиском револуционара, кнез Георге Бибеску је признао привремену владу, а затим је абдицирао и напустио земљу. Тако је, бар за краће време, власт у овој подунавској кнежевини била у рукама револуционарног режима. Прве мере нове владе односиле су се на укидање бољарских привилегија и на равноправност свих грађана, укидање цензуре, организовање националне гарде. Под притиском Русије, Отоманско царство је интервенисало како би вратило стари поредак у Влашкој. Турске трупе су савладале огроман отпор револуционара и 13/25. септембра ушле у Букурешт. Турски командант, Фуад-паша, прочитао је проглас о враћању на предреволуционарно стање. Најзначајније вође покрета, међу којима и Николае Балческу, ухапшене су и протеране из земље.⁴

Што се тиче четрдесетосмашког покрета Румуна у Хабзбуршкој монархији, који је такође значајан за боље разумевање историјских околности у којима је Николае Балческу писао своја писма са Дунава, треба напоменути да су се Румуни у појединим деловима монархије (Банат)⁵ приклонили мађарском покрету, док су они из Трансилваније⁶ ратовали против Кошутових присталица и остали верни Бечком двору.

Николае Балческу (1816–1852) један је од организатора и главних протагониста револуционарног покрета у Влашкој 1848, представник радикалне струје, која се између осталог залагала за поделу земље сељацима, за опште право гласа и за демократску републику. Био је члан привремене владе која је формирана јуна 1848, а после пропасти Револуције, одлази у избеглиштво у Трансилванију, где безуспешно покушава да помири румунски револуционарни покрет предвођен Аврамом Јанкуом (Avram Iancu) са револуционарима Лајоша Кошута (Kossuth Lajos). Као заклет противник хабзбуршког режима, Балческу је видео у мађарској револуцији покретачку снагу која је могла да уједини народе Хабзбуршке монархије у борби против реакције, те је у том смислу, све до краја револуције, покушавао да одржи везе са вођама мађарског покрета и да их убеди да промене свој став према немађарским народима, а истовремено и да убеди своје трансилванске сународнике да сарађују са кошутовцима.

⁴ О револуционарним догађајима 1848. у Влашкој видети: *Istoria României, compendiu*, Ioan Aurel Pop, Ioan Bolovan – coordonatori, Institutul Cultural Român, Cluj-Napoca 2004, 488–490; Mihai Bărbulescu, и др., *Istoria României*, Corint, București 2002, 297–303.

⁵ О покрету Румуна у Банату 1848–49. године видети: I. D. Suci, *Revoluția de la 1848–1849 în Banat*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Timișoara 1968, 270.

⁶ *Istoria Transilvaniei, vol. III (de la 1711 până la 1918)*, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca 2008, 311–371.

Балческуов боравак у српском Подунављу, у два наврата, први пут децембра 1848. и јануара 1849. и други пут од априла до маја 1849, познат је на основу преписке коју је водио са своја два поменута сарадника. Писма која је слао својим саборцима представљају интересантан извор за упознавање неких аспеката дешавања на просторима Подунавља у том периоду.⁷

Прво писмо је послато Јону Гики из Београда 16/28. децембра 1848. године. У том писму разматра питање покрета Румуна у Трансилванији и румунске емиграције из Влашке, али је, пре свега, интересантна информација да је прешао у Земун (*Semlin*), „након што се извукао из турских руку”, одакле је кренуо у Трансилванију, „како би простудирао покрет тамошњих Румуна и оних из Баната.”⁸ Балческу је, приликом интервенције отоманске војске у Букурешту био ухапшен, заједно са другим члановима револуционарне владе, и протеран из Влашке. У пратњи турских војника, група заробљеника, међу којима и Ал. Голеску, Јон Гика, Димитрије БолинтинEANУ (*Dimitrie Bolintineanu*) спроведена је до Дунава, где су укрцани на бродове. Касније су успели да се ослободе турске пратње и да стигну до Земуна.⁹ У Земуну је боравио са „сабраћом заробљеницима”,¹⁰ где су се договорили о одласку у Трансилванију како би оснивали одбор емиграната. То значи да је, у овом делу Подунавља, боравио још пре свог доласка у Београд.

Истог дана када је послао писмо Јону Гики, упутио је из Београда писмо и А. Голескуу.

Иако не даје прецизне информације о насељима и становништву Подунавља, што наравно, и није био циљ његове кореспонденције, неки његови судови о Србији, Јужним Словенима, ситуацији на Балкану и у Хабзбуршкој монархији, које саопштава својим саборцима, вредни су помена. Он је, како каже,¹¹ боравио међу Словенима три месеца и приметио је њихову приврженост Русији. Предвиђао је да ће се „следећег пролећа Бугарска и цела европска Турска побунити”, а да ће се турско царство срушити до лета, уколико не попусти европским хришћанима и тако их удаљи од Русије, јер је Русија „нада и морални ослонац Словена”. „Овде у Србији”, наставља Балческу, „цео свет прича отворено о револуцији која ће избити

⁷ О овој кореспонденцији видети и: Radu Flora, *Din relațiile sîrbo-romîne (Privire în ansamblu)*, Panciova 1964, 178–182.

⁸ Nicolae Bălcescu, *Opere*, 118.

⁹ О томе видети и: Dimitrie Bolintineanu, *Călătorii pe Dunăre și în Bulgaria*, București 1858, 19–29.

¹⁰ Н. Балческу – Јону Гики, Београд, 4. јануар 1849, N. Bălcescu, *нав. дело*, 122.

¹¹ Исти – А. Голескуу, Београд, 6. јануар 1849, N. Bălcescu, *нав. дело*, 125.

у Бугарској” и предвиђа даље јачање руског утицаја, иако су до Фебруарске револуције Словени били више наклоњени Француској. Исто расположење приметио је и међу словенским становништвом у Хабзбуршкој монархији, које „очекује Русе као неке ослободиоце.” Потом истиче да је популарност Руса, у тим тешким данима грађанског рата у Монархији толико порасла, између осталог и због тога што је „Русија снажно деловала путем пропаганде”, тако да их „чак и Румуни у Банату и Трансилванији желе и очекују да дођу, као неки спаситељи”.

Русија је радила на подизању устанка против турске власти и слањем својих дипломатских представника на Балкан. Наиме, Балческу обавештава Голескуа да је у Београд стигао руски посланик барон Грот, који је покушавао да наговори кнеза Александра Карађорђевића да подржи устанке у Бугарској и Босни.¹² Русија је намеравала да преко Србије снабдева устанике у тим земљама оружјем, а руски војници који су тамо упућени били би обучени у србијанску ношњу. Као претњу, али и као наводну помоћ кнезу Александру, руски званичник помиње могућност додељивања бугарског престола „Михаилу Милошу”,¹³ док би „један део или цела Босна била укључена у Србију”. Иако се српски министар унутрашњих послова Илија Гарашанин¹⁴ противио, већина осталих министара¹⁵ је подржала ову понуду. Француска је, са своје стране, преко свог конзула у Београду М. Фавра, покушавала да одврати Словене од сарадње са Русијом. То исто чине и пољски емигранти, на челу са Леноаром (Lenoir).¹⁶ Очигледно, плашећи се јачања руског утицаја на Балкану, сâм Балческу признаје да намерава да ради на спречавању распада Отоманске империје. „Ми нисмо противници јужних Словена” – каже Балческу – „него само Руса, а наша активност је у интересу Словена, који ће се једнога дана кајати као што се ми сада кајемо, што су се поклонили Русима”. Овај став је био типичан за румунску грађанску интелигенцију 19. и 20. века, претежно франкофилску. То је било посебно изражено када су се руске трупе налазиле у подунавским кнежевинама.

¹² Н. Балческу – А. Голескуу, Београд, 1/13. јануара 1849, *Исто*, 127.

¹³ Михаило Обреновић.

¹⁴ Илија Гарашанин, министар унутрашњих послова Србије 1843–1852.

¹⁵ У писму се не наводе имена тих министара.

¹⁶ Лудовик Звјерковски (*Ludovik Zwierkowski*), пољски емигрант који је деловао под француским именом Леноар (*Lenoir*). Опширније о томе у: Дурковић-Јакшић, Љубомир, „Сарадња Југословена и Пољака у Паризу 1848–1849”, *Историјски часопис*, XIX (1972); Зачек, Вацлав, „Улога Франтишека Заха у Србији. Кратак преглед животне монографије”, *Глас*, ССХС (1974).

Балческу је, како изгледа, напустио Београд 10/22. јануара и упутио се са својим саборцем Јоном Балачануом (Ion Bălăceanu),¹⁷ који га је пратио у емиграцији, према Трсту, одакле су намеравали да се укрцају на брод за Константинопољ.¹⁸

Како су се догађаји на фронтима у Угарској у пролеће 1849. почели одвијати у корист мађарских револуционара, Балческу је са својим сарадницима одлучио да се врати у Подунавље, како би поново покушао да ступи у контакт са Кошутом и његовим присталицама. Своје намере да крене из Константинопоља за Београд саопштио је Голескуу у писму од 1/13. априла 1849.¹⁹ Замолио га да му шаље писма на име Феликс Готлиб (Felix Gotlieb), преко француског конзулата у Београду или преко Леноара, сарадника кнеза Чарториског,²⁰ али и преко неког Готјеа (Gauthier), „који се ускоро враћа тамо”. У последњој реченици даје до знања да је одлучан да настави своју борбу против реакционарних режима, конкретније хабзбуршког, изјављујући следеће: „Ја сам акредитован и споразумећу се и са Србима и са Мађарима”.

Са својим саборцима Балачануом и Монтијем²¹ (касније су им се придружили и други сарадници) стиже у Неготин, одакле пише Јону Гики,²² саопштавајући му „да су већ пет дана тамо” и да су се задржали чекајући неке људе „да се врате из Београда”. Основна намера му је била да пређе Дунав и да се сретне са представницима мађарске владе, али је чекао, вероватно у жељи да види како ће се одвијати ситуација на ратиштима. У писму које шаље из Доњег Милановца,²³ обавештава га да су Мађари на три или четири дана удаљености. Истовремено, саопштава и своју намеру да оде до патријарха.²⁴

У сваком случају, јасно је да Балческу није журио да пређе Дунав, јер је 28. априла/8. маја још био у Београду, одакле шаље два писма – јед-

¹⁷ Јон Балачану (1828–1914), румунски револуционар, политичар и дипломата, пореклом из богате бољарске породице. Био је у једном мандату министар спољних послова Румуније, а познат је и по томе што је био први румунски амбасадор у Аустроугарској, постављен након признавања независности Румуније на Берлинском конгресу (1878).

¹⁸ Н. Балческу – Ј. Гики, Београд., 21. јануар 1849. N. Bălăcescu, *нав. дело*, 129.

¹⁹ *Исто*, 63.

²⁰ Адам Чарториски (*Adam Czartoryski, 1770–1861*), пољски политичар.

²¹ Алесандро Монти (*Alessandro Monti, 1818–1854*), италијански револуционар, учесник у мађарском покрету 1848–49.

²² Н. Балческу – Ј. Гики, Неготин, 17/29. април 1849, *Исто*, 155–156.

²³ Н. Балческу – Ј. Гики, Доњи Милановац, 18/30. април 1849, *Исто*, 157.

²⁴ Балческу је прилично неодређен, али је највероватније мислио на Рајачића.

но упућено Јону Гики²⁵ и друго Александрини Гика (Alexandrina Ghica).²⁶ Далеко значајније је прво писмо, јер у њему Балческу даје детаље о свом кретању обалом Дунава и о насељима у којима је боравио, а интересантни су и његови описи стања на које је наишао пошто је прешао у Банат. Балческу је са неколико својих пријатеља планирао да пређе у Банат, како би, за почетак, испитао ситуацију, са намером да касније ступи у контакт са вођама мађарског покрета. Пошто су са друге обале Дунава стизале контрадикторне информације о стању на ратишту, њихови планови су се мењали у зависности од обавештења која су добијали. Када су прешли на другу обалу Дунава, морали су, због опасности од сусрета са царским трупама опрезно да се крећу:

„Сутрадан, пошто смо визирали пасош у једном селу, кренули смо напред, говорећи да идемо да пређемо у Србију, код Градишта. Пре него што смо стигли тамо, сазнали смо да су Мађари дан раније ушли у Вршац, и да се те ноћи очекивало да уђу у Вајскирхен.²⁷ Тада смо одлучили да идемо у то место. Успели смо да визирамо пасош још до Ковина, говорећи да прелазимо код Семендрије.²⁸ Успут смо срели велики број избеглица из тих градова, као и трупе које су се дале у бекство. Зауостављани смо и испитивани на сваком кораку. Опасност по нас је утолико била већа, када смо схватили да је Тунес, који је прошао истим путем пре осам дана, био ухапшен као шпијун у Вршцу. Ми смо, међутим, лажима и храброшћу изашли чисти из свега и није нам се десило ништа лоше. Наша је срећа што говоримо румунски и српски. Увече смо стигли у Вајскирхен, одакле су сви побегли, осим неколико грађана Немаца и Румуна, мађарских партизана”.

Због опасности која им је претила од царских трупа, вратио се са друговима у Београд, где је, пише, боравио већ три дана. Намера му је била да поново пређе у Банат, односно у Панчево. Пошто је сазнао да су Мађари ушли у овај град, послао је једног свог човека да провери истинитост те информације. Резултат је био онакав какав је Балческу очекивао: „Човек се вратио. Мађари су ушли у Панчево данас у два сата. Мислим да ћемо сутра да кренемо.”²⁹

²⁵ Исто, 158–162.

²⁶ Супруга Јона Гике. Исто, 163–164.

²⁷ Бела Црква у јужном Банату.

²⁸ Смедерево.

²⁹ Исто, 162.

Од 28. априла/12. маја Балческу борави у Панчеву, у које је стигао ноћу, прешавши Дунав чамцем, „по једној страшној киши.”³⁰ У Панчеву се срео са Мором Перцелом (Mór Perczel), који га је „веома лепо примио”. Намера му је била да настави за Темишвар, како би се видео и са генералом Јозефом Бемом (Józef Bem). Он поново жали за преокретом који се десио у српском покрету, који је „прошле године био чисто националан, а сада се потпуно угушио у реакционарни покрет Аустрије. Нећу ти ништа причати о покрету Румуна у Ердељу. Он није имао скоро ништа националног. Још се Срби боре под својим заставама, док Румуни нису ни то имали”. Његов страх од јачања руског утицаја и замерка Србима и другим Словенима што су прихватили „московитски дух”, учинили су га још истрајнијим у покушајима да се приближи мађарском покрету.

Последње Балческуово писмо из српског Подунавља послато је Јону Гики из Панчева, 2/14. маја 1849. Он жали за изгубљеним данима, у којима није остварио готово ништа од својих планова. Сазнавши да се Бем налази у Оршави, истог дана је напустио Панчево и упутио се према Оршави. О његовом каснијем повратку у Панчево, из Ердеља, сазнајемо на основу једног писма Јону Гики које је послао из Париза 23. октобра 1849. године. Пошто је револуција окончана, а он у њој подржавао поражену страну, Балческу је покушавао да се извуче са територије Хабзбуршке монархије, путујући десет дана пешице, преобучен у продавца каца. Када је стигао у Панчево, провео је цео дан на пијаци, „по једној страшној киши, продавајући каце и свађајући се са бабама, по цео сат, због једне крајцаре.”³¹ Из Панчева је, са лажним исправама, прешао у Земун, одакле се, најзад, упутио за Беч, напустивши коначно, српско Подунавље. Умро је 1852. у Палерму.

³⁰ Исти – Ј. Гики, Панчево (?), 12. маја 1849, *Исто*, 166.

³¹ Исти – Ј. Гики, Панчево, 14. маја 1849, *Исто*, 227.

Николае Јорга о српском Подунављу

Велики румунски историчар Николае Јорга (Nicolae Iorga, 1871–1940)³² више пута је посетио Србију и, у међуратном периоду, Југославију. Одржавао је дугогодишње пријатељске односе са великим бројем српских научника, писаца, уметника и политичара. Неки од њих су присуствовали, као гости и предавачи, Јоргиним летњим курсевима у Валени-де-Мунте (Vălenii-de-Munte), а и сâм Јорга је често боравио у Београду, као истраживач у архивима, предавач, представник румунских државних и научних установа итд. Та његова путовања и боравци у Србији, између 1892. и 1940. године, забележени су у великом броју – научних, публицистичких и путописних текстова. У Српској краљевској академији је 10/23. новембра 1913. одржао предавање на тему српско-румунских односа.³³ У најтежим тренуцима по српски народ, 1915. године, Јорга је обезбедио у Олтенији (Мала Влашка) азил српским интелектуалцима који су, услед пада Србије под окупацију Централних сила, били принуђени да напусте своју домовину.³⁴ Један од његових најзначајнијих боравака у међуратном периоду у Београду био је поводом одржавања Међународног конгреса византолога (8–22. април 1927).³⁵ Ту прилику искористио је и за обилазак великог броја културно-историјских споменика са простора Краљевине Југославије. На овом путовању пратила га је група румунских студената, а утиске са овог боравка у југословенској држави описао је у књизи *У послератној Србији*.³⁶

³² Николае Јорга, историчар, професор универзитета и политичар, основао је више угледних научних установа, међу којима Институт за историју југоисточне Европе у Паризу, Византолошки институт и Институт за општу историју у Букурешту. Покренуо је више значајних научних публикација (*Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, *Revue historique de sud-est européen*, *Revista istorică*). Био је ректор Универзитета у Букурешту, члан Румунске академије наука и више страних учених друштава, међу којима и, од 1909. године, Српске краљевске академије (Одељење друштвених наука). Резултат његове историографске делатности је обимно историографско дело које броји 1.003 посебне публикације, 12.755 чланака и 4.963 рецензије. Био је један од оснивача Национално-демократске странке (1910), бивао је народни посланик, министар народне просвете, председник румунске владе (1931–1932). Убили су га 1940. припадници фашистичке организације *Гвоздена гарда* (Мирча Маран, Никола Јорга, *Српски биографски речник*, 4, И–Ка, Матица српска, Нови Сад 2009, 719–720).

³³ На ту тему објавио је књигу *Relations entre Serbes et Roumains*, București 1922.

³⁴ Barbu Theodorescu, „Nicolae Iorga și folclorul sîrbesc și cel românesc“, *Radovi simpozijuma – Actele simpozionului*, (Pančevo, 28. IX – 1. X 1972), Libertatea, Pančevo 1974, 592.

³⁵ Gligor Popi, *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1918–1941*, Novi Sad 1984, 283.

³⁶ О овом путопису ће бити речи нешто касније.

Први његови значајнији описи Београда и српског Подунавља потичу са почетка 20. века. У часопису *Sămănătorul*, који је излазио у периоду 1901–1910, а који су уређивала позната имена румунске књижевности Ђорђе Кошбук (George Coșbuc) и Александру Влахуца (Alexandru Vlahuță), Јорга је 1903. објавио краћи путопис под насловом *Зписи са путовања. Један дан у Београду*.³⁷ Он долази бродом из Румуније Дунавом до Оршаве, пограничног градића који је у то време припадао Аустроугарској монархији, „светилишта пасоша”, који је на обали имао железничку станицу, агенцију, царину, жандармеријску станицу и неколико кућа. Ту прелази на други брод, „царско-краљевски (или боље рећи, пошто се ради о угарском делу земље, краљевско-царски)”. На броду се врши контрола пасоша, „тих вредних комадића хартије, од чијег детаљног, ступидног и бруталног прегледа зависи сигурност и напредак угарске нације”. Ова „међународна литургија”, како ју је иронично назива Јорга, врши се „под бајонетом жандарма”, после чега се брод зауставља на скели на левој обали Дунава. Опис српске обале Дунава почиње од Кладова, „са кућама које се беле између дрвећа”, преко „непрекидних шума”, које личе на „једну огромну маховину на сурој кори старе земље”, где се брод „чува обале без путева, без села, ту и тамо прободене дубоким рупама”, које су представљале „основе старих ратничких мостова и војничких путева, које помиње натпис на Трајановој табли”. На овој слабо насељеној обали брод се зауставља само једном, „на пристаништу код једне мале варошице”. На супротној обали Дунава, „којој се брод чешће приближава”, на видик у је „прелепи модерни пут, који спаја добро сређена насеља на чијим се црквеним торњевима види сјај нашег источног крста”. Следи кратак опис људи, „тих Банаћана”, који су се укрцали на брод као путници. Неки од њих припадају вишим друштвеним слојевима, „имућни, чисти, који су кренули неким послом или у потрагу за здрављем”, или „цивилизованим“ особама са биноклом и мађарским нагласком”, а као супротност њима, биле су „сироте, ослабљене жене, са бледом децом у наручју – које су ишле по један новчић зарађен тешким радом”. Временом, „угарска обала”, она која припада банатском Подунављу, постаје монотона, услед густе насељености и цивилизације, док на супротној обали, србијанској, Јорга примећује „живе трагове мртве прошлости, прошлости пуне братоубилачке борбе, супротстављања паганском непријатељу, кавалерства, одбране, исцрпљености”.³⁸

³⁷ Nicolae Iorga, Schițe de drum. O zi la Belgrad, *Sămănătorul*, anul II, nr. 37/14, București septembrie 1903.

³⁸ Исто.

Добар познавалац српске историје и пријатељ Срба, Јорга даје свој кратак суд о Србима и њиховим насељима у Подунављу и у својој књизи *Румунски народ у Ердељу и Угарској у 1906. години*.³⁹ У кратком осврту на ове пределе, које је, као што је већ поменуто, посећивао и раније, Јорга види Оршаву као „аустријску луку са правим кућама”, одакле „брод води према Западу, Дунавом који се сужава”, тамо где „шуме на стенама потпуно заклањају поглед на Србију”, док се на другој обали нижу „путеви, фабрике, високи сеоски црквени торњеви”, преко Панчева, „где се даље настављају царске воде, све до места где се улива Тиса”. Ту се он осврће на „Србе, комшије и наше суграђане, који имају пуно добрих села у овој Торонталској жупанији.” У наставку, примећује да се са друге стране Тисе, „нижу се још већа насеља, где се налази и њихов центар, *Neusatz* или *Ujvidék*, на мађарском, преведено данас као *Neoplanta*, како су Румуни нашли за сходно да га зову”. Следи још један Јоргин коментар о Србима: „Ти Срби из Угарске, ограђени повољним повластицама, живи су, немирни, спремни на кавгу”, док су њихова села „скоро увек потпуно различита од наших, са којима се надмећу у богатству и у начину како се одевају и проводе.”⁴⁰

У књизи *Странице о данашњој Србији*,⁴¹ Јорга описује свој боравак у Србији у јесен 1913. године, када ране од балканских ратова још нису биле залечене, а нико није слутио да се мрачни облаци једног, далеко већег рата тек приближавају Србији, и не само њој. Први део ове књиге представља, у ствари, изводе са предавања које је професор Јорга одржао после свог боравка у Србији. Своје добро познавање Србије и прилика у њој Јорга саопштава слушаоцима, односно читаоцима, још у првој реченици: „Немојте очекивати да ћу следити обичај који имају многи путници – да одржим једно предавање о градовима које сам видео у периоду од недељу дана, нарочито због тога што сам их видео и другом приликом а пре свега зато што ме је моје занимање професора и писца историје толико пута довело у додир са српским светом у периоду који траје више од двадесет година, када сам имао прилику да будем у контакту са реалношћу која чини и садашњост ове земље.”⁴² Опсежна научна истраживања која је Јорга спровео, учинила су да стекне широка знања из области географије, етнографије и историје Србије.

³⁹ Nicolae Iorga, *Neamul Românesc în Ardeal și Țara Ungurască la 1906*, Editura Saeculum, București 2005, 383–384.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Nicolae Iorga, *Pagini despre Serbia de azi, Conferință ținută la Casa Școalelor, cu alte însemnări*, Editura Casei Școalelor, București 1914.

⁴² Исто, 3.

Први део књиге није обичан путопис, него много комплексније и потпуније научно излагање о српској реалности, о прошлости и садашњости.

Други део књиге може се, с правом, третирати као путопис о Србији, који је настао током путовања чији је циљ био да се српским властима преда „Карађорђево звоно”, које су румунски истраживачи пронашли приликом рушења Цркве Мадона-Дуду у Крајови. Прича поново почиње код Оршаве, пограничног места на Дунаву, где се прелазило из Румуније у Аустроугарску. Услед појаве колере у Румунији и Србији, „станица у Оршави је окупана у чорби за дезинфекцију, у коју нам потапају ципеле, и једна велика баштенска прскалица, коју свечано држи један службеник свестан чињенице да од њега зависи здравље целе Угарске, кваси делове мантила, капута, крзна, кожуфа и дроњака путника, које су окренуте према њему”.⁴³ Док је само десет година раније у свом путопису критиковао крутост угарских царинских органа у Оршави, сада је, изгледа, већ навикао на њихове поступке, јер тврди да се „ревизија пасоша врши скоро са љубазношћу”. Јорга је већ толико пута прелазео границу на овом пункту па једног царинског службеника назива „старим пријатељем Патером”, који га је једном приликом вратио са граничног прелаза зато што му је важност пасоша истекла.

Своје путовање Дунавом до Београда описује на сличан начин као и десет година раније: „исто дуго путовање на широким водама, са једне стране са банатским селима, од масивних зграда, окупљених на једном месту, али не и лепо сређених, са тешким црквеним торњевима, са доковима препуним сељака”. На другој обали, „гола стена, глинена обала затворена шумама, прамен обале без пута супротно предивној сечењијанској саобраћајници, рибари који чекају улов, радници у рудницима угља, чије високе пећи избацују дим”. Нешто даље: ... „поред неке цркве ниче вишеспратна зграда једног манастира, једне школе, у неком месту са малим кућама, са широким ливадама. Дубока је ноћ на пролазу поред рушевина Смедерева.”⁴⁴

Због колере, брод није пристао ни у београдску, ни у неку другу српску луку, него у Земун, где је Јорга са својим сапутницима морао да остави звоно српског војда на чување тамошњим властима, да би га, тек сутрадан, презеле српске власти, којима је и било намењено. Из Земуна су отишли за Београд међународним возом за Истанбул састављеним искључиво од вагона треће класе који су, због епидемије колере, „опрани, прскани, мазани, како и доликује, да се одбрани земља, не од наше заразе, јер ми имамо здравствене потврде ... привремене, него од заразе која би могла да дође,

⁴³ Исто, 46.

⁴⁴ Исто, 48.

путем цревне болести, из Београда, при повратку вагона”. При доласку на Београдску железничку станицу, сишли су са воза заједно са женама које „доносе у земљу поврће, лук и купус с оне стране Саве”. Њих пропушта „цариник са мрким, војничким погледом, и оне се са поштовањем заустављају испред младог чиновника, који има бледо лице и бутину оштећену метком, што за нас представља прву успомену на рат у овој земљи која је изгубила толико људи, али која не показује своје губитке”. И онда следи опис града: „Београдски едили⁴⁵ раде много, и, са широким улицама, гвозденим оградама, са новим калдрмама на којима ради на стотине радника, центар је осетно трансформисан, на штету старе лепоте турских кућа од округле пајанте, са балконима на улици, са крововима чији се црепови одавно крију испод маховине нагомиланих година”. Призори прошлог рата могу се приметити на сваком кораку. На улицама недељом шета војска – „официри у својим парадним униформама, војници сигурни у себе”, а „сам рат живи у свакој манифестацији јавног живота”. То се, пре свега, односи на кафане, „мађарске или руске моде”, у којима се „читају локалне новине”, у којима се играју карте и одржавају састанци зато што, „као и у суседној Аустроугарској, кафана представља важан орган јавног живота, а не кафану једног клуба, једне класе”, у које улазе „продавци разгледница, са призорима из борбе, победе, тријумфалних улазака”. Сва та сећања на рат нису садржавала у себи никакво омаловажавање противника, јер се „о Бугарима нигде није лоше говорило, него су критиковани само грехови њихове владајуће класе”, а за Бугаре сви кажу „да су вредни и храбри људи.”⁴⁶

Јорга је ценио и друге особине код Срба, као што је љубав према раду, „која се види на сваком кораку”. Бившег универзитетског професора Љубу Јовановића, „једног врло симпатичног и љубазног Далматинца”, који је постао министар просвете, срео је у недељу у подне како ради у згради свог Министарства (које се реновира „у стилу сецесије”), зато што је „потребно организовати школе у новој покрајини, стеченој у рату”. Упркос колери, која је харала градом, настава у школама се одвијала нормално, што је био случај и са наставом на универзитету, где је било смртних случајева међу студентима. Организација наставе се налазила у рукама „маестра” Цвијића, са којим је радило „још шест доцената за фолклор, етнографију и за све што се тиче проучавања ове балканске земље, коју су, из долине у долину, истраживали толико година он и његови ђаци”. Позитивни утисци које је Јорга стекао о

⁴⁵ Градски чиновници који се, између осталог, старају о грађевинама и о безбедности на улицама.

⁴⁶ Исто, 51.

Београду и о научним установама српске престонице, виде се и у начину на који је описао рад Академије, која је у тешким ратним годинама „испунила свој задатак”, у чијим „уским просторијама, са ликовима добротвора на зидовима, не недостају – и како је лепо што је то тако! – ни ликови Милана, ни жртвованог Александра.”⁴⁷

Етнографски музеј је „сигурно најинтересантнији на Балкану”,⁴⁸ смештен „у једној великој згради, са раскошним салама, штуковима, мермерима и позлатама”, док су канцеларије биле „ниске и мале”. Као и за друге сличне зграде „нашао се донатор, из редова имућније буржоазије, који је осетио дужност да буде користан својој нацији са једним делом своје имовине коју ће оставити иза себе”. Слично је било и са зградама Министарства просвете, Народног позоришта, на којима пажњу привлаче „орнаменти декоративног сликарства, који су позајмљени из националног стила”. Они су били слични онима у Румунији, што није било необично, зато што су, према Јоргином мишљењу, и један и други „део старог наслеђа трачко-илирске културе.”⁴⁹

У истом контексту, Јорга је укратко описао кућу Јована Цвијића, у којој је све рађено „до канделабра, столица и стола у трпезарији, са великом пажњом, по узору на драге народне моделе” и то не од стране једног дилетанта, него „једног великог научника, који је истовремено велики заљубљеник у своју земљу и нацију”. Тиме је Цвијић створио у својој кући „једну националну атмосферу која одговара његовим сталним научним делатностима као и емоцијама којима је обузет”.

Друга знаменита личност српског научног живота коју је Јорга посетио био је Стојан Новаковић. Посебан утисак на госта оставили су домаћини родитељи, „сиромашни и једноставни”. Стари отац, „очигледно поносан на положај свог сина” – универзитетског професора, отвара уваженом госту врата, док његова мајка „још увек носи стари турски фес трговаца из доба пашиног Београда.”⁵⁰

Коментари о кнежевима Милошу и Михаилу, о пиротским ћилимима и књигама које се штампају у Београду, представљају увод у последњи део Јоргиног текста о српској престоници. Јорга је, наиме, 10/23. новембра 1913, поводом доношења Карађорђевог звона у Београд, био на пријему код краља Петра I Карађорђевића, заједно са представницима румунске владе

⁴⁷ Исто, 53.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Исто, 54.

⁵⁰ Исто, 57.

Карианополом (Carianopol) и Ђорочануом (Giorgoseanu), после чега су гости задржани на доручку. Ту је, у кратким цртама, описан двор краља Петра, који се налази „у једној великој каменој палати”, јер је „стари крвави конак нестао, а бразда цвећа се спустила на његове темеље”. Окружен лакејима у црвеном, официрима, другим дворанима и пријатељима, стари владар показује за трпезом једну патријархалну фамилијарност са свима који су му близу, „познаје сваког од њих, говори им о стварима које су им драге, растужују га њихове туге и развеселавају њихове радости”.

Приликом ове посете Београду, професор Јорга је, са својим сарадницима, присуствовао свечаној седници Академије наука (чији је дописни члан био), где је одржао једноипочасовно предавање. Следећег дана је, на позив својих домаћина, одржао још једно предавање у Првој београдској гимназији. Његове посете Београду и Србији биће настављене и у међуратном периоду.

Нови (и последњи) Јоргин путопис у коме су описане српске земље, укључујући и Подунавље, објављен је 1927. у Букурешту под насловом *У послератној Србији*.⁵¹ Овога пута, знаменити румунски историчар је описао већи део земаља које су након Првог светског рата ушле у састав југословенске државе, али их у овом свом путопису све третира као Србију. Ту су, поред Подунавља, дати интересантни прикази Шумадије, Косова и Метохије, Македоније, Босне и Херцеговине, Далмације, Дубровника.

Ни у једном свом ранијем путопису Јорга није са таквим надахнућем писао о Дунаву, о чувеном „азијском гнезду” на Дунаву – острву Ада Кале, о Ђердапу, са римским остацима и невероватном природом. Упоређујући „српску обалу” са оном од пре Великог рата, путник примећује да је „нешто учињено, понегде чак много”, мислећи на модернизацију, али и да „са обе стране споменици средњег века живе и данас.”⁵² Међу споменицима поменуо је Рам, „чије се солидне куле нижу низбрдо, силазећи према уској обали”, док се нешто даље, „у даљини виде звоници цркве источног обреда града Вршца, испод плавих брегова који припадају уједињеној Србији.”⁵³

Посебан утисак на путника оставља Смедерево, чије зидине „ничу одједном, као једна средњовековна легенда, величанствена и страшна”, иако су једном делу тврђаве, који је сачуван у целини, „аустроугарска ђулад у последњем рату донела нову ноту трагедије оштетивши један од моћних торњева, који се рањен, нагиње према осталима”. У наставку се нижу „бас-

⁵¹ Nicolae Iorga, *În Serbia de după războiu*, Editura Casei școalelor, București 1927.

⁵² Исто, 9.

⁵³ Исто, 10.

тиони повезани једном ниском завесом зидина”, док се, према Београду, налази још једанаест таквих, „који се скупљају близу, у обруч пркосног фронта спремног за борбу.”⁵⁴

Опис Београда представља наставак и допуну Јоргиног претходног приказивања српске престонице из 1913. године. Сам аутор признаје да од тада није био у Београду, а да је у међувремену много тога направљено, „вредно престонице једне државе препуне ентузијазма и младости”. Са велике удаљености види се купола новог Универзитета, коју су саградили Американци, као и „бели спратови Краљевске Палате”, док улице, „које се увече остављају искључиво за пешаке, врве од света”. И поново се наглашавају позитивне промене, након периода „патњи и тријумфа”. Нове, велике зграде су никле свуда. Ту је Палата *Москва* са својом зеленом и црвеном керамиком и алегоричким фигурама у руској ношњи, Топчидер, „место проливане крви, убиства оног кнеза Михаила од кога је нација очекивала уједињење”. Као и у путопису из 1913, поново је описан Етнографски музеј, сада „привремено смештен у неколико просторија на доњем спрату једне баналне зграде”. Овај музеј је, очигледно, на Јоргу оставио посебан утисак, јер га опет описује до најситнијих детаља.⁵⁵

На улицама су још увек били приметни остаци старе оријенталне цивилизације, како у архитектури, тако и у ношњи грађана. Сукоб између новог и традиционалног је, по Јорги, попримао складну ноту, што се, између осталог, могло приметити и по женској ношњи на пријемима и скуповима, где су се, поред најмодернијих костима, могле видети и старије жене „са скупљеном косом испод црвеног феса, са широком црном хаљином”. Али нико се није подсмевао особи која је била сведок толиких тренутака славе, али и тешких дана, „него спуштају чела и благо савијају колена пред њом.”⁵⁶

Јоргини путописи приказују велики број земаља кроз које је овај знаменити историчар светског гласа пролазио на својим приватним, студијским или службеним путовањима. Спајајући у њима Оријент и Запад, он до краја задржава ноту дивљења и поштовања према својим српским пријатељима и према њиховој престоници – Београду.

⁵⁴ Исто, 11.

⁵⁵ Исто, 14–15.

⁵⁶ Исто, 16.

Теодор Филипеску: Од Сарајева, преко Београда, до Букурешта и Константинопоља

Путопис Теодора Филипескуа (Teodor Filipescu), под насловом *Моје путовање до Букурешта и Константинопоља*, објављен је као фељтон у дневнику на румунском језику *Tribuna* из Арада⁵⁷ и у свом првом делу садржи низ интересантних детаља који се односе на Београд и насеља у српском Подунављу. Теодор Филипеску (рођен 1870. у Глогоњу код Панчева) био је хемичар и етнограф, писац и публициста, познат, пре свега, по својим радовима о Каравласима у Босни и Херцеговини и другим румунофоним заједницама на Балкану. У првим деценијама 20. века, био је запослен у Сарајеву, као инспектор за контролу квалитета злата и сребра у Босни и Херцеговини, а после Првог светског рата прешао је у Румунију, где је дуго година радио као професор хемије и физике на Академији техничких наука у Клужу. Аутор је неколико монографија и других стручних и научних радова на румунском, српском и немачком језику, као и бројних чланака у публикацијама које су излазиле на румунском језику у годинама аустроугарског дуализма и у периоду између два светска рата.

Путовање, описано у поменутом путопису, имало је за циљ посету националној изложби у Букурешту, а посета Истанбулу била је више туристичког карактера. Путовао је са супругом и кћерком возом од Сарајева, преко Босанског Брода и Земунa, до Београда, а од Београда бродом до Турну Северина у Румунији, где су се путници укрцали у воз за Букурешт. Дакле, један Румун – грађанин Аустроугарске монархије, долази у Румунију „са стране”, али је осећа као своју земљу. Највећи део путописа представља опис Букурешта и националне изложбе коју је посетио. Наставља, затим, путовање возом до Констанце, румунске луке на Црном мору, одакле креће бродом за Истанбул. Вратио се возом преко Бугарске (упечатљив опис Софије) и, преко Пирота и Ниша, долази до Београда, да би из Земунa наставио возом за Сарајево.

Опис српског Подунавља почиње доласком у Земун, град који је Филипеску добро познавао, пошто је у њему похађао гимназију, али у путопису не даје никакве детаље о самом граду: „Те септембарске вечери стигли смо у 7 сати у земунску станицу, а у пола једанаест ноћу агенција нас је укрцала на брод ‘Сечењи’ који плови на линији од Будимпеште до Оршаве. Четврт часа касније, брод је упловио у реку Саву и пристао уз док српске

⁵⁷ Teodor Filipescu, „Călătoria mea la București și Constantrino-pol”, *Tribuna*, Arad, 1906, бр. 194–225; 1907, бр. 110–124.

престонице Београд.⁵⁸ Опис српске престонице је даје утисак да је писац био задовољан њеним изгледом: „Престоница Београд је по свом положају један веома леп град, горњи део града и тврђава остављају пријатан утисак на путнике.” Од грађевина, помиње „велику катедралу, која је саграђена у периоду 1837–1845.”⁵⁹ Дајући неке основне податке о њеном историјату, Филипеску помиње да се „пре ње на том месту налазила једна стара црква брвнара без торња, подигнута 1719.” Од других детаља, најдуже се задржао на причи о Ђорђу Поповићу, познатом и као Ђорђе Ђелеш, „епирском Румуну који је 1815. дошао у Србију”, „драгоману господара Милоша”, који је био сахрањен „у дворишту старе цркве”, а када је она срушена, његови посмртни остаци су сахрањени „код топчидерске цркве.”⁶⁰ Из напомена које је аутор дао, види се да је за приказивање историјских података о Београду и његовим личностима (пошто је и сâм одлично познавао српски језик) користио дело Јоакима Вујића *Путешествије по Србији*.⁶¹

Потом следи нешто детаљнији опис Калемегдана: „Лево од катедрале према Дунаву налази се Калемегдан (данас парк – ТФ) и тврђава, са својим великим шанчевима и зидинама, која је смештена између Саве и Дунава. На зидинама се виде карауле (стражарске куле – ТФ). У југоисточном делу тврђаве у турско доба налазили су се везиров, односно пашин сарај (двор, конак – ТФ) и две џамије, које се виде и данас. Око града су некад постојали шанчеви, који су ископани по наређењу аустријског принца Еугена, када је овај 1718. опседао Београд. Те шанчеве је користио и аустријски генерал Лаудон 1806–1807.”⁶² Они су се простирали од Дунава узбрдо, према Врачару, све до Саве, према Ади Циганлији. Данас се само понегде назире остаци тих шанчева”. Од народа који су живели у старом Београду, наш путописац помиње, поред Срба, још и Цинцаре, Грке, Јевреје и Цигане. Говорећи о Цинцарима, односно „македонским Румунима” (како их назива) и о њиховом значају за привреду главног града, Филипеску напомиње да се „у Београду налази 500 радњи у власништву ‚македонских Румуна’, који су

⁵⁸ *Tribuna*, Arad, бр. 194, 1906.

⁵⁹ Саборна црква, посвећена Светом Арханђелу Михаилу.

⁶⁰ О Ђорђу Поповићу званом Ђелеш, који је „у ствари Грк Георгијадес Папазоглу” и који је Милошу служио као „тумач, хазнадар, намесник у кнежеву конаку у Београду” и у: Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, Београд 1998, 261.

⁶¹ Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији*, Књ. 1–2, Београд 1901–2.

⁶² Аустријски генерал Гедеон Ернест Лаудон (Gedeon Ernest Laudon) је, за време последњег аустро-турског рата (1787–1791), освојио Београд и Смедерево (1789). Умро је 1790. Према томе, Лаудон свакако није могао користити шанчеве на Калемегдану 1806–07.

већим делом већ посрбљени.”⁶³ Од других установа и грађевина, сматра значајним још и Народни музеј, Универзитет, краљевску палату и старо гробље са црквом, и најзад, помиње Топчидер, „стару летњу резиденцију српских кнежева”, у чијем је парку „убијен српски кнез Михаило, чија се крв и данас чува као реликвија у малом музеју у конацима”. И на крају, ту је „једно велико стогодишње стабло са хоризонталним гранама испред конака, које представља посебан куриозитет”. Одлазећи бродом из Београда, путник се може дивити кулама које се уздижу поред зидина тврђаве, „од којих је највеличанственија Кула Небојша.”⁶⁴

Као што није придавао значај опису Земуна, Филипеску тако занемарује и Панчево, град који је најближи његовом родном месту и који је посетио небројено пута. Да ли је намерно прескочио опис та два, њему најближа града, које је сигурно најбоље познавао, не можемо знати. Он само каже да је „у шест сати ујутру брод пристао у панчевачку луку, а у пола осам стигао до града и старе тврђаве Смедерево у Србији”. Ту је показао нешто више интересовања за историју и изглед тврђаве: „Смедеревска тврђава, која се налази на Дунаву, има 24 куле, од којих су две велике и прелепе. Око тврђаве се налази шанац у који је за време ратова пуштана вода”. ... „Ту су у близини још и тврђава Кулич, а источно од Градишта и тврђава Голубац”. Наравно, помињући Смедеревску тврђаву, није могао да заобиђе кратку причу о деспоту Ђурђу Бранковићу и његовој супрузи, „која је била толико омрзнута, да је до данас народ у Србији и Босни назива *проклетом Јерином*.”⁶⁵

Након проласка поред Градишта и Голупца, брод „Сечењи” је завршио своју пловидбу у Оршави, где су се путници укрцали на други брод за Турну Северин. Напуштајући српско Подунавље, Филипеску завршава опис пловидбе Дунавом, последњом рутом од Базјаша до Турну Северина, где се „међу многобројним лепотама могу видети Ђердап, острво Ада Кале и дунавски канал, који је вештачки ископан.”⁶⁶

Филипеску је са својом породицом на повратку из Цариграда возом поново стигао до Београда и Земуна, али више не даје податке који би били значајни за становништво и насеља Подунавља. Својим путописом је, пре свега, желео да читаоцима пренесе своја запажања и импресије са букурешке Велике изложбе као и из Цариграда – једног од најегзотичнијих градова Старог континента.

⁶³ О посрбљавању Цинцара видети: Душан Ј. Поповић, *О Цинцарима, Прилози питању постанка нашег грађанског друштва*, Прометеј, Београд 2008, 279–285.

⁶⁴ *Tribuna*, Arad, бр. 194, 1906.

⁶⁵ *Исто*.

⁶⁶ *Исто*, бр. 195, 1906.

Илије Гергел и „путовање на точковима” од Румуније до Далмације

Трећи путописац чије је дело анализирано у овом раду је др Илија Гергел (Ilie Gherghel, 1860–1931), румунски филолог и фолклориста. Путопис је објављен у књизи под насловом *Кроз поља предака*,⁶⁷ и то у два издања: 1928. и 1930. године. Исти путопис је претходно објављен као фељтон у часопису *Sămănătorul*, 1909. године. Необичано путовање Гергел организује, из хедонистичких разлога, на бициклу, 1908. године са намером да посети пријатеља у Далмацији. У то време није било довољно добрих путева, а ни бицикл као превозно средство још није био довољно технички усавршен, што се показало на путу, па Гергел наилази на разноврзне потешкоће. Интересантније је оно шта је видео у српском делу Подунавља и описао у свом путопису.

Гергел је кренуо на пут 1/14. августа 1908. године из Калиманештија и после седам дана путовања стигао је до Оршаве, где је, након одмора, „узјахао свог металног Пегазу” и кренуо према Казану. Описи предивне природе која га је импресионирала испресецани су кратким освртима на дела људских руку, те се, поред „српских планинских врхова”, виде „усамљене куле и торњеви неке руине, вековима заборављене”. Код Беле Цркве је морао да се удаљи од обале Дунава, пошто је ту терен био песковит. Белу Цркву, у којој се задржао неко време како би се одморио и поправио свој бицикл, видео је као „провинцијски српско-немачки град са широким, правим и асфалтираним улицама”. На 16 километара од Беле Цркве, у близини реке Караш, пут се нагло завршавао, тако да је Гергел морао да настави по лошем, песковитом путу, по коме је његов бицикл „пливао”. Саветовано му је да нађе пут до Дубовца, одакле би могао да прати шанац који је тек стваран „у циљу одбране богатих поља долине Дунава од његових таласа”. Када је стигао до насипа, схватио је да му возња ни на том месту није лака, али је ипак „нашао одређену утеху, дивећи се огромној конструкцији која је коштала око 30 милиона круна, плаћених од стране великих и малих власника чија се земља периодично налазила под водама за време поплава”. По сличном путу је возио све до села Гај. Ту је пут био мање прашњав, „али је са друге стране био дубоко испресецан са два канала, што је отежавало возњу, пошто су педале лако додиривале кад спољну страну, кад средину пута”. Преноћио је у селу Гај и путовање наставио сутрадан. Од Гаја до Панчева требало му је четири часа возње.

⁶⁷ Ilie Gherghel, *Prin câmpi și plaiuri străbune*, Editura Casei școalelor, București 1928, 16–50.

Када је стигао у Панчево, „где се бродом прелази у Београд”, царина није радила, јер је била недеља, па је Гергел одлучио да узме брод до Земуна и да тамо остане до понедељка. Овај град описује као место од 25.000 становника, претежно Срба, који је одвојен од српске престонице реком Савом, коју види као важну стратешку тачку, неку врсту „ока” Аустрије према суседним земљама. Пошто је провео ноћ у једном хотелу, у чијем ресторану је био сведок свађе између, како он каже, локалних Срба и помађарених Јевреја, следећег дана је прешао у Београд, користећи за главни град Србије синтагму „Оријент у српском издању”. Трудио се да буде што пажљивији, како не би пропустио нешто „што је чуо или читао о тим славним Србима”, народу за који зна да је од старине био организован на принципу „задруга”, али да је „одједном ишчупан из тих својих прастарих обичаја, који су одговарали његовом духу, и присиљен да се прилагоди уставном животу”. После неочекивано пријатног искуства са српским цариницима, од којих је један „говорио чак прилично добро румунски”, Гергел је узео собу у хотелу *Македонија* и упутио се у *Прво српско бициклистичко друштво*, да би „испунио своју дужност спортисте”, али пре свега како би се информисао о путевима и о другим стварима које су му биле битне за наставак путовања. На његово изненађење, примљен је са великом љубазношћу, „пошто су румунски гости прилично ретки у Београду”. Његови домаћини, „собраћа Срби”, давали су му савете, водили га и шетали по Београду, одвели на ручак... И не само то. Механичар клуба му је поправио бицикл, наравно, без икакве надокнаде. Затим су га водили да разгледа знаменитости престонице:

„У понедељак сам, између осталог, видео тврђаву Калемегдан, са римским бунаром до кога води 207 степеника, на дубини до нивоа Саве, затим војни, па Етнографски музеј, велике лепоте, и Земаљски музеј. У уторак је нас неколико особа посетило прелепи парк Топчидер, који има један лепо и природни наставак у околним шумама и брежуљцима. Овај парк ми је, међутим, пробудио и грозна историјска сећања, која су ипак бледа у односу на страшни масакр у коме се, пред нашим очима, угасила династија Обреновић.”

Те вечери је, са својим домаћинима, шетао улицама Београда, прошао поред Народног позоришта и посетио неизоставне београдске кафане, у којима су свирали музичари – Цигани.⁶⁸

Када је, 31. августа/13. септембра напустио Београд, пратио га је, још неко време, један од његових нових пријатеља, М. Мандић, чиновник у једном осигуравајућем друштву. Гергел је, затим, наставио пут сâм по

⁶⁸ Исто, 33–34.

унутрашњости Србије, по Босни све до Далмације, која је била његово крајње одредиште.

И други аутори који су путовали овим крајевима дају у својим путописима дуже или краће описе Дунава, његове обале и насеља поред којих су пролазили или се у њима заустављали и боравили дуже или краће време. Међу њима је Николае М. Попеску (Nicolae M. Popescu), румунски теолог и ђакон манастира Замфира – Прахова, који своја запажања са путовања по Банату из 1909. године, описује у делу *Кроз Тимишварски Банат*. Овај путопис је објављен 1911. године у публикацији *Biserica Ortodoxă Română* из Букурешта,⁶⁹ и, потом, исте године, као посебна књига. Један део путописа односи се и на насеља која се налазе у близини банатске обале Дунава. Овај путописац је провео један дан и у Београду, одакле се бродом вратио за Румунију. Осим информације да је у граду запазио мноштво свештеника пошто је у току била нека црквена конференција, овај аутор нам не даје друге податке о свом боравку у српској престоници.

Ово су, наравно, само неки од најинтересантнијих путописа чији су аутори румунски публицисти, књижевници, научници и културни радници, који су описали насеља и становништво са обале или из непосредне близине Дунава и тако дали свој допринос бољем познавању реке која је током историје раздвајала, али у много већој мери повезивала европске народе.

У свим тим описима уочљиво је дивљење према природним лепотама које окружују обале Дунава, пре свега када је реч о Ђердапу, али и покушај да се речима прикажу дела људских руку, са обе стране велике реке. Сваки од путника је, бар са неколико речи, описао историјске споменике српског Подунавља – пре свега Смедеревску тврђаву, која је за време Великог рата претрпела оштећења, на шта је, у својим описима, посебно указао Николај Јорга. Описи српске престонице су, ипак, најопширнији и, рекло би се, најстудиознији, нарочито у Јоргиним путописима. Јорга је, наиме, једини од наведених аутора у више путописа описао своја запажања о Београду, и то у једном дужем временском интервалу (1903, 1906, 1913, 1927), тако да се само код њега могу пратити, у одређеној мери, динамика развоја овог града, његово израстање од једног балканског града, са јаким елементима оријенталног у себи, ка модерној европској престоници. Преплитање традиционалног и модерног, како у изгледу улица, зграда, тако и у начину облачења и

⁶⁹ Niculae M. Popescu, „Prin Banatul Timișorii”, *Biserica Ortodoxă Română*, an. 34, nr. 11, București, 1911.

понашања грађана, представља једну од главних особина београдске реалности. Ти елементи су, донекле, присутни и у описима Филипескуа и Гургела.

Планирање простора у приобаљу Дунава и уопште, у Подунављу, није интересовало путописце, па није ни приказано у задовољавајућој форми и обиму у њиховим делима. Због тога се, на основу њих, не може стећи комплетнија слика подунавских насеља. Путописи Јорге, Филипескуа, Гургела, па и Балческуова писма, допуњавају слику овог поднебља, о коме битне податке ипак дају други, прворазредни историјски извори. Приметно је да је румунске путописце, у великој мери, интересовало културно и историјско наслеђе српског народа и њему су посвећивали највише пажње. Поред тога, очигледна је њихова фасцинација природним лепотама Подунавља, првенствено, али не и искључиво, фасцинација Ђердапом и контрастима банатске и српске стране Дунава.

Узимајући у обзир чињеницу да су румунски путописци који су описали српске пределе мање познати српској историографији, покушали смо да овим радом укажемо на нове теме и на могуће правце неких будућих истраживања историје подунавских насеља.

Извори и литература

Објављена грађа

Bălcescu, Nicolae, *Opere, IV, Corespondență*, Editura Academiei Republicii Populare Romînia, București, 1964.

Путописи

Bolintineanu, Dimitrie, *Călătorii pe Dunăre și în Bulgaria*, București 1858.

Filipescu, Teodor, *Călătoria mea la București și Constantrinoopol*, *Tribuna*, Arad, бр. 194–225 (1906) и 110–124 (1907).

Gherghel, Dr. Ilie, *Prin câmpi și plaiuri străbune*, Editura Casei școalelor, București 1928.

Iorga, Nicolae, *În Serbia de după războiu*, Editura Casei școalelor, București 1927.

Iorga, Nicolae, *Neamul Românesc în Ardeal și Țara Ungurască la 1906*, Editura Saeculum, București 2005.

Iorga, Nicolae, *Pagini despre Serbia de azi, Conferință ținută la Casa Școalelor, cu alte însemnări*, Editura Casei Școalelor, București 1914.

Iorga, Nicolae, *Schițe de drum. O zi la Belgrad, Sămănătorul*, anul II, nr. 37/14, București, septembrie 1903.

Popescu, Nicolae, M., *Prin Banatul Timișorii, Biserica Ortodoxă Română*, an. 34, nr. 11, București 1911.

Литература

Bărbulescu, Mihai и др., *Istoria României*, Corint, București 2002.

Dobrei, Florin, *O călătorie prin Banatul sârbesc de altădată, Europa, Revistă de literatură, artă, cultură și tranziție*, redactor-șef Pavel Gătăianțu, nr. 8, Novi Sad 2011, 91–95.

Дурковић-Јакшић, Љубомир, „Сарадња Југословена и Пољака у Паризу 1848–1849”, *Историјски часопис*, XIX (1972).

Flora, R., *Din relațiile sârbo-române (Privire în ansamblu)*, Panciova 1964.

Flora, Radu, *Relațiile sârbo-române, noi contribuții*, Panciova 1968.

Istoria României, Compendiu, Ioan Aurel Pop, Ioan Bolovan – coordinatori, Institutul Cultural Român, Cluj-Napoca 2004.

Istoria Transilvaniei, vol. III (de la 1711 până la 1918), Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca 2008.

Milin, Miodrag, *Relațiile politice româno-sârbe în epoca modernă*, București 1992.

- Маран, Мирча, Николај Јорга, *Српски биографски речник*, Главни уредник Чедомир Попов, 4, И-Ка, Матица српска, Нови Сад 2009, 719–720.
- Popi, G., *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1918–1941*, Novi Sad 1984.
- Radovan, Alexandru, *Interferențe româno-sârbe în Banat*, Timișoara 2003.
- Theodorescu, Barbu, Nicolae Iorga și folclorul sîrbesc și cel românesc, *Radovi simpozijuma – Actele simpozionului (Pančevo, 28. IX – 1. X 1972)*, odgovorni urednik dr Radu Flora, Libertatea, Pančevo 1974, 591–603.
- Țurlea, Petre, *Nicolae Iorga în viața politică a României*, Editura enciclopedică, București 1991.
- Зачек, Вацлав, „Улога Франтишека Заха у Србији. Кратак преглед животне монографије”, *Глас*, ССХС (1974).

Mirča MARAN

ROMANIAN TRAVEL WRITERS ON POPULATION
AND SETTLEMENT IN THE SERBIAN PODUNAVLJE
(Mid 19th – Beginning of 20th Century)

Summary

The paper presents several works by Romanian authors from the 19th and the first decades of the 20th century who in their travelogues, letters and recollections describe staying in Podunavlje (region surrounding the river Danube), where they stayed for a longer or shorter time. Bearing in mind that Romania is also a Danube country, it is no wonder that a large number of Romanian writers, cultural and political workers or scientists came or went via Danube through Serbian region, describing what had left the strongest impression on them, or simply what they considered to be important to say about their journey through this region. The descriptions of historical monuments and settlements, roads and, above all, the capital Belgrade, with its streets, buildings and churches, with the Kalemegdan fortress, are an interesting contribution to the study of spatial planning in the parts of Serbia that are near this big river, despite the descriptions not being sufficiently present in the works of Romanian authors.

A Romanian poet and revolutionary Nicolae Balcescu (1819–1852) visited on several occasions this region during the Revolution of 1848–1849, as a political emigrant who was forced to leave the country because of the failure of the Revolution in Wallachia, so he passed through the Serbian Podunavlje. During his stay in Belgrade (December 1848 – January 1849), he sent letters (six of them are preserved) to his friends and comrades, and on his next trip (April–May 1849) he stopped at Negotin, Donji Milanovac and again in Belgrade, and finally in Pančevo, from where he sent four more letters. From the mentioned towns he sent a total of 14 letters, from which we learn that his intentions, as an opponent of the Habsburg regime, were to contact Kossuth's revolutionaries and that was the reason he spent a certain amount of time in the towns on the Danube.

A famous historian Nicolae Iorga often spent time in Serbia and Yugoslavia, respectively, as a researcher and historian, and in the interwar period as a politician and a supporter of the Serbian (Yugoslav) – Romanian friendly relations.

Known as a very prolific historian and writer, he found time to write travelogues. His stays in Belgrade and other towns on the Danube are described in more travelogues, including *Sketches from a Trip, One Day in Belgrade* (1903), *The Romanian People in Transylvania and Hungary in 1906*, as well as *Pages about today's Serbia* (1913) and *In the postwar Serbia* (1927).

A travelogue by Teodor Filipescu, a chemist by profession, but who seriously devoted himself to ethnographic research of the Romanian-speaking population in the Balkans, is entitled *My journey to Bucharest and Constantinople*, and was published as a series of articles in the journal *Tribuna* from Arad in 1906–1907. Although the main parts of this work are related to the Romanian and Ottoman capital, the descriptions of the Danube and the Serbian capital are not left out, and the main objective of his journey, as we believe it to be, is the search for his own identity, keeping in mind that the author was a citizen and a state officer in the Austro-Hungarian Monarchy.

The last travel writer presented in this paper is a linguist and an ethnographer Ilie Gherghel, a Romanian travel writer who in 1908 visited “on his bike” several areas with the Romanian-speaking population in Podunavlje and the Balkans, which he described in his work *Through the Fields of Our Ancestors*. This strange odyssey partly took place in Banat, where the author lived in Bela Crkva, in Pančevo and in several villages near the Danube, and there are interesting descriptions of people and events that occurred in Zemun, where the traveler crossed to Belgrade. He remained there for several days and gave interesting descriptions of the Serbian capital, and then he continued to travel through the midland of Serbia, Bosnia and Herzegovina, all the way to Dalmatia.

Other, less well-known authors provide no less interesting sketches from their travels through these parts. In 1909, a Romanian theologian Nicolae M Popescu spent three weeks in Banat, and he described his observations in his work *Through the Timișoaran Banat*, which was published in 1911 in the journal *The Romanian Orthodox Church* in Bucharest, and in the same year he published the travelogue in the form of a book.

These are just some of the travelogues authored by Romanian publicists, writers, scientists and cultural workers who described the villages and towns and the population from the shore or from the immediate vicinity of the Danube, thus giving their contribution to the better understanding of the river, which through history separated, but to a much greater extent connected the European nations.

Превод на енглески језик: Кристина Јовановић

др Ранка ГАШИЋ,* др Злата ВУКСАНОВИЋ МАЦУРА**

САВА И ДУНАВ У УРБАНИСТИЧКОМ ПЛАНИРАЊУ БЕОГРАДА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА***

Апстракт: У чланку је реч о урбанистичким плановима за трансформацију и уређење београдског приобаља, урађеним у периоду између два светска рата. Разматрани су планови и пројекти који су обрађивали питања речног саобраћаја, лука и пристаништа, регулисања обала и насипања баровитих терена. Они су пројектовани у тесној спрези са решавањем железничког чвора и са потребама уређивања градског ткива. Кроз анализу процеса израде и реализације планова за формирање лука на Сави и Дунаву, те бурних стручних и јавних полемика које су га пратиле, приказана је тежња Београда да своје реке и обале стави у функцију урбаног развоја. **Кључне речи:** Сава, Дунав, Београд, урбанизам, урбанистички планови, урбани развој, приобаље, међуратни период

1. Уводна разматрања

Важност водених токова Београда вишеструко је анализирана кроз историју а и у данашње време у одговарајућим урбанистичким и интегралним стратегијама и урбанистичким плановима као привредна, околишна, еколошка, културно-историјска, естетска и симболичка вредност и ресурс.¹

* rankagasic@gmail.com

** z.macura@gi.sanu.ac.rs

*** Рад је настао као резултат истраживања на пројектима „Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: између демократије и диктатуре” (бр.177016) и „Географија Србије” (ТР 47007), Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Од великог броја стратешких докумената, урбанистичких планова и сродне документације који третирају проблематику београдских река, овде ћемо навести само неколико, насталих током протекле деценије. Стратегија развоја града Београда, *Службени лист града Београда*, 21/2011, Београд 2011; *Нацрт планова генералне регулације грађевинског подручја седишта локалне самоуправе – Град Београд*, Београд 2011; Регионални просторни план административног подручја града Београда, *Службени лист града Београда*, 10/04, Београд 2004. и 57/09, Београд 2009; Генерални план Београда 2021, *Службени лист града Београда*, 27/03, Београд 2003. и 25/05, Београд 2005; Урбанистички завод Београда, *Студија Београдског приобаља – прва фаза*, Београд 2007; Верица Гбурчик и Слободан Тошовић (ур.), *Еколошко вредновање Београда*, Београд, 2005; Решење о стављању под заштиту природног добра „Велико ратно острво”, *Службени лист града Београда* 7–9/05, Београд 2005.

Река утиче на географско-климатске карактеристике града, служи за водоснабдевање и хигијенске потребе, а посебно за саобраћај, што има изузетан економски, али и геополитички значај. Појам обала односи се на спој воде и копна, који захвата у попречном профилу део речног корита (при ниском водостају) и део копна (при високом водостају). Реч је о појасу са изразитом водопривредном функцијом – пловидба, пристајање, заштита од поплава, наводњавање итд.

Приобаље означава издужен, вијугав појас копна који прати линију обале реке. Док је спољна граница ка реци јасно дефинисана високим водостајем, дотле је унутрашња граница приобаља флуидна. Она се у урбанистичким плановима одређује у зависности од актуелног коришћења простора или будуће намене земљишта. Приобаље може да буде у функцији заштите, водопривреде и саобраћаја (инундација, заштићено природно добро, водоизвориште, приступ реци, пристани, везови, лука са својим садржајима и сл) или да има ма коју другу градску функцију (туризам, централни садржаји, привредна зона, индустрија, становање, рекреација и сл). Најчешћи третман приобаља јесте његово стављање у одређену категорију намене ради одређеног начина коришћења што изазива велике биотехничке и грађевинске промене обале и приобаља у односу на природно стање. За унутрашњу копнену границу приобаља може се условно узети прва јача саобраћајница, улица или пруга која јасно раздваја начин коришћења приобаља од начина коришћења градског ткива које се на приобаље наслања. Предмет овог чланка је урбанистички третман овако дефинисаних обала и приобаља Саве и Дунава у међуратном периоду, када је постављен основ за данашњи начин коришћења обала, њихов изглед и везу са градом.

Иако је београдске обале и приобаља могуће посматрати са разних становишта, у средишту овог рада је проблематика речног саобраћаја, лука и пристаништа, регулисања река и насипања баровитих терена.

2. Београдске обале и њихово планирање у 19. веку

Београд је у својој ранијој историји био утврђени град и према савременим мерилима мало насеље, окружено великим воденим токовима. Велика равница и воде које су сезонски плавиле околно подручје са обе стране река, биле су основно природно окружење људи на простору београдског гробена. Површина покривена водом, стално или повремено, била је много већа од површине насеља, па је изгледало да плато са Београдском тврђавом задире у огромно језеро. То се променило тек у последњих сто

година историје Београда, кроз време у коме је град вишеструко нарастао, а ток река и сезонске поплаве у великој мери регулисане у односу на стање у даљој прошлости.

Карактеристике терена на ширем подручју Београда отежавале су и чиниле скупим и дуготрајним радове на регулацији река и насипању терена у околини. Многи терени у граду били су стрми и водоплавни, сливови река мали, није било довољно шума, падавине су периодично биле веома велике, а разлике у водостају током године су биле знатне. Реке и потоци у околини Београда имају мали пад и малу просечну брзину, а обилне количине воде сливају се са великих површина. Све је то отежавало отицање воде и доводило до таложења наноса и до поплава.² Ниски терени око река нису били погодни за градњу и било је потребно насипање.³

Дунав и Сава око Београда природно имају нестабилан ток. Сава прavi нагли заокрет у околини Макиша, што је на том делу довело до формирања острва, која су се образовала и на простору ушћа. Иза Београда, ток Дунава се устаљује, осим што између Панчева и Великог Села поново има лабилан ток и серију острва.⁴ Макиш, делови уз Саву и простор касније назван Бара Венеција, те на дунавској страни Јалија, дунавско поље, простор низводно ка Карабурми и Карабурма, били су мочварно подручје које је трансформисано далеко након завршетка Другог светског рата. Када се овом низу додају и аде – велика и мала Циганлија и Ада Међица на Сави, затим Ада Врба, Мало и Велико ратно острво на Ушћу, те Ада Хуја на Дунаву, као и обала и приобаље будућег Новог Београда – добија се представа о приобаљу које је било предмет београдског урбанизма и изградње.

Дунав и Сава су крајем 19. века биле прометне саобраћајнице, а Београђани су проводили време дуж обала.⁵ У неким урбанистичким плановима из 19. века, донекле се узимало у обзир уређење обала и изградња пристаништа.⁶ То је случај са планом Стари Београд (део у шанцу) како сада

² *План града Београда са околином*, девет листова у R 1:10.000, Саставио и нацртао војни топограф Кондратјев, Дирекција за изградњу нових железница, Београд 1922.

³ Бранислав Мирковић, „Привредни чиниоци београдског подручја”, *Београд. Генерални урбанистички план 1950*, ур. Милош Сомборски и др, Београд 1951, 52–60, 52, 55.

⁴ Миладин Пећинар, „Хидротехнички проблеми Београда”, *исто*, 87–96.

⁵ Драгана Ћоровић, Љиљана Благојевић, „Water, society and urbanization in the 19th century Belgrade: Lessons for adaptation to a climate change”, *Spatium* 28, Београд, децембар 2012, 53–59, 55.

⁶ Мирјана Ротер Благојевић, „Предлог проучавања настанка и развоја насеља на простору Савске падине и трансформације њеног развојног изгледа”, у: *Зборник радова последипломских студија. Архитектонска организација простора 1997–1998*, Београд 1998, 91–132, 111–116.

постоји и како би био регулисан инжењера Емилијана Јосимовића из 1867.⁷ На Плану Вароши Београда који је потписао инжењер Јован Смедеревац 1890,⁸ уочавају се извесна унапређења и обала и приобаља. С обзиром на то да је претходне деценије већ био развијен, што се види и на плану Стевана Зарића из 1878,⁹ као и на плану из 1886,¹⁰ простор београдског пристаништа, између Карађорђевог улице и линије обале, претрпео је мање регулационе захвате. Планови из 1878. и 1886. године, као ни онај Јосимовићев, не садрже регулацију обала. У то време она није била занимљива за Београд који је био премали да би размишљао о одбрани од Дунава кејовима и насипима, а Савско пристаниште је било сасвим довољно за варош од педесетак хиљада становника.

Деведесетих година 19. века, постојеће пристаниште у Карађорђевој улици постало је претесно за обим трговине, па је професор Велике школе Никола Стаменковић, предложио 1895. изградњу пристаништа базенског типа у Бари Венецији.¹¹ Грађење истоварног кеја започето је 1907, али је убрзо обустављено због недостатка средстава. Године 1898, продужена је железничка пруга и постављени су нови магацини и станице, што је било од кључне важности за развој и функционисање дунавске индустријске зоне.¹²

⁷ Е. Јосимовић је предлагао градњу кеја са стовариштима на Сави и базенско пристаниште на Дунаву, као и њихово повезивање тунелом. На цртежу плана, простор Јалије и даље низводно означен је као „плављено поље” где је предлагао пошумљавање. (Недић Светлана, „Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914. године”, *Годишњак града Београда* (даље: ГГБ) XXIII/1976, 176).

⁸ Није нам познато да постоји оригинал овог плана већ копија на плавом озалиду која се у Народној библиотеци Србије (даље: НБС) води са сигнатуром Кг II 808. План Јов. Смедеревца је усвојени план вароши Београда. Овај план, у интерпретацији Бешлића, објављен је у *Дневном листу* 1893. као „бесплатни примерак претплатницима”. У литератури се усталило да се овај план погрешно назива „Бешлићевим планом”.

⁹ Ратни архив, Беч, КАВ – ГIb55 (наведено према: Владимир Мацура, *Чаршија и градски центар*, Ниш – Крагујевац 1984, 272).

¹⁰ *План Београда – Plan de Belgrade*, 1886. год, НБС Кг I 53.

¹¹ С Недић, *нав. дело*, 193–194. То је приказано на плану *Београд (Belgrad) Размера 1:15.000*, који је највероватније из 1909. и приказује, поред планског решења Баре Венеције, и регулацију Дунавског краја (НБС Кг I 452).

¹² Ова пруга је касније била позната под именом „кланичка пруга”, јер је Кланица, која је радила и за војску, била један од најважнијих погона дунавске индустријске зоне. (Саша Михајлов, „Настанак и развој индустријске зоне на десној обали Дунава у Београду од краја 19. века до средине 20. века”, *Наслеђе XII*, Београд 2011, 91–116).

Што се тиче дунавске обале, фебруара 1904, архитекта Димитрије Т. Леко израдио је План измене регулације Дунавског краја.¹³ (Слика 1)

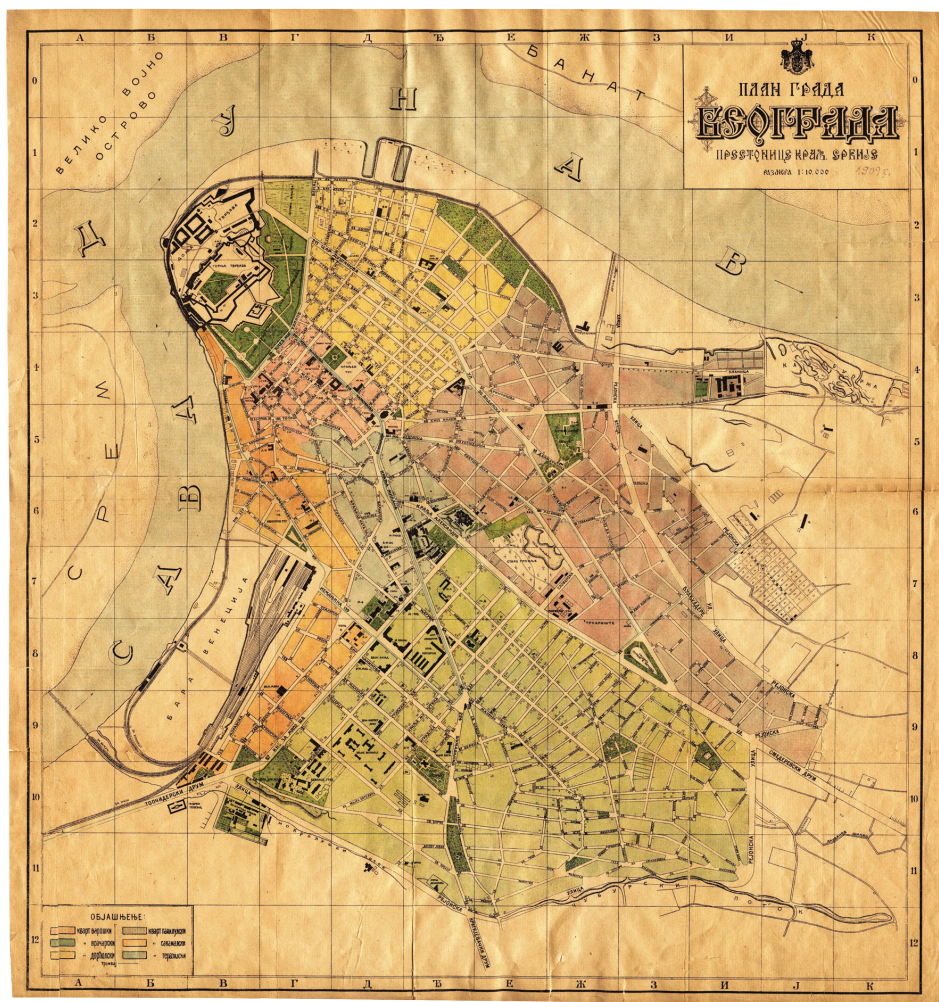
Слика 1: 1904 Дунавски крај Леко 1904, ОГБ кутија 1492

Њиме је дефинитивно промењена ортогонална регулација Дунавског краја из 1890, те ће се и на каснијим плановима, све до 1923, јављати регулација сродна Лековој.¹⁴ Тако је, услед честих ратних операција и плављења приобаља, град пре 1918. године само малим делом излазио директно на реку, што се јасно види на Плану града Београда Престонице Краљ. Србије 1:10000.¹⁵ (Слика 2)

¹³ Историјски архив Београда (даље: ИАБ), фонд Општине града Београда (даље: ОГБ) 1492.

¹⁴ Један пример оваквог приказа је *План града Београда Престонице Краљ. Србије*, Израда општине Београдске, НБС Кг II 2404/43. Врло је важно да је овај план израдила општина, што значи да је регулација дунавског краја дефинитивно била промењена.

¹⁵ *План града Београда Престонице Краљ. Србије*. Размера 1: 10.000, НБС Кг II 812.

Слика 2: 1909 План Београда, МГБ Ур-16670

3. Међуратни период: Генерални план 1923. и Скица Генералног плана 1939.

После Првог светског рата, положај Београда се променио у геополитичком смислу, а самим тим и реке су добиле нову улогу у будућем градском простору. Центри политичког одлучивања у Краљевини СХС имали су чврсту намеру да искористе положај Београда на раскрсници важних водених и сувоземних путева. Планирање функције река и њихових обала био је зато изузетно значајан, али и обиман задатак тадашње београдске општине, у условима послератне немаштине и нове политичке улоге намењене граду, која је често постављала превише амбициозне циљеве у односу на могућности. Развој Београда после 1918. године одвијао се у врло динамичним и хаотичним приликама и град је доживео велики демографски раст.¹⁶ Територијално ширење града одвијало се готово сасвим изван регулативе.¹⁷ На ободима града ницала су насеља, углавном у правцу југа и истока, на брдовитом терену, неснабдевена инфраструктуром,¹⁸ док је спуштање града на обале река, а поготову његово ширење на супротне обале, представљало превелики технички и финансијски проблем, због чега су оне остале у великој мери неинтегрисане у градски простор.

У међуратном периоду, Београд је добио Генерални урбанистички план, израђен 1923. а одобрен 1924. године, аутора Ђорђа Коваљевског.¹⁹ (Слика 3) План је рачунао на јаку спрегу железничког и речног саобраћаја, тако да су обале обе реке биле планиране за бродска и железничка постројења.²⁰

¹⁶ Томислав Богавац, *Становништво Београда 1918–1941*, Београд 1991, 72.

¹⁷ Ранка Гашић, „Проблеми територијалног ширења Београда између два светска рата”, *Историја 20. века* 3/2010, Београд 2011, 57–68, 3.

¹⁸ Злата Вуксановић-Мацура, *Живот на ивици: становање сиротиње у Београду 1919–1941*, Београд 2012, 43–58.

¹⁹ *Генерални план за град Београд, 1:4000*. Урбанистички завод Београда.

²⁰ Питање пристаништа имало је своју предисторију пре Првог светског рата (види публикацију: *Претходни радови за грађење кеја и пристаништа у Београду*, Београд 1906. (наведено према: Драга Вуксановић Анић, „Урбанистички развитак Београда у периоду између два светска рата (1919–1941)”, *Историја XX века*, IX, Београд 1968, 447–510, 472).

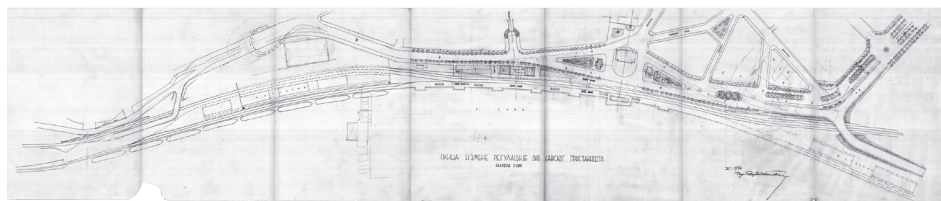

Слика 3: Генерални план 1923, Урбанистички завод Београда

Генерални план је предвиђао изградњу кејова, тунел за железницу испод Теразијског гробана, као и модерно пристаниште на Дунаву са зградама за администрацију, пристаништем, царином, слободном луком (*porto franco*) и кејом за ситну робу (жито, угаљ и цемент). Железничка пруга за Кланицу (на обали Дунава) требало је да се измести уз новопланирани дунавски кеј. На десној обали Саве било је предвиђено пристаниште дужине Баре Венеције са одговарајућим објектима – Савском централном пијациом и железничком станицом и њеним постројењима. Десне обале Саве и Дунава, изузев простора око Калемегдана и Доњег града, биле су намењене пристаништу, складиштима и железници.²¹ Генерални план из 1923. је током спровођења, из различитих разлога, систематски мењан детаљним регулационим разрадама, допуњаван како је ширена територија града, али је остао на снази све до 1939. године.

²¹ Милош Сомборски, „Развој Београда између два рата”, *Београд. Генерални урбанистички план 1950*, ур. Милош Сомборски и др, Београд 1951, 41; Извештај о Генералном плану за град Београд који је израдила комисија (састављена решењем Одбора и Суда општине београдске од 29. маја 1922), Општина града Београда, Београд 1923.

Када је 1931. донет нови Грађевински закон, требало је, у року од две године, њему прилагодити Генерални план Београда. Рок није испоштован, и тек 1937. приступило се изради новог генералног плана и уредбе за његово извођење. Следеће 1938, израђен је „Нацрт програма међународног натечаја за регулацију Саве и Дунава, решење железничког чвора и регулацију инундационих терена поред Саве и Дунава”.²² Наиме, Министарство грађевина дозволило је београдској општини да за нови генерални план њена стручна служба, односно Техничка дирекција, изради део плана унутрашње регулације Београда на простору који се налазио са десне обале Саве и Дунава. (Слика 4)

Слика 4: *Савско пристаниште, Измена регулације 1936,*
ИАБ-ОГБ, ТД, кутија 493

Међународни конкурс требало је да донесе предлог у вези планиране изградње на левим обалама река, као и решење железничког и речног саобраћаја и пристаништа. Програм конкурса за савску обалу предвиђао је да се сачува изведена линија кеја, да се изгради међународно путничко пристаниште до моста Краља Александра, а теретно узводно од моста.

Београдска општина је 1939. године одобрила Идејну скицу Генералног плана аутора Данице Томић-Милосављевић и Ђорђа Коваљевског,²³ као и Нацрт Уредбе за његово извођење, који је требало да буду на снази до доношења плана. Дискусије у вези са израдом овог плана односиле су се на знатно већу територију од оне обухваћене Генералним планом из 1923. У тим дискусијама начелно је направљена подела терена уз реку према намени: поред Дунава планирана је тешка индустрија испод Великог Села, летовалиште у Вишњичкој бањи, део између Вишњичке бање и Панчевачког моста

²² ИАБ, ОГБ 481.

²³ „Београдска општина упутила је идејну скицу генералног плана и уредбу за извршење Министарству грађевина”, *Политика*, 12. 11. 1939.

за зеленило (алтернативно, за пристаниште или железницу!), а између Панчевачког моста и улице Маршала Пилсудског (данас Тадеуша Кошћушка) за пристанишну трговину. Горњи и Доњи град требало је да буду под заштитом, где би могли бити само паркови, стадион или купалиште. Лева обала Саве и Дунава планирана је за насеље, а Велико ратно острво за спорт и рекреацију.²⁴ На десној обали Саве, Макиш је предвиђен за водовод (заштитни појас), а Ада Циганлија за спортски центар. Како су тада већ постојали пројекти Министарства саобраћаја за савско и дунавско пристаниште, амбициозно су планирана још и следећа пристаништа: локално на земунској обали, индустријска пристаништа на левој обали Дунава и у Панчевачком риту, за тешку индустрију око Великог Села, као и једно пристаниште са платформом за хидроавионе близу божанијског аеродрома. Предвиђена су и три зимовника: главни, поред басена главног пристаништа на Сави, божанијски и вишњички, код Аде Хује, где је било планирано и бродоградилште. Слободно пристаниште (*porto franco*) планирано је на Дунаву.²⁵

Међутим, услед рата у Европи, Београдска општина је тражила од Министарства грађевина да одустане од међународног конкурса за Генерални план, те да се решење за питање лука и пристаништа нађе кроз сарадњу надлежних државних и општинских инстанци. Тако су, 28. фебруара 1941, представници општине и државе усвојили Шему распореда пристаништа и зимовника у Београду 1:25.000,²⁶ која је умногоме била слична Генералном плану из 1923. (Слика 5)

²⁴ Инж. Миладин Пећинар залагао се за затварање дунавског рукавца (који је касније заиста затворен) ради бољег искоришћења терена за насеље, као и за спортске садржаје на Великом ратном острву. (М. Пећинар, *Уређење водених токова код Београда*. Прилог за рад Комисије за израду програма међународног конкурса, август 1938, ИАБ, ОГБ 481). Ипак, део пловног пута и даље је у овој Идејној скици задржан у садашњем Дунавцу као што је то било векови-ма пре, као веза Земуна и Београда.

²⁵ Нацрт програма међународног натечаја за регулацију Саве и Дунава, решење жел. чвора и регулацију инундационих терена поред Саве и Дунава, јун 1938, ИАБ, ОГБ 481; Записник конференције о положају будућег главног међународног и локалних пристаништа у Београду од 12. 12. 1940. у Министарству саобраћаја, ИАБ, ОГБ 488.

²⁶ Шема је донета од стране представника Управе поморства и речног саобраћаја, Генералне дирекције државних железница, Одељења за грађење железница, Министарства војске и морнарице, Инспекције земаљске одбране, Главног ђенералштаба, Речне пловидбе, Градског поглаварства и Трговачке коморе, ИАБ, ОГБ, 488.

Слика 5: Скица генералног регулационог плана 1939, Сомборски

На дунавској страни, низводно од електране „Снага и светлост”, а до Панчевачког моста, била је предвиђена лука са пет базена, слободним пристаном и новом железничком пругом. Планирано је спајање Аде Хује са копном, на спољној речној страни петролејско пристаниште, а у рукавцу дунавски зимовник, индустријско пристаниште и бродоградилште. Узводно Дунавом, у Земуну је планирано земунско пристаниште, а између Малог ратног острва и Аде Врба пристаниште за Нови Београд.²⁷ Спољне обале Великог ратног острва требало је да буду регулисане и утврђене кејовима. На новобеоградској страни, узводно, налазио се зимовник код аде Мала Циганлија. На супротној страни Саве, иза Аде Циганлије планирано је Чукарничко пристаниште и Зимовник у Чукарничком рукавцу. Савско пристаниште, свакако најдужа линеарна структура, била је планирана од позиције данашњег Београдског сајма, па закључно са данашњом Бетон халом, од носно тунелом испред приземља царинских магацина.

4. Савско приобаље

Подручје десне обале Саве, које се третира у разним плановима и дискусијама, обухвата Аду Циганлију, Аду Међицу, Макиш и Савски амфитеатар до ушћа Саве. Макиш је био зона београдског водовода, и као такав заштићен од градње, а било је предвиђено и постепено уклањање насеља и индустријских постројења, те пошумљавање тог дела, како се не би загадиле подземне воде.²⁸ Терен леве обале Саве, који обухвата данашњи Нови Београд, био је 1918. празан и мочваран. Његовом уређењу придаван је велики политички значај, пошто се радило о ширењу града на недавно прикључене територије бивше Аустроугарске.

Надаље ћемо приказати како су у урбанистичким плановима и општинским и државним пројектима третирано Сава, њене обале и њена острва.

²⁷ У то време се већ увелико употребљавао израз „Нови Београд” за некадашњи „Инундациони терен”.

²⁸ Писмо Техничке дирекције Министру саобраћаја од 24. 3. 1934, ИАБ, ОГБ 488.

4.1. Лева обала Саве

Највећи број пројеката са међународног конкурса из 1921–22. за Генерални план третирао је простор леве обале Саве, и то углавном као саобраћајно-привредну зону. Пројекат Singidunum Novissima, који се нашао међу добитницима највише награде на конкурс, предложио је и прокопавање канала од јужног шпица Аде Циганлије до ушћа. Такође, током израде Генералног плана 1923, испитивана је и могућност изградње на овом, тзв. „инундационом терену”. Ковалеvски је 1923. израдио и скицу која је третирао и лучка постројења у Земуну, рекреативне садржаје на Великом ратном острву, вештачко полујезеро на простору Дунавца, као и велику луку снабдевену железничким везама на простору данашњег зимовника, преко пута Аде Циганлије.²⁹ Земун, који је 1934. године припојен Београду, имао је посебан генерални урбанистички план који је 1930. урадио архитекта Ђорђе Шуица, и развијао се у урбанистичком погледу независно од Београда. Ђорђе Ковалеvски је 1932. израдио Регулациони план града Земуна – Дела од железничке станице до реке Саве са изменом одобрене регулације 1930, који никада није релизован.³⁰

Изградњом Моста краља Александра на Сави 1934. године, испуњен је важан услов за уређење и изградњу леве обале Саве, а 1937. био је подигнут сајамски комплекс.³¹ Крајем исте године, Београдска општина је ангажовала компаније из Копенхагена – Хојдегард и Шульца а.д. и Компсакса а.д, звану и Данска група, за насипање водоплавног терена површине око 50 хектара на делу земљишта између Саве и Дунава и пута за Земун.³² До почетка Другог светског рата, део терена данашњег Новог Београда био је исушен и обезбеђен од поплава. Радови на изградњи кеја, постављању камених облога и исушивању терена завршени су до фебруара 1941.³³ Непосредно

²⁹ М. Сомборски, *нав. дело*, 41, 45.

³⁰ Весна Матичевић, „Скица регулације инундационог терена Града Земуна са околином”, у: Живковић, Н. и Димитријевић Марковић, С. (ур.), *Очување градитељског наслеђа – Стварно и могуће*, Београд 2010, 43–45; Горан Антонић, „Регулациони план Земуна за подручје леве обале Саве из 1932”, *Историја 20. века* 1/2012, 217–226.

³¹ Р. Гашић, *нав. дело*, 383–391.

³² Детаљније о радовима Данске групе види: Р. Гашић, „Планови за изградњу Београда на левој обали Саве у међуратном периоду”, у: *Просторно планирање у југоисточној Европи до Другог светског рата*, ур. Бојана Миљковић Катић, Историјски институт, Балканолошки институт САНУ и Географски факултет Универзитета у Београду, Београд 2011, 386–389.

³³ Данска група – Техничкој дирекцији београдске Општине, 3. новембра 1941; В/ршилац/ д/ужности/ директора Техничке дирекције – председнику Општине града Београда, 21 марта

пред избијање рата, израђена су још два плана за простор леве обале Саве. Један је урадио Ђорђе Коваљевски 1940. и то за терен који је насула Данска група. Други је био план Драгише Брашована, из фебруара 1941, а обухватао је знатно већи простор од насутог.³⁴ Изградња Новог Београда почела је након Другог светског рата.

4.2. Савске аде – Циганлија и Међица

Да Ада Циганлија треба да буде намењена спорту и рекреацији владао је општи консензус, што се може видети у тексту Генералног плана из 1923, у награђеном пројекту *Urbs Magna* међународног конкурса „За израду генералног плана о уређењу и проширењу Београда” из 1921–22, као и у једном плану Министарства здравља из средине тридесетих година.³⁵ Тих, тридесетих година овде су се одржавале веслачке утакмице и ницали пливачки клубови.³⁶ Међутим, спортско-рекреативни садржаји нису искључивали и неке друге, као што су пристаниште, зимовник и, наравно, мост у склопу железничког чвора. Још је Генерални план из 1923. оставио могућност да се на Ади Циганлији направи и пристаниште.³⁷ Државна хипотекарна банка је, у складу са финансијским законом за 1935. годину, одобрила зајам београдској општини од 110 милиона динара за изградњу пристаништа и зимовника, за који је била потребна и сагласност Министарства саобраћаја.³⁸ Општина је хтела да сама уради пројекат и изведе радове, али је 1936. ово Министарство (Управа поморства и речног саобраћаја) одбило да изузме острва из своје надлежности и тражило је да му се сви пројекти достављају на сагласност.³⁹ Дакле, при регулацији Аде Циганлије морало се водити рачуна о решењу Министарства саобраћаја за зимовник и о железничком мосту.⁴⁰

1942, ИАБ, ОГБ 494.

³⁴ Љ. Благојевић, *нав. дело*, 48–49.

³⁵ Светлана Неђић, „Генерални урбанистички план Београда из 1923. године”, *ГГБ XXIV/1977*, 301–309, 304, 308; Извештај о Генералном плану, 30, 31; „Пројекат новог зимовника на Чукарици у вези са планом за претварање Аде Циганлије у спортско острво”, *Политика*, 5. 2. 1937, 15.

³⁶ Исто, *Политика*, 5. 2. 1937.

³⁷ Извештај о Генералном плану, 15.

³⁸ „Шта ће бити с београдским кејом и јадранским пристаништима?”, *Политика*, 17. 11. 1935, 11.

³⁹ Управник Техничког одељења Управе поморства Градском поглаварству 1. 8. 1936, ИАБ, ОГБ 493.

⁴⁰ Нацрт програма међународног натечаја за регулацију Саве и Дунава, решење жел. чвора и

Током 1937. постигнут је споразум око затварања десног рукавца Саве код Мале Циганлије, ради прављења зимовника. Министарство саобраћаја тада је имало свој пројекат за нови зимовник на Чукарици (који обухвата цело подручје данашњег језера на Ади Циганлији), са ледоломцима постављеним 1935. на горњем крају код Макиша. Био је планиран и насип са коловозом за пешаке испод ледоломца, као и уклањање Аде Међице.⁴¹ Коначно, Ада Циганлија је била значајна и за саобраћајну мрежу Београда. Железнички мост на Ади Циганлији био је предвиђен Генералним планом 1923, а у оквиру дискусија у вези са планом из 1939. помињала се могућност замене старог желеничког моста на Сави новим мостом преко ове аде. Градско поглаварство је у том смислу разматрало уступање земљишта између Цареве ћуприје и Фабрике шећера Министарству саобраћаја.⁴²

4.3. Десна обала Саве

Део савског приобаља са ширим залеђем, који је највише привлачио пажњу надлежних институција и стручњака, била је савска падина, односно простор око Карађорђевог улице, од доњег дела Калемегдана до Железничке станице. Овај крај пре Првог светског рата био је у саобраћајном погледу прилагођен тадашњим превозним средствима (коњска вуча и воловска кола) а у комуналном смислу неуређен.⁴³ После рата радило се на регулацији и просецању нових улица, а Зелени венац је спојен трамвајском линијом са Карађорђевог улицом. Крај је посебно почео да мења изглед у вези са изградњом Моста краља Александра почетком тридесетих година.⁴⁴ Одлучено је да се обала увуче ради регулације савског пристаништа, а да се Ка-

регулацију инундационих терена поред Саве и Дунава, јуни 1938, ИАБ, ОГБ 481.

⁴¹ Начелник Техничког одељења Управе поморства Градском поглаварству, без датума, ИАБ, ОГБ 493; Уређење водених токова код Београда. Прилог за рад комисије за израду програма међународног конкурса, август 1938, ИАБ, ОГБ 481.

⁴² Мишљење Градског поглаварства о тзв. железничком чвору и његовом генералном пројекту 1939, ИАБ, ОГБ 488.

⁴³ Дуж десне обале Саве, од радова на приобаљу пре 1914. значајно је било насипање дела Баре Венеције, од Железничке станице до Сарајевске улице и насипање колског пута на том делу, од 1903. до 1905, као и насипање простора између савске обале, кланичне пруге и канала који је одводио воду из Баре у Саву. (С. Неђић, *Урбанистичко уређење Београда*, 187).

⁴⁴ Александар Кадиевић, „Историја и архитектура Земунског моста Краља Александра I Карађорђевића”, *ПИНУС Записи*, 4, Београд 1996, 7–19; Александар Игњатовић, *Југословенство у архитектури 1904–1941*, Београд 2007, 360–367.

рађорђева улица битно прошири, ради потреба модерног саобраћаја.⁴⁵ Ово подручје остало је такође у целом међуратном периоду, па и знатно касније, и поред мноштва предлога⁴⁶ без целовитог решења. Проблем пристаништа на савској обали заокупљао је интензивно надлежне службе и стручне кругове, а његову изградњу пратиле су разне контроверзе. У Генералном плану из 1923, лука је планирана на Дунаву, с тим да на Сави такође постоји пристаниште за мањи део промета.⁴⁷ Године 1924, када је усвојен Генерални план, министарства саобраћаја и грађевина изнела су предлог да главно пристаниште треба преместити на савску обалу. Такође, Министарство саобраћаја израдило је 1931. нови пројекат железничког чвора, који је рађен без обзира на пристаништа.⁴⁸ Тај проблем узет је озбиљно у обзир средином тридесетих година, управо у вези са проблемом железничког чвора.

Управа поморства и речног саобраћаја при Министарству саобраћаја, не консултујући Општину, израдила је 1936. године пројекат за теретно, царинско и путничко пристаниште на Сави. Општина се невољно сагласила са овим, иако су њени стручњаци били за изградњу пристаништа на дунавској обали, како је било и предвиђено Генералним планом 1923.⁴⁹ Ипак, Ђорђе Ковалељски, тада запослен у општини, израдио је фебруара 1936. *Скицу измене регулације око савског пристаништа*.⁵⁰ (Слика 6) Пројекат Министарства саобраћаја предвиђао је изградњу царинског магацина и кеја на потезу од бастiona Св. Јакова до тадашњег пристаништа, који је требало да служи за царински и путнички промет, што се налазило и у скици Ковалељског.

⁴⁵ Милослав Стојадиновић, „За савремено уређење Београда”, *Београдске општинске новине*, 23–24, Београд 15. 12. 1930, 1314–1322.

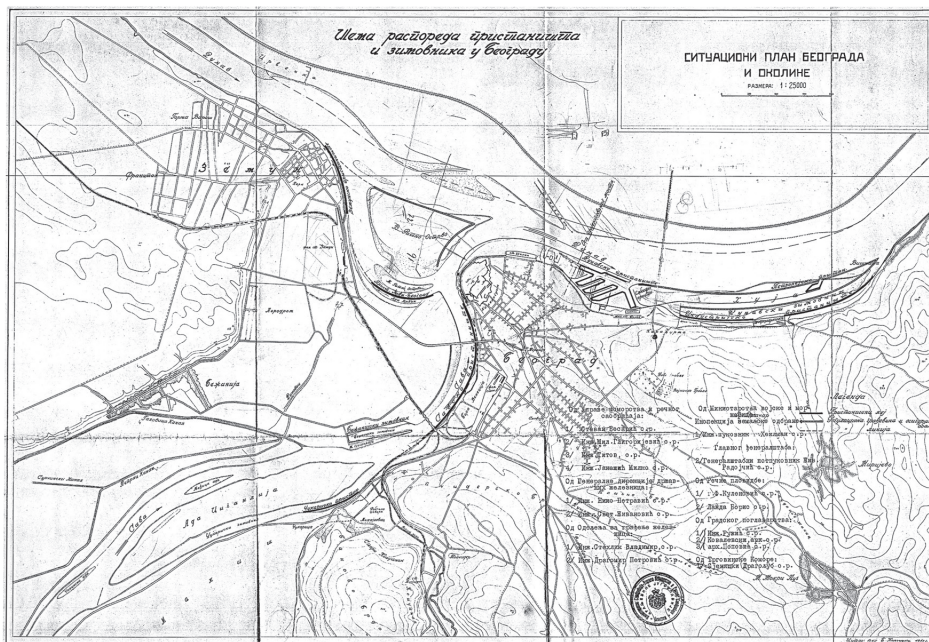
⁴⁶ Харис Дајч, „Успон и деградација савског приобаља”, *Лимес плус*, 1–2, Београд 1930, 97–112.

⁴⁷ С. Неђић, „Генерални урбанистички план”, 307; Д. Вуксановић Анић, *нав. дело*, 476.

⁴⁸ Од тог пројекта остварен је само Панчевачки мост, али и он је помакнут 600 метара узводно у односу на место предвиђено Генералним планом. (Д. Вуксановић Анић, *нав. дело*, 504–505).

⁴⁹ Д. Вуксановић Анић, *нав. дело*, 493.

⁵⁰ Ово је био предлог усаглашавања свих интереса и очекиваних грађевинских елемената у овом простору, почев од денивелисане везе зоне Карађорђевог улице и пристаништа са зоном Железничке станице, преко успостављања степенишне везе Пристаниште – Улица краља Петра, па до лоцирања нових магацина дуж пристаништа (на позицији данашње Бетон хале), ИАБ, ОГБ, 493.

Слика 6: Шема пристаништа и зимовника 1941, ИАБ, ОГБ-ТД, Кутија 489

Радови су почели 1937. по пројекту који је урађен у Техничкој дирекцији општине, а достављен је Управи поморства. Према том пројекту, који је финансиран преко нарочитог фонда Државне хипотекарне банке, путничко пристаниште требало је да остане на истом месту, између моста и Капетаније, да се изгради 400 метара кеја, шест штекова, три чекаонице и три железничка тунела, као и административна зграда са билетарницама и чекаоницама. Уз то, био је планиран и парк у Карађорђевој, а царинско и теретно пристаниште површине око 5.000 м² низводно од путничког. Планирани су велики магацини због предстојећих промена у царинском законодавству. Зграду царинарнице требало је да подигне Општина за рачун Државе, из калдрминског фонда.⁵¹ Тада је порушен цео први ред зграда у Карађорђевој улици, тако да је остала само парна страна која гледа ка реци.⁵²

⁵¹ Д. Поповић, *нав. дело*, 661–663.

⁵² „Савски кеј изграђује се интензивно и ускоро ће почети с подизањем царинских магацина”, *Политика*, 29. 5. 1937.

Међутим, док су радови на пристаништу били у току, текла је жучна полемика у институцијама и у јавности око места и пројекта за царински магацин. Интереси и приоритети надлежних фактора (Министарства саобраћаја и његове Управе поморства и речног саобраћаја, Министарства грађевина и општинског Поглаварства) били су прилично различити. Поглаварство града било је противно идеји изградње савског пристаништа и пратећих објеката испод самог Калемегдана због конфигурације терена, саобраћаја и потреба тог краја. Оно је по закону имало право да учествује у одлучивању у вези са трасама и земљиштем за железнички и водени саобраћај који се тичу града и његове регулације. У Поглаварству су сматрали да је погодно место узводно од Моста краља Александра, а преко пута Сајмишта.⁵³ Мешовита комисија састала се у априлу 1936, али није донела закључак, па како градско Поглаварство није ништа предузело да спречи реализацију овог пројекта, радови су започети. Наиме, Поглаварство је дало начелну сагласност за градњу пристаништа, али не и на пројекат који је почео да се изводи. Министарство саобраћаја је средином 1937. одбило да мења решење за пристанишна постројења, на шта је градско Поглаварство, на основу Грађевинског закона, тражило обуставу радова. Царински магацини подигнути су на два спрата и затворили су поглед на реке, чиме је прекршен Грађевински закон, па је општина успела да издејствује обуставу радова.⁵⁴

Полемици се прикључио и инжењер Ранислав Аврамовић, помоћник министра саобраћаја у пензији, који је одржао предавања у Ротари клубу и Народном универзитету, а, 1937. године, написао је и чланак у Политици.⁵⁵ Заступао је став да се мора водити рачуна о урбанистичким проблемима Београда, те да царинско пристаниште никако не сме бити испод Калемегдана, већ узводно. Место на којем је почела изградња било је – по његовом мишљењу – непогодно због недостатка простора за манипулацију кабастом робом, која би се онда морала уносити у град најпрометнијим улицама. Поред тога, то решење је повлачило и изградњу железничке пруге око Калемегдана, уместо предвиђеног тунела испод теразијског гребена. Такође, залагао се за то да се радови обуставе, будући да није много урађено и тврдио је да се

⁵³ Примедбе Градског поглаварства на жел чвор, без датума, ИАБ, ОГБ 488; Мишљење Градског поглаварства о тзв. железничком чвору и његовом генералном пројекту, без датума, ИАБ, ОГБ 488.

⁵⁴ Изјава инж. Лована Обрадовића о пројекту савског пристаништа, од 15. 7. 1937, ИАБ, ОГБ 493; Полемика техничке дирекције са текстовима у новинама поводом београдског пристаништа, 23. 7. 1937, ИАБ, ОГБ 493; Д. Вуксановић Анић, *нав.дело*, 494.

⁵⁵ „Да ли је могућно извршити измене на пристаништу пошто су радови почели, и јесу ли оне оправдане?“, *Политика*, 20. 6. 1937, 13.

премештање може извршити без већих трошкова и правних компликација. Он се, заправо, залагао за решења која су била предвиђена Генералним планом из 1923, на којем је и сâм радио као руководилац секције за железницу.

Аврамовић је још раније, у извештају који је написао 1936, заједно са инж. Павлом Ришковим и Кирилом Савићем,⁵⁶ предложио градском поглаварству целовито решење саобраћаја на савској обали – железничку станицу пролазног типа, изградњу тунела испод Загребачке улице и пристаништа са цариним узводно, док сама управна зграда царине може бити и на другом месту. Међутим, не базирајући се на те ставове, Министарство саобраћаја је почело са радовима на изградњи царинарнице и предвидело задржавање железничке пруге око града. Аврамовић је доказивао да је овакво решење заправо много скупље, иако тако не изгледа.⁵⁷ Супротан став заступао је Јован И. Обрадовић, виши саветник Министарства грађевина и шеф Катастарског одсека београдске општине у време израде Генералног плана из 1923. Он је тврдио да се царински магацини налазе на истом месту већ 50 година, да је све дуго испитивано и проверавано, да је одабрано најбоље место и да би свака измена била много скупља.⁵⁸

Радови на путничком пристаништу на Сави, око којег није било спора између општине и Министарства саобраћаја, почели су 1939. Тада су обустављени радови на подизању другог спрата царинског магацина, а такође се одустало и од подизања царинарнице испод Калемегдана. Градња кеја је настављена, а два стручњака из општине (Хуго Ружић и Ђорђе Ковалевић) отишла су у Будимпешту да проуче како је тамо решено питање пристаништа. На основу оног што су тамо видели, предложили су да се пристаништа дислоцирају даље од центра, према границама атара.⁵⁹

⁵⁶ Ова три стручњака била су ангажована од стране Градског Поглаварства 5. 10. 1936. да дају мишљење о пројекту Министарства саобраћаја за београдски железнички чвор, идејно решење о могућности везивања железничке станице са Панчевачким мостом, без постављања пруге око Калемегдана и да дају мишљење о решењу савског пристаништа. (Мишљење К. Савића, П. Ришкова и Р. Аврамовића о везивању станице Београд – Сава са Панчевачким мостом без пролаза кроз тврђаву и околост града, од 5. 11. 1936, ИАБ; ОГБ 488).

⁵⁷ Мишљење К. Савића, П. Ришкова и Р. Аврамовића, ИАБ, ОГБ 488; „Где да се подигне београдско пристаниште за теретни саобраћај, а где магацин и царинарница?”, *Политика*, 11. 6. 1937, 9; „Пристаниште са магацинима под Калемегданом коштаће државу око 15.000.000 више него узводно од моста”, *Политика* 27.6.1937, 8.

⁵⁸ „Да ли је могућно извршити измене на пристаништу пошто су радови почели, и јесу ли оне оправдане?”, *Политика*, 20.6.1937, 13.

⁵⁹ Д. Вуксановић Анић, *нав. дело*, 494; „Београдско пристаниште на Сави биће поново предмет озбиљне студије стручњака да би се нашло одговарајуће решење”, *Политика*, 18. 3. 1939, 14; Записник VIII седнице за израду Програма међународног конкурса од 21. 3. 1939, ИАБ,

Почетком септембра 1939. срушен је други спрат магацина, а неколико дана касније почела је изградња путничког пристаништа на Сави, на простору између дотадашње капетаније и Моста краља Александра. Ти радови обављани су у државној режији, а требало је да буду завршени до 1940. На том месту било је планирано рушење зграда у Карађорђевој улици и изградња парка. Иначе, на дотадашње радове, од којих се одустало, потрошено је око 35 милиона динара.⁶⁰ Много тога и даље је остало спорно: остала су отворена питања где ће бити царински магацин, да ли ће уз путничко пристаниште бити и зграда пристанишне администрације, а нерешено је остало и питање подземних пролаза и железничке пруге. Градско Поглаварство противило се подизању административне зграде на том месту, као и томе да пруга обилази око Калемегдана.⁶¹ У лето 1940, радови на путничком пристаништу поново су обустављени, али сада зато што општина није имала средстава да плати скупу експропријацију зграде Вељковића у Карађорђевој, која је морала бити срушена. Коначан договор између Министарства саобраћаја и општине постигнут је годину дана касније, када се изашло у сусрет потребама општине. Одлучено је да се царински магацини подижу и на крову већ постојећих, да се не би прелазило преко пруге, а да се роба извлачи дизалицама, те да се царинарница подигне између магацина и Карађорђеве улице. Усвојен је пројекат архитекте Драгише Брашована по којем би рад на пристаништу, гледајући са Калемегдана, био скривен, а магацинске и царинске зграде прилагођене околини. Како је рат убрзо почео, пројекат је изведен само делимично.⁶²

ОГБ 481. Иначе, са овим мишљењем слагао се и Вернер Марх, истакнути архитект у Хитлеровој Немачкој, који је 1939. био ангажован од стране београдске општине на уређењу Калемегдана. (Писмо Вернера Марха Влади Илићу од 28. 7. 1939, ИАБ, ОГБ 489). Види и: Иван Р. Марковић, „Провокација нове естетике: два пројекта архитекте Вернера Марха у Београду”, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 41, Нови Сад 2013, 163–181.

⁶⁰ „Рушење другог спрата магацина који су имали да се изграде на новом Савском пристаништу”, *Политика*, 1. 9. 1939, 21; „Почело је грађење путничког пристаништа у Београду”, *Политика*, 10. 9. 1939, 8.

⁶¹ Исто, *Политика*, 10. 9. 1939, 8.

⁶² Д. Вуксановић Анић, *нав. дело*, 494, 495; „Између Министарства саобраћаја и београдске општине постигнут је споразум о питању грађења Савског пристаништа и радови се настављају”, *Политика*, 23. 2. 1941, 11; О овом Брашовановом пројекту види и: Љиљана Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам*, Београд 2007, 48–50.

5. Обале Дунава

Послови на уређењу терена поред Дунава, којима се бавила београдска општина у овом периоду, обухватили су исушивање Панчевачког рита, изградњу Панчевачког моста, асанацију терена десне обале Дунава од куле Небојша до Панчевачког моста и одређивање места будућег пристаништа. Од овога је урађено само исушивање дела Панчевачког рита и изградња моста, док је асанација терена започета, а пристаниште није изграђено. Регулација обале и асанација терена биле су неопходне, јер на десној обали Дунав има лабилан ток, особито на простору између Панчева и Великог Села, где је настало неколико острва.⁶³ Корекција главног корита Дунава дата је у Генералном плану из 1923. само у идејама, без дефинитивног решења, јер у то време још није била урађена техничка анализа и нису постојали прецизни подаци о терену. Била је, међутим, начелно прихваћена изградња међународног пристаништа, које би обухватило и подручје Аде Хује.⁶⁴ Међутим, уместо великог, међународног пристаништа, општина је 1928. године, у продужетку Дубровачке улице, подигла мало, сасвим локално, привремено пристаниште, које је, како је писао новинар Политике, требало да „послужи потреби Дорћола, а нарочито дрварским и угљарским трговцима”.⁶⁵

Исушивању Панчевачког рита и утврђивању обале ради одбране од поплава приступило се 1929. у вези са планираном изградњом моста, на терену тадашње Дунавско-тамишке водне задруге у Панчеву. Било је предвиђено да радови трају три године. Исушивање је довело до повећања површине обрадиве земље за око 50.000 хектара, што је представљало значајан приход. Трошкови су износили 260 милиона динара и сносили су их подједнако држава и општина као заинтересоване стране. Радови су били завршени пре изградње Моста краља Петра II који је свечано отворен у новембру 1935. Истовремено је изграђена и железничка веза између Панчева и Београда.⁶⁶

У другој половини тридесетих година вођене су дискусије у стручним круговима и надлежним институцијама о асанацији терена десне обале Дунава до Панчевачког моста, а у вези са планирањем изградње пристаништа и зимовника. Тада је било много речи о томе у Одбору за изразу генерал-

⁶³ М Пећинар, *нав.дело*, 88.

⁶⁴ Извештај о Генералном плану, 15, 16.

⁶⁵ „Пристаниште на Дунаву”, *Политика*, 12. 12. 1928, 9.

⁶⁶ „Пред исушењем Панчевачког рита”, *Политика*, 19. 4. 1929; „Њ. Кр. Вис. Кнез намесник Павле, у присуству намесника г.г. Станковића и Перовића, предао је саобраћају мост Њ. В. Краља Петра II и пругу Београд – Панчево”, *Политика*, 11. 11. 1935, 1.

ног регулационог плана. Било је мишљења да би линију обале требало померити више према води, тако да тангира спољну обалу Аде Хује, што је сматрао и инжењер Милан Нешић, аутор пројекта пристаништа на Дунаву. Међутим, од тога се одустало због велике дубине воде на томе месту, па је 1937. закључено да се линија веже са обалом код Вишњице континуалном кривином и да се Ада Хуја не спаја са копном, по предлогу Управе поморства. Пошто се радовима није приступило ни у следећих годину дана, инж. М. Пећинар предложио је поново корекцију десне обале и могућност прикључења Аде Хује обали, што би дало простор за пристаниште и зимовник у рукавцу. У Идејној скици генералног плана из 1939, управо је овај предлог био усвојен, а била је предвиђена и копнена веза Аде Хује са десном обалом, која је изведена тек после Другог светског рата.⁶⁷ Београдска општина је, са своје стране, такође имала план за насипање дунавске обале и регулацију краја око Кланице и између ње и Лаудановог шанца, односно почетка Вишњице. То је било неопходно урадити из здравствених и хигијенских разлога, мада је захтевало велика финансијска средства. Велико међународно пристаниште на Дунаву, планирано и разрађивано током међуратног периода, није израђено.

6. Закључна разматрања

Регулација обала и приобаља у међуратном периоду била је дуготрајан и мукотрпан процес. Природне карактеристике терена (узрок честих поплава и ширења заразних болести) захтевале су велика финансијска средства и дуготрајни организовани рад на насипању и регулацији обала. Поред тога, саобраћајни положај Београда на ушћу Саве у Дунав пружао је велике могућности за развој, уколико би била изграђена одговарајућа инфраструктура. Како је Краљевина СХС/Југославија била земља у развоју, чија је политичка елита била посвећена идеји модернизације, често и преко својих реалних економских могућности, државне инстанце (Министарство саобраћаја и Министарство грађевина, а понекад и Министарство војске и морнарице) имале су непосредан утицај на ову проблематику. У урбанистичком планирању Београда, питања речног, железничког и колског саобраћаја била су најтешње повезана са питањима регулације града. Код планирања прио-

⁶⁷ Записник о конференцији представника у вези са дунавским кејом од 11. 6. 1937, ИАБ, ОГБ 493; Уређење водених токова код Београда. Прилог за рад комисије за израду програма међународног конкурса, август 1938, ИАБ, ОГБ 481.

баља, претходни услов за прављење и усвајање планова било је одлучивање и сагласност између надлежних фактора око намене појединих терена.

Неусаглашеност интереса и непоштовање већ донетих одлука, мегаломанске идеје као и финансијска немогућност да се спроведе и оно што је било неопходно, били су трајни проблеми који су пратили овај процес одлучивања. Како је питање регулације приобаља, посебно због саобраћајног значаја, имало огромну улогу у унутрашњој регулацији града, интерес развоја града, онако како га је видело Градско поглаварство, често није био у складу са политиком државних надлештава. Градске власти биле су онемогућаване да решавају питање унутрашње регулације града, јер је стално било отворено питање воденог и железничког саобраћаја. Сви ови чиниоци отежавали су решавање овог, ионако сложеног питања. Нереализовани су остали неки објекти планирани Генералним планом из 1923, као: Дунавско пристаниште, пијаце на Сави и Дунаву, блокови у Бари Венецији на потезу од Саве до железничких колосека, мост од Доњег града од Великог ратног острва. Такође, нереализован је и пројекат Драгише Брашована из 1940/41. за преобликовање савске обале и пристаништа.

Међутим, с обзиром на све поменуте тешкоће, може се констатовати да је у току овог двадесетогодишњег периода ипак урађено нешто значајно. Изграђена су два моста, један на Сави (Мост краља Александра, срушен у априлском рату 1941. и касније обновљен по сасвим другачијем пројекту) и један на Дунаву (Мост краља Петра II, познатији као Панчевачки мост). На савској страни, регулација, кејови и насипи урађени су од Железничког моста до бастиона св. Јакова (на десној обали) и од Моста краља Александра до Сава шпица и мало уз Дунавац (на левој обали). На Савском пристаништу направљени су магацини и царинарнице. Направљен је зимовник на Малој ади Циганлији и започета изградња спортских садржаја на Великој ади Циганлији (веслачки клубови, купатила и сл). На дунавској страни, направљен је одбрамбени насип Панчевачког рита, а Дунав је регулисан у подручју индустријских постројења, уз електрану „Снага и светлост” до канала који је водио до Стругаре Прометне банке. Реализована је пруга са две станице на Дунаву – Шаран и Кланичка, тј. Дунав станица. Направљен је прелаз на Аду Хују, и просечена је Дунавска улица у делу од Дубровачке до Француске и Платнаре Владе Илића.

Можда је најзначајније то, што су становници Београда изашли на своје реке.

Библиографија

Необјављени извори

Историјски архив Београда (ИАБ), фонд Општине града Београда, Техничка дирекција, фасцикле 481, 488, 489, 493, 494, 1492.

Музеј града Београда (МГБ), Ур-16670.

Народна библиотека Србије (НБС), Посебни фондови, Кг I 53, Кг II 2404/43, Кг II 812.

Објављени извори

Генерални план Београда 2021, *Службени лист града Београда*, 27/03, Београд 2003. и 25/05, Београд 2005.

Извештај о Генералном плану за град Београд који је израдила комисија (састављена решењем Одбора и Суда општине београдске од 29. маја 1922), Општина града Београда, Београд 1923.

Нацрт планова генералне регулације грађевинског подручја седишта локалне самоуправе – Град Београд, Урбанистички завод Београда, Београд 2011.

План града Београда са околином, девет листова у R 1:10.000. Саставио и нацртао војни топограф Кондратјев, Дирекција за изградњу нових железница, Београд 1922.

Регионални просторни план административног подручја града Београда, *Службени лист града Београда* 10/04, Београд 2004. и 57/09, Београд 2009.

Стратегија развоја града Београда, *Службени лист града Београда*, 21/2011, Београд 2011.

Урбанистички завод Београда. Збирка планова, *Генерални урбанистички план Београда, 1:4000*. (аутор Ђорђе Павлович Коваљевски, Београд 1923).

Урбанистички завод Београда, Решење о стављању под заштиту природног добра „Велико ратно острво”, *Службени лист града Београда*, Београд, 11. априла 2005.

Урбанистички завод Београда, *Студија Београдског приобаља – прва фаза*, рукопис, Београд 2007.

Литература

Антонић, Горан, „Регулациони план Земуна за подручје леве обале Саве из 1932”, *Историја 20. века* 1/2012, Београд 2012.

- „Београдска општина упутила је идејну скицу генералног плана и уредбу за извршење Министарству грађевина”, *Политика*, 12. 11. 1939, 9.
- „Београдско пристаниште на Сави биће поново предмет озбиљне студије стручњака да би се нашло одговарајуће решење”, *Политика*, 18. 3. 1939, 14.
- Благојевић, Љиљана, *Нови Београд: оспорени модернизам*, Београд 2007, 48–50.
- Богвац, Томислав, *Становништво Београда 1918–1941*, Београд 1991.
- Вуксановић Анић, Драга, „Урбанистички развитак Београда у периоду између два светска рата (1919–1941)”, *Историја XX века, IX*, Београд 1968, 447–510.
- Вуксановић-Мацура, Злата, *Живот на ивици: становање сиротиње у Београду 1919–1941*, Београд 2012.
- Гашић, Ранка, „Проблеми територијалног ширења Београда између два светска рата”, *Историја 20. века 3/2010*, Београд 2011, 57–68.
- Гашић, Ранка, „Планови за изградњу Београда на левој обали Саве у међуратном периоду”, *Просторно планирање у југоисточној Европи до Другог светског рата*, Историјски институт, Балканолошки институт САНУ и Географски факултет Универзитета у Београду, Београд 2011, 379–395.
- Гбурчик, Верица, Тошовић, Слободан (ур.), *Еколошко вредновање Београда*, Београд 2005.
- „Где да се подигне београдско пристаниште за теретни саобраћај, а где магацин и царинарница”, *Политика*, 11. 6. 1937, 9.
- „Да ли је могућно извршити измене на пристаништу пошто су радови почели, и јесу ли оне оправдане?”, *Политика*, 20. 6. 1937, 13.
- Дајч, Харис, „Успон и деградација савског приобаља”, *Лимес плус*, 1–2, Београд 1930, 97–112.
- „Између Министарства саобраћаја и београдске општине постигнут је споразум о питању грађења Савског пристаништа и радови се настављају”, *Политика*, 23. 2. 1941, 11.
- Мацура, Владимир, *Чаршија и градски центар*, Ниш – Крагујевац 1984.
- Мирковић, Бранислав, „Привредни чиниоци београдског подручја”, *Београд. Генерални урбанистички план 1950*, ур. Милош Сомборски и др, Београд 1951.
- Михајлов, Саша, „Настанак и развој индустријске зоне на десној обали Дунава у Београду од краја 19. века до средине 20. века”, *Наслеђе XII*, Београд 2011, 91–116.
- Недић, Светлана, „Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914. године”, *Годишњак града Београда XXIII/1976*, Београд 1976, 175–216.
- Недић, Светлана, „Генерални урбанистички план Београда из 1923. године”, *Годишњак града Београда XXIV/1977*, Београд 1977, 301–309.
- „Њ. Кр. Вис. Кнез намесник Павле, у присуству намесника г.г. Станковића и Перовића, предао је саобраћају мост Њ. В. Краља Петра II и пругу Београд – Панчево”, *Политика*, 11. 11. 1935, 1.

- Пећинар, Миладин, „Хидротехнички проблеми Београда”, *Београд. Генерални урбанистички план 1950*, ур. Милош Сомборски и др, Београд 1951.
- Поповић, Драг., „Београдско савско пристаниште”, *Београдске општинске новине* 8–9, 1936, Београд 1936, 661–663.
- „Почело је грађење путничког пристаништа у Београду”, *Политика*, 10. 9. 1939, 8.
- „Пред исушењем Панчевачког рита”, *Политика*, 19. 4. 1929, 4.
- „Пристаниште на Дунаву”, *Политика*, 12. 12. 1928, 9.
- „Пристаниште са магацинима под Калемегданом коштаће државу око 15.000.000 више него узводно од моста”, *Политика*, 27. 6. 1937, 8.
- „Пројекат новог зимовника на Чукарици у вези са планом за претварање Аде Циганлије у спортско острво”, *Политика*, 5. 2. 1937, 15.
- „Рушење другог спрата магацина који су имали да се изграде на новом Савском пристаништу”, *Политика*, 1. 9. 1939, 21.
- „Савски кеј изграђује се интензивно и ускоро ће почети с подизањем царинских магацина”, *Политика*, 29. 5. 1937, 6.
- Сомборски, Милош, „Развој Београда између два рата”, *Београд. Генерални урбанистички план 1950*, ур. Сомборски Милош и др, Београд 1951.
- Стојадиновић, Милослав, „За савремено уређење Београда”, *Београдске општинске новине* 23–24, 15. 12. 1930, 1314–1322.
- Ђоровић, Драгана, Благојевић, Љиљана, „Water, society and urbanization in the 19th century Belgrade: Lessons for adaptation to a climate change”, *Spatium* 28, децембар 2012, Београд 2012, 53–59.
- „Шта ће бити с београдским кејом и јадранским пристаништима?”, *Политика*, 17. 11. 1935, 11.

Ranka GAŠIĆ, Zlata VUKSANOVIĆ MACURA

THE URBAN PLANNING OF BELGRADE RIVERBANKS
BETWEEN THE WORLD WARS

Summary

The importance of riverbanks in Belgrade, in terms of geography, ecology and history, can hardly be overrated. The Sava and the Danube have always influenced the climate, the sanitary conditions, the strategic position and the economy of the city. Furthermore, until nearly a century ago, Belgrade's rivers marked the state border and, as such, had a crucial role in the history of the city and the whole region.

In the aftermath of WWI, the development of the riverbank city zones, and especially the expansion to the other side of the rivers proved to be a great financial and technical challenge. Therefore, the riverbanks were not properly integrated into the urban space. However, a massive investment was made into the river regulations, which contributed to the improvement of health conditions in the city (diseases caused by flooding and waste water). The riverbanks regulation was treated both in the 1923 Master Plan of Belgrade, and in the 1939 Draft Master Plan. The Sava left bank was intended to become a traffic and economic zone. When the King Alexander Bridge in 1934 and the Fairground in 1937 were built, the necessary precondition for realizing this plan was satisfied. Until WWII, a part of present-day New Belgrade territory was drained and regulated. The Ada Ciganlija Island was intended for sports and recreation proposal that was never disputed. It was, however, crucially important for the Belgrade traffic network, and the railway bridge over the Sava, crossing the Ada Ciganlija, was planned as early as as the 1923 Master Plan. The focus of the authorities' attention was, however, on the right Sava bank. A comprehensive planning solution for this zone was not found in the interwar period, or in the postwar decades. The problem of the positioning of the quay was seriously taken into consideration in the mid-1930s, in connection with the railway network. The positioning of the customs warehouses on the Sava quay was the subject of a fierce public debate. Finally, in 1941 the agreement was reached between the Ministry of Transport and the Belgrade City Council. However, it was realized only in part, since the war soon

broke out. On the Danube riverbank, the City Council was planning to drain the Pančevo marsh, to build a bridge between Belgrade and Pančevo, to regulate the Danube right bank from the Nebojša Tower to the Pančevo bridge, and to come to a decision concerning the position of the future Danube quay. However, in the interwar period these plans were realized only in part – the bridge was built in 1936 and a part of the Pančevo marsh was drained.

To sum up, something important was done on the Belgrade riverbanks in the course of these 20 years. Two bridges were erected (on the Sava and on the Danube). The quays and embankments were built along the bank from the Railway Bridge to the St. James Bastion at the right bank, and from the King Alexander Bridge to the point of junction of the two rivers. Customs stations and warehouses were built on the Sava quay, as well as the winterport on the Ada Ciganlija Minor and some of the recreation grounds on the Ada Ciganlija Major. At the Danube riverbank, the embankment was built at the Pančevo marsh, and the river was regulated along the industrial zone. A railway track with two stations was built, as well as the Dunavska street and the isthmus between the Ada Huja and the mainland.

Translated by Ranka Gašić

Вера ГОШЕВА*

РЕКА ТРЕСКА КАО ФАКТОР ЕЛЕКТРИФИКАЦИЈЕ СКОПЉА

Апстракт: У раду се разматра утицај који је у прошлости река Треска имала на снабдевање Скопља и његове околине електричном енергијом. Чињеница да се ова река и данас користи за исту сврху, указује на исправност одлуке о искоришћавању њене водне снаге. Електрификација је имала важну улогу у побољшању животног стандарда становништва и економског напретка Скопља у периоду између два светска рата. Повећана изградња града учинила је да стара електрична централа, изграђена још у турском периоду, више није могла да одговори растућим потребама за електричном енергијом. Водене снаге Треске привукле су пажњу свих оних који су били заинтересовани за привредни раст Скопља. Потреба за јевтинином електричном енергијом утицала је да буде искоришћен велики економски потенцијал реке Треске. Хидроцентрала која је била изграђена на овој реци, омогућила је повећање броја претплатника, већу примену електричне енергије за осветљење и стимулативно је утицала на привредни развитак Скопља.

Кључне речи: река Треска, хидроцентрала Матка, електрификација, Скопље, животни стандард, привредни раст

Вода је одувек била један од главних услова за оснивање и развој насеља. Главна карактеристика проточних вода, њихова способност кретања, имала је пресудан утицај да оне буду коришћене као важан извор енергије. Економски потенцијал река и брзих планинских потока састојао се у њиховом искоришћавању у производњи електричне енергије.

Електрификација је имала велики утицај на побољшање хигијенских и здравствених услова, просперитета становништва и напретка привреде, због чега је електрична енергија постала насушна потреба сваке заједнице. Са великим закашњењем, на територији данашње Републике Македоније је, између два светска рата, била спроведена електрификација. Током тог кратког периода било је саграђено 18 електричних централа,¹ међу којима је

* veragsv@yahoo.com

¹ Коста Сидовски, *Развитокот на индустријата во НР Македонија во периодот меѓу двете светски војни (1918–1941)*, Скопје: Економски институт Скопје, 1960, 162. 162.

већина била малог капацитета, те су задовољавале само локалне потребе.² Изузетак су биле само хидроцентралне на рекама Пени и Трески и дизел-електрична централа у Скопљу која је била изграђена 1933. године.

Прва река која се почела користити за добијање електричне енергије у Македонији била је Пена. Хидроцентрала која је, на овој реци, била пуштена у погон 1. новембра 1926. године, требало је да задовољава потребе за електричном енергијом Тетова, Гостивара и Скопља. Тетовско индустријско акционарско друштво (ТИАД) које је основано 1924. године, склопило је уговор 1927. године са концесионерима скопске електричне централе о испоручивању електричне енергије Скопљу. Хидроцентрала је, иначе, грађена од ТИАД-овог капитала.³ Али, пошто акционарски капитал Друштва није био довољан (акционари су били Тетовска општина и одређен број локалних становника) убрзо након његовог формирања и у току изградње хидроцентрале, ТИАД је продао део својих акција Лесковачкој централној банци и Скопској извозној банци. Уз финансијску помоћ ових банака, којима је припало 80% капитала ТИАД-а, изграђена је и пуштена у погон хидроцентрала на реци Пени. Током 1928. године, главни акционари ТИАД-а продали су део акција трусту *Електро-инвест (Electro-Invest)* из Вастераса (Västerås) у Шведској. Хидроцентрала је радила рентабилно па је *Електро-инвест* током 1930. године откупио три четвртине преосталих акција, поставши тако већински власник акција прве хидроцентрале на територији данашње Републике Македоније.

Потписивањем уговора са ТИАД-ом о концесији за испоруку електричне енергије, у 1927. години били су створени услови за веће коришћење електричне енергије у Скопљу и његовој околини. Из хидроцентрале на реци Пени, град је почео да добија квалитетну струју потребну за задовољавање повећаних потреба становништва и привреде. Резултат бројних прего-

² Изградња електране, не само у овом делу Македоније већ и у осталим деловима земље, одвијао се стихијски, због чега су електричне централе, које су обично биле малог и средњег капацитета, биле нерационално размештене, са релативно скупим трошковима производње и недовољно искоришћеним капацитетима. (*Производне снаге НР Србије*, Београд: Економски институт НР Србије, 1953, 277) Узрок је био недостатак закона за електрификацију земље који би увео планирање у изградњи и експлоатацији електричних постројења током међуратног периода. (М[ирослав] Н. Штирски, *Електрификација Југославије од 1900 год. до данас*, Београд 1946, 16–17; Владимир Оровић, „Електрификација Скопља и околине”, *Скопски Гласник*, 17. август 1940, XI, 638, 2)

³ Прва електрична централа у Скопљу која је била основана у 1909. године, није задовољавала економске и културне потребе становништва града. Због малог капацитета централе, електрична струја се није могла користити за осветљавање домаћинства. (К. Сидовски, *нав. дело*, 148)

вора између Скопске општине и закупаца електричне централе биле су снижене цене електричног осветљења. Цена је била смањена са 10 динара на 7,50 по kWh, а струја се почела плаћати према струјомеру, а не по паушалу.⁴ Хидроцентрала на реци Пени снабдевала је Скопље електричном енергијом од 1927. до 1933. године и, делимично, 1938. године.⁵

Нови, повољнији услови допринели су повећању потрошње електричне енергије и промени структуре корисника струје у граду. Електрична енергија више се није користила само за непродуктивне, већ и за продуктивне циљеве. Док је, током 1927. године, потрошња електричне енергије за осветљење Скопља била неколико пута већа него потрошња у индустрији, током 1928. године потрошња електричне енергије за индустријске потрошаче нагло је порасла у односу на потрошњу за осветљење. Повећана употреба електричне енергије за индустријске потребе у граду била је повезана са потписивањем другог, петогодишњег уговора са ТИАД-ом (августа 1928. године) који је трајао до 17. августа 1933. године. Потписивањем уговора о концесији за хидроцентралу на реци Пени, повећано је увођење струје у објекте и домове. Број корисника у Скопљу у 1933. години износио је 6.500 претплатника на електричну енергију за осветљење и 400 претплатника за моторну струју.⁶

Највећи потрошачи електричне енергије била су индустријска предузећа, међу којима су били млин „Балкан”, Парна пивара, аеродром и железничке ложионице, фабрика фамилије Папатеодоси, фабрика браће Сидић, мали млинови, машинске радње, фабрика теста и кекса, радња за израду бетонских цеви, пољопривредни мотори, стругара, столарске радње, биоскопи и већи број мотора за испумпавање воде у приватним станovima.⁷

Све ово је увећавало потребу за добијање јефтине електричне енергије. Зато је велики економски потенцијал брзих планинских река у западној Македонији привукао пажњу више релевантних фактора који су били заин-

⁴ *Алманах општине града Скопља 1918–1928. године*, Скопље: Општина града Скопља, 1928, 48. Хидроцентрала на реци Пени снабдевала је Скопље електричном енергијом од 1927. до 1933. године и, делимично, 1938. године.

⁵ Електрична енергија из хидроцентрале на Пени користила се и даље зато што је струја из дизел-електричне калоричне централе у Скопљу, која је била пуштена у погон 1933. године, била скупа.

⁶ Здравко Стефановић, „Економски слабији грађани Скопља сносе веће терете и мање уживају у благодети електричне централе”, *Глас Југа*, 1940, 46, 3.

⁷ Александар Бокић, „Развитак електричне централе у Скопље”, *Скопски Гласник*, 1934, 1. Алла Качева, Славица Христова, Татјана Ђорѓиовска, *Животот во Скопје 1918–1941*, Скопје: Музеј на град Скопје, 2006, 72.

тересовани за искоришћавање њихове водне снаге. И поред тога, требало је да прође много времена до изградње друге хидроцентрале, овог пута на реци Трески. Изградња електричних централа обављала се углавном тако што су градске општине или давале концесију за изградњу домаћим привредницима, или су то радиле у сопственој режији. Догађаји који су уследили, показали су да је постојао велики отпор према томе да Скопска општина искоришћава потенцијале Треске за добијање електричне енергије.

Прве знаке заинтересованости за искоришћавање водне снаге реке Треске градске општина је показала 1921. године. Иако је иницијатива за добијање концесије за изградњу хидроцентрале изазвала „одмах сукоб разних интереса и утицаја”,⁸ кључни фактор који је одложио остваривање тог подухвата за читавих девет година, био је финансијска слабост Скопске општине. Из тих разлога, снабдевање града електричном енергијом у периоду од 1920. до 1926. године, морало се обезбедити путем мале општинске дизел-електричне централе, заостале још из турског периода.⁹ Покушаји да општина сама снабдева град и његову околину електричном енергијом, утицали су на то да у плану општине од 1929. године буде предвиђена изградња две централе: једна хидроцентрала на реци Трески и једна калорична, као резерва и допуна хидроцентрале у периоду када она неће имати довољно воде (у летњим и зимским месецима).¹⁰ За остваривање овог плана биле су потребне велике инвестиције којих општина није имала. Због тога се Скопље, у периоду од 1927. до 1933. године и, делимично, до 1938. године, снабдевало електричном енергијом из хидроцентрале на реци Пени. Ова хидроцентрала је снабдевала град струјом и поред тога што је 1933. године у Скопљу била пуштена у погон дизел-електрична централа. Струја из ове централе била је много скупља од оне добивене у хидроцентрали на реци Пени.¹¹ Разлог за то је био врло једноставан: дизел-електрична, калорична централа радила је на нафту која је била увозни артикал, за који су била

⁸ „Освећење хидроцентрале на Трески”, *Скопски Гласник*, 9. јула 1938, X, 527, 2.

⁹ Прва електрична централа саграђена у Скопљу 1909. године на парни погон коришћена је за осветљење 2–3 главне улице, општине, значајних војних установа и погона пумпе за градски водовод. Мада се централа временом проширивала, због њеног малог капацитета број корисника електричне енергије у граду до 1923. године био је минималан и износио је само 320 претплатника. Током 1923. године, у овој централи био је монтиран дизел агрегат од 280 KS. На тај начин, први пут је добијена трофазна струја за осветљење. (К. Сидовски, *нав. дело*, 149)

¹⁰ Идеја о изградњи калоричне централе у Скопљу настала је 1928. године (*Алманах општине града Скопља 1918–1928 године*, 48) а за хидроцентралу годину дана касније.

¹¹ К. Сидовски, *нав. дело*, 153.

неопходна девизна средства. И поред тога, Скопска општина је успела да снабдева град сопственом електричном енергијом и на тај начин је побољшала свој положај у преговорима које је започела са ТИАД-ом око набавке струје. Тако је општина задала први ударац монополском положају ТИАД-а и успела да смањи цену електричне струје (за осветљење 5,50 динара, а за индустрију 2 динара по kWh).

Две године након пуштања у погон калоричне централе, Скопска општина, задовољна постигнутим успехом, започела је изградњу хидроцентрале на реци Трески. Пре тога, морала је да елиминише све препреке на путу реализације свог плана. Око питања ко ће експлоатисати водну снагу реке Треске, почео је сукоб између Скопске општине и главног акционара ТИАД-а – шведског предузећа *Електро-инвест*. Рентабилност прве хидроцентрале у Македонији и перспектива њеног рада утицали су да ово шведско предузеће, иза ког је стајала стокхолмска *Енкилда банка (Stockholms Enskilda Bank)*,¹² у 1928. години откупи део акције ТИАД-а, а на почетку 1930. године и три четвртине преосталих акција. С обзиром на то да је *Електро-инвест* био власник хидроцентрале на Пени, остаје нејасно да ли је то предузеће покушало да заустави изградњу друге хидроцентрале да би спречио конкуренцију, или је и само имало исте градитељска амбиције на реци Трески.

Будући да је уговор о снабдевању Скопља електричном енергијом истицао јула 1933. године, општинска управа на челу са председником општине Јосифом Михаиловићем је, неколико година раније, предузела више акција у циљу проналажења најрационалнијег начина снабдевања града електричном енергијом. Још током 1929. и 1930. године, Скопска општина је поверила једној комисији проучавање проблема планске електрификације Скопља и његове околине. Комисија састављена од професора Београдског универзитета Владе Митровића и инжењера Миладина Пећинара и Васе Ристића је, у свом извештају поднетом Општини, указала да је најрационалнији начин електрификације подизање хидроцентрале на реци Трески, са одговарајућом резервном калоричном централом у Скопљу. Убрзо након тога, исти стручњаци су израдили пројекат за хидроцентралу. Скопска општина је решењем Банске Управе од 11. јула 1931. године добила повластицу, а септембра 1931. године одобрен је предрачун за изradу објекта хидроцентрале.¹³

¹² Милан Чемериќић, „Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875. до 1937. године”, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље: Јужна Србија, 1937, 719; Владан Јовановић, *Вардарска Бановина 1929–1941*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2011, 401.

¹³ Државен Архив на Република Македонија (ДАРМ), Скопје, фонд: Министерство за тргови-

Добијање дозвола био је само почетни корак ка остваривању плана о појачаној електрификацији Скопља. Уследили су разни административни и финансијски проблеми. Због недостатка финансијских средстава за извођење овог плана Скопска општина је, априла 1932. године, покушала обезбедити помоћ швајцарске групе инжењера на чијем челу је био инжењер А. Буше (H. Buscher) из Лозане (Lausanne).¹⁴ Зацртани план ипак није остварен због тога што заинтересовани инжењери нису успели да обезбеде потребна новчана средства из швајцарских банака.¹⁵

Највећи проблем долазио је од Управе *ТИАД-а*, која је покушавала на све могуће начине да спречи Скопску општину у добијању концесије за хидроцентралу. Покушавајући да спречи изградњу хидроцентрале на Трески *Електро-инвест* је, у лето 1930. године, понудио Скопској општини продужавање концесије за 45 година, нудећи изградњу дизел-електричне централе, варошке мреже и делимично бесплатно осветљавање улица.¹⁶ У пролеће 1931. године, шведско предузеће је понудило и продужење концесије до 1970. године.¹⁷ У међувремену, ово предузеће предузело је још неколико неуспешних подухвата у циљу спречавања Скопске општине да оствари свој план електрификације.¹⁸ Сви проблеми око изградње хидроцентрале на Трески били су решени посредством премијера др Милана Стојадиновића и министра финансија Душана Литице који су, 1935. године, одобрили зајам од 36.000.000 динара код *Државне хипотекарне банке*. На тај начин, било је омогућено остварење великог и важног подухвата Скопске општине.

Изградња хидроцентрале Матка почела је на реци Трески, до самог манастира Св. Андреја, 1935. године.

на и индустрија на Кралството Југославија – Белград 1919/1941, 1039, кутија 11.

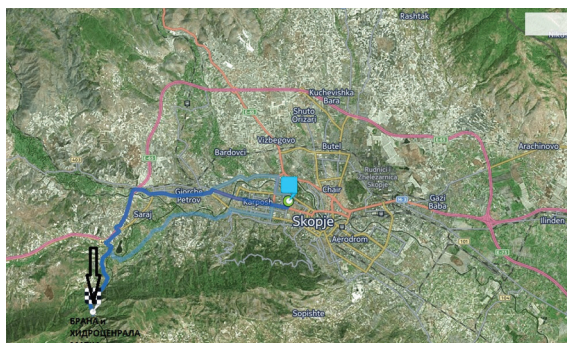
¹⁴ Први разговори са њима почели су у јесен 1931. години. (Јосиф Михаиловић, *Тешкоће електрификације Скопља*, Скопље: Графичко-инд. Предузеће Крајничанац, 1933, 11).

¹⁵ ТИАД је настојао да спречи овај покушај Скопске општине да обезбеди финансијска средства. Тако су инжењера Бушеа, пред полазак у Београд, посетили г. Ериксон и Момчило Петровић, председник и подпредседник ТИАД-а. „Они су му испричали да Скопље нема концесију за подизање хидроцентрале на Трески (у ствари, Скопска општина је у том моменту већ била добила концесију и г. Буше је о томе био обавештен), даље, да пола Скопља припада њима и по истеку концесије, коју ТИАД са Скопљем има, и најзад да ће ускоро бити општински избори и да ја (Јосиф Михајловић, В.Г) после тога нећу бити председник општине, па ће и уговор који евентуално буду склопили за време мога председниковања престати имати важности”. (Ј. Михаиловић, *Тешкоће електрификације Скопља*, 12).

¹⁶ *Исто*, 9.

¹⁷ *Исто*, 10.

¹⁸ За све проблеме које је Скопска општина имала око изградње хидроцентрале на Трески види: Ј. Михаиловић, *нав. дело*, 5–31.

Положај хидроцентрале Матка у односу на Скопље

Хидроцентралу, која се налазила на око 14 километара удаљености од Скопља, пројектовали су југословенски стручњаци: пројектант инжењер Влада Митровић, професор Београдског универзитета и инжењер Миладин Пећинар. Радове на хидроцентралу Треска изводило је предузеће *Темељ* браће Вукићевић из Београда, чија је понуда била за 12% јефтинија од других понуђача,¹⁹ а надзорни инжењер био је Бора Поповић из Скопља, тадашњи управник електричне централе и водовода Скопске општине. Хидромеханички и електромашински делови опреме набављени су у иностранству, у Немачкој. Централа је пушена у рад у јулу 1938. године у присуству премијера др Милана Стојадиновића, бана Вардарске бановине г. Марка Новаковића и пет министара из Краљевске владе.²⁰

Искоришћавање водене снаге изведено је изградњом бране и хидроцентрале у доњом току Треске, где је река пролазила кроз уску клисуру. Хидроцентрала Матка располагала је са три агрегата укупне снаге од 5.500 KS, док је акумулација језера износила 3.500.000 м³ воде.

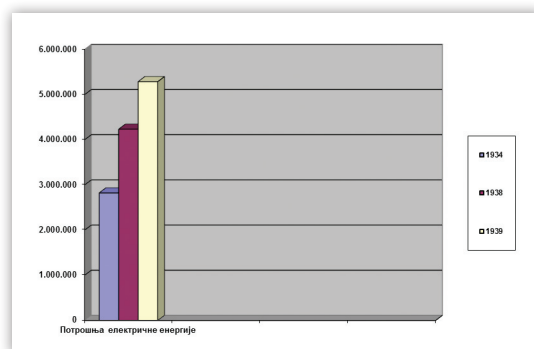
Иако је пројектант Пећинар сматрао да хидроцентрала није представљала „по својој снази неко нарочито велико постројење” она, ипак – потенцирао је – „у техничком смислу представља врло интересантан објекат не само за наше прилике него уопште. Висина водојаза друга је по реду у нашој земљи, а по начину на који је изведена, она представља други случај

¹⁹ В. Јовановић, *нав. дело*, 401.

²⁰ Бора Антић, „У присуству претседника владе г. др. М. Стојадиновића и петорице министара митрополит скопски г. Јосиф осветио је хидроцентралу св. Андреја на Тресци код Скопља”, *Политика*, 7 јул 1938, 10813, 1–2.

у Европи.”²¹ Имајући у виду да је то била оцена инжењера М. Пећинара,²² једног од пионира у развоју хидротехнике у Југославији и стручњака који је цео свој потенцијал уложио у развој хидротехнике, не изненађује високи квалитет хидроцентрале. Ово постројење, које је М. Пећинар пројектовао заједно са својим професором Владом Митровићом, било је један од неколико најважнијих објеката те врсте који су подигнути у међуратном периоду.²³ Начин на који је постројење било пројектовано и изграђено омогућило је хидроцентрали дуг и сигуран експлоатациони век. Хидроцентрала на Трески је прошла без оштећења и приликом веома јаког скопског земљотреса 26. јула 1963. године.

Изградња хидроцентрале утицала је на знатно повећање броја претплатника. Потрошња електричне енергије 1934. године износила је 2.822.878 kWh, 1938. године 4.234.399 kWh, а 1939. године 5.287.000 kWh.

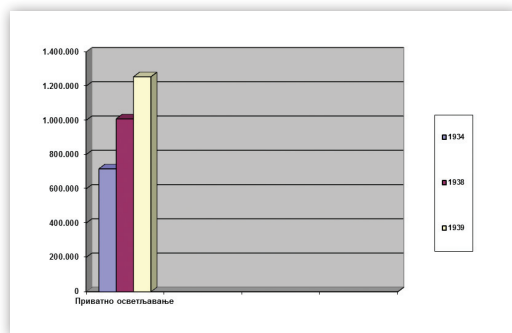
Графикон 1

Од ове електричне енергије, за приватно осветљење 1934. године било је потрошено 717.616 kWh, 1938. године 1.009.561 kWh, а 1939. године 1.255.000 kWh.

²¹ Miladin Pećinar, *Hydrocentrala Sv. Andreja na reci Tresci*, Skoplje – Beograd: Minerva, 1939, 29.

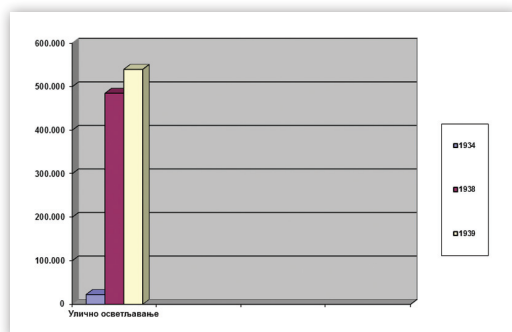
²² Миладин Пећинар (1893–1973) грађевински инжењер, професор Грађевинског факултета у Београду, члан САНУ. Стручњак за све области хидротехнике.

²³ М. Штирски, *нав. дело*, 15. Аутор признаје само шест постројења која су била изграђена у овом периоду, а која су се издвајала по свом значају. Међу њима, била је и хидроцентрала на Трески.

Графикон 2

За улично осветљење у 1934. године било је потрошено 22.550 kWh, у 1938. години 485.033 kWh, а у 1939. години 540.000 kWh.²⁴

Графикон 3

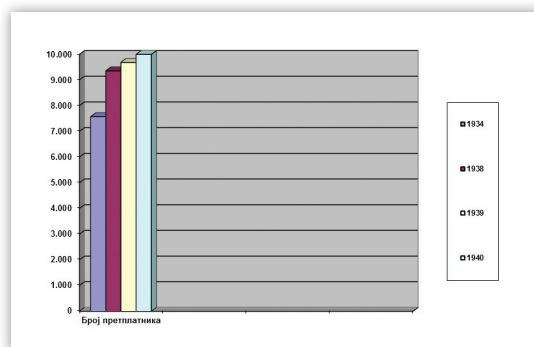
Град Скопље је, 1934. године, имао 7.576 потрошача, 1938. – 9.358, а 1939. године 9.691.²⁵ Следеће, 1940. године, скопска централа је имала 10.000 претплатника заједно са индустријом и представништвима.²⁶ Према списку претплатника, од којих је сваки у просеку имао пет чланова породице, произлази да је око 50.000 особа у Скопљу уживало погодности електричне енергије.²⁷

²⁴ К. Сидовски, *нав. дело*, 178.

²⁵ *Исто*, 180.

²⁶ З. Стефановић, *нав. дело*, 3.

²⁷ Тај број није био за потценивање уколико се узме у обзир да је укупан број становника

Графикон 4

Према расположивим подацима, а на основу пријављених струјомера, највећи скок у примени електричне енергије био је у индивидуалним стамбеним објектима којих је 1934. године било 4.987, а 1939. године 6.554.²⁸ Приближно иста, или мало већа, била је потрошња у кафанама, дућанима и локалима, установама, индустријским погонима, општини...

Изградњом хидроцентрале Матка на реци Трески, Скопље се еманциповало од потрошње електричне енергије произведне страним приватним капиталом и почело да користи струју произведену домаћим капиталом. Електрификација је утицала на развитак града и особито на развитак индустрије и занатства. Целокупни живот, побољшање хигијенских услова, здравља и напредак становника били су повезани са електрификацијом града. Скопска општина је притом обезбедила већи извор прихода који јој је био неопходан за комуналну изградњу града. Увећање производње и смањење цена електричне енергије омогућили су повећање броја претплатника и већу примену електричне енергије за осветљење. Пораст потрошње електричне енергије у граду био је приметан. У периоду од пет година (1934–1939) потрошња електричне енергије се скоро удвостручила. Приближно исти био је пораст потрошње електричне енергије за приватно осветљење. Најдрастичнији био је пораст потрошње струје за улично осветљење који је порастао за целих 24 пута у периоду од 1934. до 1939. године.

Скопља, према резултатима пописа становника спроведеног 1931. године, износио 68.334. (*Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, kniga I. Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava*, Београд: Општа државна статистика, 1937), То значи да је од последњег пописа, спроведеног у држави (1921. године) порастао за 27.668 становника.

²⁸ К. Сидовски, *нав. дело*, 180.

Извори

- Државен Архив на Република Македонија (ДАРМ), Скопје, фонд: Министерство за трговија и индустрија на Кралството Југославија-Белград 1919/1941, 1039, кутија 11.
- Алманах општине града Скопља 1918–1928 године*, Скопље: Општина града Скопља, 1928.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 mart 1931 godine, knjiga I. Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava*, Београд: Општа државна статистика, 1937.

Литература

- Антић, Бора, „У присуству претседника владе г. др. М. Стојадиновића и петорице министара митрополит скопски г. Јосиф осветио је хидроцентралу св. Андреја на Тресци код Скопља,” *Политика*, 7. јул 1938, 10813, 1–2.
- Бокић, Александар, „Развитак електричне централе у Скопље”, *Скопски Гласник*, 1934, 1.
- Чемериќић, Милан, „Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875 до 1937 године”, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937, 685–732.
- Јовановић, Владан, *Вардарска Бановина 1929–1941*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.
- Качева, Алла, Христова Славица, Ѓорѓиовска Татјана, *Животот во Скопје 1918-1941*, Скопје: Музеј на град Скопје, 2006.
- Михаиловић, Јосиф, *Тешкоће електрификације Скопља*, Скопље: Графичко инд. предузеће Крајничанац, 1933.
- Владимир Оровић, „Електрификација Скопља и околине”, *Скопски Гласник*, 17. Август 1940, XI, 638, 2.
- „Освећење хидроцентрале на Трески”, *Скопски Гласник*, 9. јула 1938, X, 527, 2.
- Реќинар, Милadin, *Hydrocentrala Sv. Andreja na reci Tresci*, Скопље – Београд: Minerva, 1939.
- Производне снаге НР Србије*, Београд: Економски институт НР Србије, 1953.
- Сидовски, Коста, *Развитокот на индустријата во НР Македонија во периодот меѓу двете светски војни (1918–1941)*, Скопје: Економски институт Скопје, 1960.
- Стефановић, Здравко, „Економски слабији граѓани Скопља носе веќе терете и мање уживају у благодети електричне централе”, *Глас Југа*, 1940, 46, 3.
- Штирски, М[ирслав] Н., *Електрификација Југославије од 1900. год. до данас*, Београд 1946.

Vera GOŠEVA

RIVER TRESKA AS A FACTOR OF ECONOMIC GROWTH OF SKOPJE
(UNTIL BEGINNING OF WORLD WAR II)

Summary

Development of the city of Skopje in the period between the two World Wars was the main reason why increasing electrification was necessary. Reinforced construction in Skopje in that period have contributed that already existing electric power-station, remained from the Ottoman period, can not meet the needs of the more numerous and larger city, and especially to the growing demand of the industry and crafts.

Interest to exploit the power of water on the river Treska has appeared in the Municipality of the city of Skopje since 1921. This plan was not implemented because of financial weakness of the Municipality. For these reasons, the supply of electricity to the town was left to be improved with a private initiative. In the period 1920–1926 small municipal diesel-electric power station which already existed was used for needs of Skopje, between 1927 and 1938 the hydroelectric power station on the river Pena near Tetovo was used (after it has agreed a short-term contract with TIAD). The difficulties which the Municipality was facing in the supply of electricity from hydropower station on the river Pena, as well as highlighting agreement on the use of this source speeded up the process of finding new sources of energy.

Commission of experts professor Vlado Mitrovich, engineer Miladin Pechar and engineer Vaso Ristich was founded for the implementation for the electrification of Skopje. The Commission decided to build a hydroelectric power station on the river Treska near Skopje. Ministry of Civil Engineering approved the construction of the hydroelectric power station, and with the decision of the Administration of the Vardar Banovina in 1931, Municipality of the city of Skopje gave permission for the usage of electricity. The realization of this project was extended to 1938 because of problems in finding financial resources. Hydroelectric power station Matka was built for three years and was put into operation in July 1938.

Hydroelectric power station on the river Treska was contributed to the increase in electricity consumption and the change in the structure of consumers in the city. It had had a beneficial effect on the improvement of living conditions and the economic growth in Skopje.

Translated by Romika Trenkoska

Дејан ЂОРЂЕВИЋ,* Тијана ДАБОВИЋ**

КАКО ЈЕ СРБИЈА ДОБИЛА ПРВИ ПРОСТОРНИ ПЛАН***
Идеологија, технички основ, структура и последице примене
просторног плана приобаља Дунава од Београда
до границе са Бугарском 1963–1967. године

Апстракт: У раду се разматра историјски контекст израде и реализације првог просторног плана у Србији. Посебан акценат стављен је на утицај америчког планирања великих сливова, пре свега реке Тенеси, иницираног последицама Велике светске економске кризе крајем 1920-их. Управо је TVA (Tennessee Valley Authority) представљао образац који се у свету и код нас широко примењивао, што је остало до данашњих дана. Просторни план приобаља Дунава, од Београда до границе са Бугарском, представљао је изузетно значајан подухват у СФРЈ. Његов примарни циљ био је коришћење огромне хидроенергетске снаге и побољшање пловидбе на Дунаву. Међутим, посебна вредност Плана је у његовој тежњи да се последице изградње бране анализирају регионално и интегрално, чиме је створена озбиљна методолошка, сазнајна, али и кадровска основа за многе и разнолике планске акције како на подручју плана, тако и у Србији у целини.

Кључне речи: историја планирања, планирање речних сливова, просторни план, TVA (Tennessee Valley Authority), Дунав, Србија, СФРЈ.

Историјски корени планирања речних сливова:
Tennessee Valley Authority (TVA)

Једном, прилично давно, сугерисано је да „у случају великих невоља и хитности интензивирање планирања постаје императив.”¹ Велика невоља светског значаја појавила се почетком 1930-их година. Амерички просперитет био је сломљен 1929. године, да би током Велике депресије, у годи-

* dejandj@gef.bg.ac.rs

** tdabovic@gef.bg.ac.rs

*** Рад представља резултате истраживања на пројекту *Проблеми и тенденције развоја геопросторних система Републике Србије* (бр. 176017) који финансира Министарство за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије.

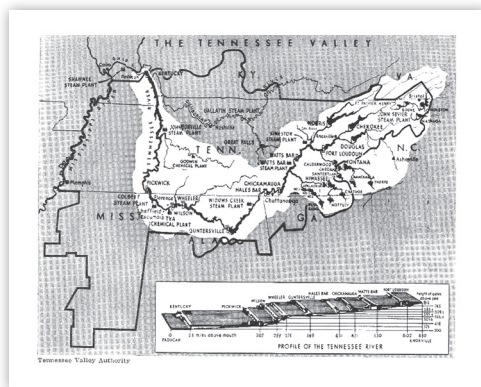
¹ George S. Perry, “State Planning: Planning for City, State, Region and Nation”, *Proceedings of the Joint Conference on Planning*, Chicago, IL, 1936, 158.

нама које су следиле, број незапослених достигао 13–15 милиона, односно једну четвртину укупне радне снаге из 1933. године. Сиромаштво, глад, очај и неповерење у институције система су се ширили. Френклин Делано Рузвелт (Franklin Delano Roosevelt) је победио Херберта Хувера (Herbert Hoover) на председничким изборима 1932. године, те лансирао годину касније свој главни унутрашње-политички адут – New Deal. Национална Администрација за јавне радове основала је Национални плански одбор (National Planning Board – NPB) који је Рузвелт 1934. године преименовао у Председнички одбор. Одбор је био састављен од три члана (од којих је један био председников ујак, Фредерик Делано). У овај одбор инкорпорирао је Комитет за проблеме (природног) земљишта. Задатак новог NPB био је: израда, примена и праћење интегралних и координисаних планова за регионална подручја у сарадњи са националним, регионалним, локалним и агенцијама појединих Држава, базираних на истраживањима и праћењу просторне дистрибуције и популационих трендова, коришћењу земљишта, индустрије, становања и природних ресурса, те социјалних и економских навика, трендова и вредности инкорпорираних у развојне планове и пројекте, као и да кроз анализе садржаја и динамике реализације појединачних пројеката избегне дуплирање операција и непотребне акције, односно да до максимума обезбеди координацију и корелацију напора различитих тела, бироа и агенција на свим нивоима управе.²

У крилу ове експанзије од државе подстакнутог планирања, појавио се 1933. године и TVA. Слив реке Тенеси (Tennessee) је изабран за експеримент из два разлога. Тенеси је у то време била опасан, бујични ток, склон меандрирању. Изазивао је поплавне штете у деловима седам америчких савезних држава (од којих су неке, и онда и данас, најсиромашније у САД) пре него што се улије у Атлантски океан. Други разлог је коначно решавање статуса државног пројекта Muscle Shoals, који се налазио у Алабами (Alabama), унутар слива реке. Наиме, током Првог светског рата, биле су од државног новца саграђене две фабрике вештачког ђубрива (на бази нитрата) и брана (по цени од 100 милиона ондашњих долара) која ће доцније бити названа Вилсоновом. У наредних 15 година, судбина ових инсталација висила је у ваздуху: у суштини, радило се о томе хоће ли брана и фабрике остати у државном власништву, што се сматрало за преседан, или ће бити приватизоване. Доношењем Закона о TVA у Конгресу 1933. године, поборници државног власништва и контроле над дистрибуцијом производа (струја и ђубриво) однели су победу. Првобитни пројекат је знатно проширен: регулација

² Ibid, 159–160.

водотокова, заштита од поплава, изградња инфраструктуре и производња струје добили су приоритет у односу на вештачко ђубриво. Све је остало у државном власништву, под контролом борда састављеног од три директора.³

Слика 1: Једна од многобројних карата из Плана слива реке Тенеси⁴

Формирање TVA је био преседан у историји планирања у САД. Иако су заправо ингеренције у области планирања и економског развоја, посматрано са данашњег становишта, биле веома ограничене (како бисмо то данас еуфемистички назвали на „техничка питања”), Законом је TVA добила у руке задатак да проучава социјалне консеквенце специфичних активности из области водoprивреде, шумарства и пољoprивреде (попут утицаја новоизграђених вештачких акумулација на живот фармера и становника малих и средњих градова), као и да преузме одговорност за њих. Када се TVA бринула о будућности слива реке Тенеси, она је пре свега одговарала на непосредне социјалне захтеве са једне стране, а потом креирала и дугорочну социјалну политику, са друге. Иако је економија била присутна, TVA је био и остао симбол државне интервенције у социјалној сфери без преседана, док је Конгрес САД имплицитно планирању, осим економске и наравно физичке, признао и изразито социјалну димензију.

³ Опшенирије видети: “Foundations of the Planning Enterprise”, *Critical Essays in Planning Theory*, Ed. Jean Hillier and Patsy Healey, Volume I, Ashgate, Hampshire 2008.

⁴ Доступно на <http://www.grazian-archive.com/History/Map9.gif>.

Поставља се, ипак, питање шта је било спорно са TVA и какве то има везе са демократијом? Најкраће, најзначајнија новина се састојала у томе што је TVA био, пре свега, социјални инструмент. Чак је и у том домену оспораван, под изговором да својим акцијама тенденциозно креира нови животни стил, што никако не сме бити улога државе у демократском друштву.⁵ Приватници и приватне корпорације у начелу, наравно, нису имали ништа против да се држава брине о негативним последицама економских активности на социјални статус становништва, напротив! Али итекако их је забринуло што је TVA, макар и у ограниченом обиму, имајући у виду те последице, интервенисала и у економској и просторној сфери, захтевајући промене технологије и алокацију објеката баш са циљем да се негативни социјални ефекти минимизирају (пола века касније појављује се и сфера заштите животне средине). Тако расправа од почетка није била фокусирана на планове и успехе у реализацији, већ на мотиве, овлашћења TVA и њене „сумњиве” методе. Нападано је оно што се савременим речником назива институционални оквир планирања, те је одмах у први план истакнута „недемократичност” целокупног акционог оквира новог тела. Иако вероватно најуспешнији (а свакако најдуговечнији председник САД, изабран у четири узастопна мандата), Рузвелт је од многих савременика добијао епитет социјалисте из Беле куће (да не спомињемо и горе квалификације). Идеја да се државна бирократија уплиће у економију и свакодневни живот била је, по либералном концепту, потпуно недемократска, па чак и неморална, и нагрисала је основе америчког друштва. Бирократија је била виђена као деперсонализована сила, са недемократски присвојеном улогом да арбитража, „дрвена трака” око сваког објекта или подухвата. Почела је до данас недовршена расправа о томе да ли уплитање државе у економска, социјална и друга питања нарушава демократско право на приватну иницијативу, односно да ли је просторно планирање уопште демократска тековина?

Као комбинација речног слива и економског развојног региона, TVA је била од почетка организована као корпорација Федералне власти. Мада је TVA била врло успешна када је реч о уређењу простора слива у погледу укупног регионалног развоја, те партиципацији како становништва тако и власти на регионалном нивоу, њена корпорацијска форма је одбачена као узор и више никада није била употребљена негде другде. Регионалне развојне користи су, међутим, биле тако очигледне да су изазвале завист других

⁵ Више интересантних детаља о односу планирања и демократије на примеру TVA у класичном, много цитираном чланку: Philip Selznick, “TVA and Democratic Planning”, *TVA and the Grass Roots*, ed. by R. L. Beals, Franklin Fearing and W. S. Robinson, Berkeley, University of California Press, 1949, 3–16.

подручја и територија. Током 1930-их, по узору на TVA, биле су организоване сличне агенције за развој Југа, Стеновитих планина и неких других делова САД. Концептуална основа из 1930-их послужила је поново 1960-их година, када је, због серије поплава и опште неповољне економске ситуације, током председничког мандата Џона Кенедија, формирана Регионална комисија за Апалачке планине, са запањујуће сличним задацима, баш као и знаменита Федерална комисија за речне сливове. Међудржавне комисије су, поред слива реке Тенеси, у наредних педесетак година биле заслужне за уређење сливова Мисисипија (Mississippi), Делавера (Delaware), Потوماка (Potomac) и неких других река. Заправо је цела територија САД била покривена плановима сливова изузев територија Аљаске (Alaska), Хаваја (Hawaii), реке Хадсон (Hudson), Рио Грандеа (Rio Grande) и подручја Мексичког залива (Тексас и Аризона). Баш када је рађен план за залив Чесапик (Chesapeake Bay) на Источној обали, Федералне власти су 1981. године наједном укинуле Комисију за речне сливове.⁶

Пошто се радило о светском проблему, концепт великих јавних радова је постао образац широм света, и то остао до наших дана. Иако није поновљена по истом обрасцу, *идеја о планирању великих сливова након кризе имала је одјека јер је била а) успешна и б) америчка* (односно добро рекламирана и успешно извезена). У нашој земљи имала је и те какав утицај: не само да је Дража Михајловић имао у плану да, након победе у рату, међу осталим потезима предузме велике јавне радове у сливу Велике Мораве, већ је и први просторни план у Србији у првој половини 1960-их година рађен за Приобаље Дунава од Београда до границе са Бугарском (потом за слив Дрине по деловима, те за нека мања подручја), конципиран на том основу. До данас је речни слив остао идеално планско подручје не само када се ради о Плановима посебне намене за хидроакумулације, већ и у погледу критеријума дефинисања оптималних природних граница.

Зашто је дошло до наглог дисконтинуитета планирања (речних сливова) у САД 1981. године? Многи (утицајни) Американци заправо се никад нису помирили са економским концептом Џона Мајнарда Кејнза (John Maynard Keynes) чији је план згодно реализован не само кроз TVA. Њима је државни уплив у економска и развојна питања био супротан начелима либерализма на којима је изграђен амерички просперитет. Без обзира на крах Берзе 1929. године, многим су и New Deal и Рузвелт сувише „миришали“ на социјализам/комунизам, незнатно поистовећивани са мање или

⁶ Видети: *The Practice of State and Regional Planning* Edited by Frank S. So and APA, American Planning Association, 1986, Chicago, IL.

више отвореном регулацијом слободног тржишта. Туђа им је била и идеја тзв. Државе благостања, заснована на интензивним социјалним политикама и програмима на уштрб (како се и данас верује) профита. Све је то било наметање воље државне олигархије и крајње поједностављено негирање основних демократских начела како су она од многих схваћена у САД (и другде). Отуда је повратак на велику светску сцену неолибералних идеја, за време владавине Роналда Регана (Ronald Reagan) у САД и Маргарет Тачер (Margaret Thatcher) у Великој Британији, био бурно поздрављен и прихваћен од многих – али не и од планера, који су редом почели да пишу о кризи планирања.⁷ Неки потези Барака Обаме (Barack Obama) изазвали су неугодне асоцијације и присећања поклоника неолиберализма на период који би радо да забораве и избегну евентуалну рестаурацију (Слика 2).

Слика 2: Две од многих алузија на *New Deal* и политику Барака Обаме⁸

Са чисто планерског становишта, интересантно је да је Европска унија покренула и поново оживела идеју о интегралном планирању Подунавља из тридесетих година двадесетог века, коју су покренуле Хитлерове стручне службе са централом у Бечу.⁹ У том плану активно учествују и српске аген-

⁷ О Тачеризму/Реганизму као концепту у: Ђорђевић, Д. *Увод у теорију планирања*, Универзитет у Београду Географски факултет, Београд 2004.

⁸ Доступно на: <http://images.huffingtonpost.com/2009-10-25-ObamaisaRedsm-thumb.jpg>; <http://paulgoree.files.wordpress.com/2010/03/obama-fdr.jpg>.

⁹ Видети опширније: Дејан Ђорђевић, Тијана Живановић, „‘Великопросторно планирање’ Југоистока: Подунавље и друге планерске теме (1914–1940/41)”, у: *Просторно планирање у Југоисточној Европи (до II светског рата)*, ур. Бојана Миљковић-Катић, Београд: Историјски институт, Балканолошки институт САНУ, Географски факултет, 2011, 153–177.

ције и стручњаци: иако је такво планирање идејно још удаљено од Кејнзових постулата, интересантно је бити у улози сведока у погледу решавања једног од кључних питања данашњице: у ком ће се правцу реформисати капиталистичка идеологија након ове нове светске кризе, која је такође изазвала нека сећања и асоцијације. Док чекамо развој догађаја, прилика је да се сетимо да смо од Подунавља и почели да исписујемо странице праксе планирања у Србији, те да је првенац био оцењен као успешан, како у концептуалном погледу, тако и у смислу реализације.

Просторни план приобаља Дунава од Београда до бугарске границе¹⁰

Општи историјски контекст – До краја 1960-их година СФР Југославија је почела да излази из кризних периода које су означавали послератна обнова, наизменична међународна изолација од стране Варшавског пакта и Запада – НАТО. Унутрашње политичке прилике су се стабилизовале. Почетни напори из прве три петољетке су почели да дају резултате: изграђена је солидна индустријска основа за производњу, како за унутрашње потребе, тако и за извоз; домаћа монета – динар је стабилизовао курс и појавио се на свим берзама и у мењачницама; животни стандард становништва је полако, али сигурно почео да расте; степен запослености такође. Држава је почела да добија кредибилитет на међународном плану: постала је важан фактор односа између Истока и Запада; 1961. године је основан Покрет несврстаних земаља, што је у дугорочном периоду Југославији као лидеру Покрета обезбедило тржиште од четири милијарде становника за извоз готових производа, стално запослење водећих грађевинских фирми на крупним пројектима у иностранству, несметано снабдевање земље стратешким сировинама, посебно нафтом (тако да се Нафтни удар 1973. године, којим је ОПЕК ударио Запад, осетио далеко мање, јер су све чланице ОПЕК-а биле и чланице несврстаних, те је нафта непрестано стизала из Венецуеле и Великог залива, а посебно су била значајне бушотине у Анголи које су биле у власништву ЈУГОПЕТРОЛА), земља је технолошки и привредно била способна да изводи макропројекте. Тако је у периоду од 1960–1965. године, изграђена мамутска брана у Ђердапској клисури, тада, и још увек, највећа у Европи; у држави је истовремено радило осам железара, а извоз

¹⁰ Према: Перишић, Димитрије, *О просторном планирању*, Институт за архитектуру и урбанизам Србије (ИАУС), Београд 2004, 81–103.

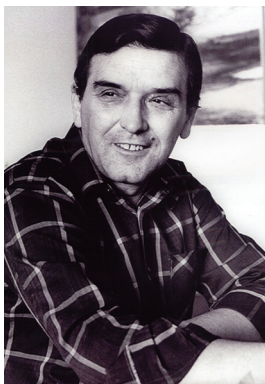
је био далеко већи од увоза. Социјалистичко самоуправљање се стабилизовало као посебан систем и почело да даје резултате, продуктивност расте, а почело је да се улаже и у друштвену надградњу – масовна изградња биоскопа, позоришта и других културних објеката; почело је и знатно улагање у спорт итд. Почетком 1970-их година и грађанство/радничка класа је економски бољитак манифестовала кроз масовни морски туризам, изградњом викенд-кућа због јефтиног грађевинског материјала и кредита; велики број југословенских радника је био на привременом раду у иностранству, чиме је обезбеђен сталан прилив девиза; углавном на јадранској обали земље изграђена је значајна туристичка инфраструктура, те је и девизни прилив од туризма постао значајна ставка у буџету. У свему, 1960-их и 1970-их година, социјалистичка Југославија је доживела своју златну еру која се, наравно, одразила и на квалитет и континуитет планирања.

Друштвено-економско планирање (друштвени планови) је било уставна и законска обавеза, а земља је била потпуно плански заснована. Планирање било које врсте имало је друштвени легитимитет и легалитет. Период 1960-их година у просторном планирању, обележен је неким битним моментима: кадровски су ојачане постојеће, а основане су и бројне урбанистичке и планерске институције и заводи; ради се извештан број планова на регионалном нивоу – на пример, за котар Крапина 1958. године, за Скопски регион 1963. године (после земљотреса), за Сплитски регион 1965. године; читав низ стручњака из иностранства био је ангажован на изради великог броја планова, а планери су масовно почели да иду у иностранство; истовремено је превођена најновија литература из целог света.

Приказ плана – Главни носилац задатка на изради Плана био је у то време водећа институција за област планирања у нашој земљи – Завод за унапређење комуналних делатности Србије (ЗУКД), који је смогао снаге да без неког већег искуства у овој врсти делатности прихвати и успешно обави овај сложени и осетљиви задатак.¹¹ У томе послу била је, свакако, драгоцен

¹¹ Руководилац израде просторног плана био је др Димитрије Перишић, дипломирани географ. У време израде плана нетом је навршио 30 година (рођен 1932. године у Бањалуци). Био је професор на Географском факултету, основао је смер за Просторно планирање на Универзитету у Београду и био његов управник до пензије; основао је Југословенски центар за просторно планирање у Дубровнику, руководио израдом првог Просторног плана Србије и био, по општем мишљењу, водећи методолог и најискуснији планер бивше Југославије. Одликовало га је изузетно самопоуздање: по његовој причи, када је Ј. Б. Тито на једном састанку са потенцијалним руководиоцима питао ко ће да води План (први у историји Србије), нико од искуснијих није смео да на себе преузме толику одговорност. Јавио се из задњег реда најмлађи: причао је да после састанка три дана није спавао од бриге. Професор Перишић је умро у Београду 2006. године.

и помоћ Економског института Србије, општина у подручју Плана, те непосредног инвеститора – Дирекције за изградњу ХЕ Ђердап, која је обављала све послове техничке и друге природе везане за изградњу бране и хидроелектране.

Слика 3: Професор др Димитрије Мита Перишић (1932–2006)

Основна дефиниција циља који је стајао пред наведеним актерима била је, на први поглед врло једноставна: тражило се решење за искоришћење огромне енергије средњег тока Дунава. Наоко једноставна дефиниција садржала је неколико несвакидашњих и врло сложених проблема који су проистицали из особености простора:

- богатство Дунава није само у води – ова река представља и огромну потенцијалну енергију која до тада на ваљан начин није била искоришћена;
- ток Дунава је истовремено и један од главних пловних путева Европе који, системом канала од Атлантика до Црног мора, повезује велики број европских држава;
- због величине реке, изградње бране и формирања хидроакумулације, знало се да ће реализација плана/пројекта, у великој мери изменити лик тога краја, услове и начин живота становништва;
- планирати развој подручја приобаља, значило је започети дугорочан процес „друштвено организованог рада” који ће изазвати последице не само у подручју обухваћеном планом, већ и шире – кроз дуги период времена.

На месту где ток Дунава напушта Панонску низију и пресеца Карпато-балкански лук, створена је сложена композитна клисура/кањон највеће европске реке пробојнице, који је тада са величанственим и дивљим Малим и Великим Казаном представљао тешку препреку за човека, било да је то био освајач, градитељ или становник. Баш због тога, човек је улагао посебан труд да ту и такву дивљину савлада: кроз историју су остали резултати најкрупнијих акција као што су Трајанов пут и мост из првог века наше ере, пут који су Румуни изградили средином XIX века на левој обали, којим су пребацивали робу и људе са једног на други брод да би избегли пловидбу кроз Казан (користио се све до изградње бране), аустроугарско-српска акција регулације пловидбе кроз Сипски канал, која је завршена 1896. године, те локомотивска вуча коју су увели Немци током Првог светског рата на истом каналу, са циљем да се поједностави и убрза превлачење бродова (систем који се користио све до изградње ХЕ Ђердап I).

Решавање проблема пловидбе кроз Гвоздена врата било је у интересу бројних земаља (не само оних које гравитирају Подунављу) током генерација: разлог томе што није било више удружених акција мора се тражити у чињеници да је Дунав у овом делу свог тока до Црног мора био много више и чешће природна и форсирана граница између држава и царстава, него што је био фактор њиховог повезивања. Стога су чешћи били сукоби на његовим обалама, борбе за стратешке позиције и контролу, па чак (у новије доба) и планови за његово запречавање (рушење, минирање, потапање бродова). Као последица, приобаље реке је као периферија држава у време израде Плана било у сваком погледу слабо развијено подручје, и то са обе стране реке. На основу изнетих чињеница и мотива, не треба се чудити да су Румунија и Југославија на основу споразума који су потписали Јосип Броз Тито и Георги Георгију Деж (Gheorghe Gheorghiu-Dej) као председници република, приступили заједничкој акцији која је требало да комплексно и свеобухватно обради наведени проблем, почевши од постављања задатка, истраживања, планирања, изградње и коришћења свих објеката за које су тада постојали услови.

Израда елабората Просторног плана трајала је од 1960. до 1963. године, да би коначна редакција Друге књиге елабората била завршена 1967. године.¹² Кроз две обимне књиге, приказана је целокупна материја која је

¹² Садржај Прве књиге: I Положај и подела подручја, II Природни услови, III Становништво, IV Искористићеност природних услова и развијеност материјалних производних снага, V Саобраћај, VI Мрежа објеката друштвеног стандарда, VII Карактеристике насеља, VIII Туризам, IX Амбијент и наслеђе, X Утицаји изградње хидроенергетског и пловидбеног система на подручју. Садржај Друге књиге: I Извод из студије Економског института СР Србије „Ос-

била предмет документације на којој су вршене анализе и синтеза, да би се дошло до предлога решења за будућу просторну организацију подручја које је било под непосредним утицајем интервенција на овом делу тока Дунава.

Не улазећи у техничке елементе елабората Просторног плана, решење проблема, односно методолошки образац плана, у основи се састојао из четири корака:

- А) Постављање задатка
- Б) Истраживање
- В) Израда Регионалног просторног плана
- Г) Изградња.

А) Из фазе глобално постављеног циља прешло се на акцију која је значила постављање прецизнијег задатка који је у основи обухватио следеће:

- Омогућити да се Дунав на овом сектору претвори у интензиван и безбедан водени пут који ће у склопу европске мреже водних саобраћајница представљати рентабилан објекат;

- Искористити хидроенергетску снагу Дунава, која је огромна, да би се то претворило у један од најзначајнијих хидроенергетских објеката у Европи;

- Изабрати најпогодније место за такав објекат користећи све природне погодности и створене услове са хидрографског, геолошког и техничког аспекта;

- Утврдити обим производње, инвестиције и експлоатацију за све потребне објекте;

- Урадити технологију и пројекте за целокупан хидроенергетски и пловидбени систем као комплексни задатак под условом да се обезбеди функционисање за дугорочан период у будућности;

- Испитати све услове и последице које оваква акција има на постојеће природне карактеристике ради очувања потребне природне равнотеже;

- Предвидети промене које ће настати у развоју становништва и његових добара, као последица ових акција које треба да омогуће бржи и потпунији развој региона.

новни економски проблеми приобалног подручја Дунава од Београда до бугарске границе”, II Саобраћај и саобраћајна мрежа, III Становништво – мрежа насеља – центри, IV Мрежа објеката друштвеног стандарда, V Туризам, VI Историјски споменици, VII Основне поставке урбаниста развоја центара.

Б) На основу обављене анализе постављеног задатка прешло се на фазу истраживања у којој је обављено следеће:

- Дефиниција, положај и подела подручја – непосредно приобаље у зони директних утицаја будуће бране и акумулације као уже подручје; положај Дунава у Европи и његова очекивана повезивања са Северним и Балтичким морем; територијално обележавање Подунавља као већег региона у оквиру Средње Европе (којој је бивша Југославија у економском и демографском смислу припадала са око 70 % тадашње територије); подела подручја одређеног задатком на мање просторне целине према географским условима (доње, средње и горње подручје); даља подела на микроподручја, односно општине као основне управне јединице; однос ширег залеђа према подручју обухваћеним планом.

- Основни природни услови – рељеф и морфолошке одлике приобалног подручја и залеђа; инжењерско-геолошка карта са приказом погодности тла; карта хидролошких олеата као приказ дејства воде Дунава; приказ просечних климатских услова на подручју; интервенције у потапању постојећих долина и утицај присуства значајније водене површине на биљни свет; утицај на подизање нивоа вода у ширем подручју и мере за њихову неутрализацију; посебан утицај на читав моравски слив који мора да се регулише према новим условима (успоравање, нанос и сл).

- Становништво – кретање броја становника; локализација пораста и опадања (миграција); густине насељености; структуре домаћинства према броју чланова; активност становништва према саставу породице; доходак становништва према општинском просеку у границама плана.

- Насеља – положај насеља према густини распореда (на око 200 км подручја било је око 50 насеља различитих величина и категорија); величинска структура насеља; распоред и положај насеља; основна урбанистичка диспозиција значајнијих насеља; опремљеност насеља просветним, културним, здравственим и социјалним установама; гравитациони утицаји и њихова схема према реду величине; потапање неких постојећих насеља, подизање нових насеља као њихове замене и пријем новог, бројнијег становништва.

- Саобраћај – мрежа друмских и железничких саобраћајница и њихово оптерећење; постојећа опрема саобраћајница; очекивана саобраћајна мрежа, речни саобраћај на Дунаву по изградњи бране; повезивање преко бране Југославије са Румунијом.

- Туризам – туристички промет у 1962. години (време израде плана); објекти и површине од интереса за туризам који се очекује саобраћајним отварањем подручја и повећаном атрактивношћу нове бране и језера.

- Инжењерски објекти и уређаји – општа ситуација погонских хидро-пројеката и уређаја; одбрамбени насипи; објекти пристаништа.

- Објекат ХЕ Ђердап – димензије: укупна дужина: 968 m, од тога по 24 m бродске преводнице дуге око 330 m и дубине за бродове до 30 000 тона, на обе стране објекти са по шест агрегата у грађевинама дугим по 240 m, широким по 78 а високим по 67 метара и на средини преливна бетонска брана дуга 441m; укупна јачина електране са 12 агрегата је 2050 KWh; производња енергије 10,7 милијарди KWh годишње – 10 пута више него у целој пред-ратној Југославији (највећа у Европи изузимајући ондашњи СССР); цена објекта тадашњих 400 милиона динара (по пола Југославија и Румунија).

В) Израда Регионалног просторног плана

На основу анализа, урађене су пројекције будућег развоја становништва и његових потреба, изражених како количински, тако и локационо према будућим захтевима, уз усклађивање пројектованих потреба са наслеђеним стањем, како би се до максимума искористили постојећи капацитети. Основа за просторни план овог подручја је приказана као *Перспективна просторна организација подручја* и представљала је предлог како извршити просторно усмеравање функционалних, садржинских и структуралних промена под условима једне осмишљене целине.

За овај елаборат је карактеристична чињеница да се кроз њега одговорило, углавном, на сва питања која су проистекла из огромног рада у фази истраживања. Томе је, са своје стране, допринео и Економски институт Србије кроз економску анализу и пројекцију развоја подручја. Планом је била предвиђена и накнадна израда секторских планова (саобраћај, туризам и слично) за цело подручје, као и појединачних просторних планова општина и урбанистичких планова за важнија насеља.

Г) Изградња

Скоро напоредо са израдом плана, приступило се изградњи објеката по следећем утврђеном реду:

- Изградња бране
- Изградња основних енергетских и пловидбених објеката
- Изградња нових саобраћајница
- Развој појединих насеља и изградња нових, са новим развојним перспективама, али и проблемима

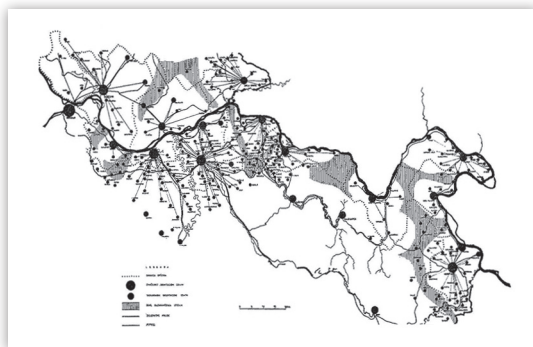
Овако грандиозан подухват чак и из данашње перспективе, био је вишеструко користан. Показао је да планирање и пројектовање треба да теку упоредо, по први пут су последице изградње једног овако важног објекта биле анализирани регионално, са истицањем отворених развојних могућности, али и ограничења, те је створена озбиљна методолошка, сазнајна, али и кадровска основа за многе и разнолике планске акције, како на подручју плана, тако и у Србији у целини.

Немогуће је извући потпуне паралеле између различитих планова за речне сливове који су рађени у различито време и у различитим историјским околностима, чак и у техничко-технолошком смислу. Ипак, заједничко и за план који је пратио пројекат ТВА и за Просторни план приобаља Дунава од Београда до бугарске границе који је пратио изградњу Ђердапа (као и за друге велике пројекте сличног типа, попут изградње Асуанске бране на Нилу, Итаипу бране на реци Парани у Јужној Америци, брана на руским рекама, па све до највећег подухвата до сада – изградње бране Три клисуре у Кини) чињеница је да је такве пројекте и планове преузела на себе држава, а не приватни сектор. Ако је Рузвелт био оптуживан да је био социјалиста у Белој кући, онда су Тито и Деж били у знатно повољнијој ситуацији с обзиром на режиме у обе земље који су били засновани на планској привреди. Такође, сви такви пројекти и планови, а то важи и за први просторни план који је добила Србија, су по свом просторном обухвату, уложеним средствима и последицама, изузетно значајни (врло често се користе епитети као што су мамутски, грандиозни итд) и увек служе за покретање новог економског, технолошког, инвестиционог, па и планског циклуса у земљама у којима су рађени, те постају замајац и ослонац развоја земље у целини.

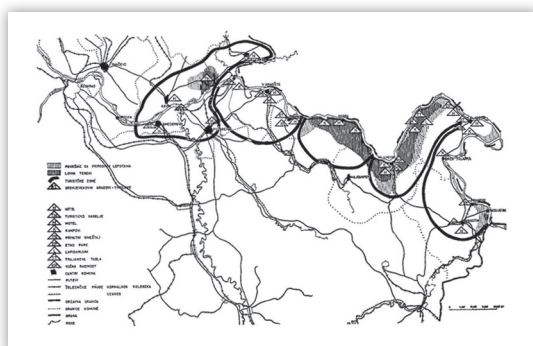
Планирање Подунавља је настављено готово континуално, како у оквиру Србије, тако и преко више значајних међународних пројеката.¹³ Уместо закључка, а као илустрација последица израде првог просторног плана у Србији, може се навести чињеница да је Влада Републике Србије 2013. године, дакле након 50 година, покренула израду Просторног плана за још један капитални хидротехнички пројекат: канал Морава – Вардар – Егејско море!

¹³ Комплетан списак и приказ у: Ђорђевић, Д., Живановић, Т., „‘Великопросторно планирање’ Југоистока: Подунавље и друге планерске теме (1914–1940/41)’”.

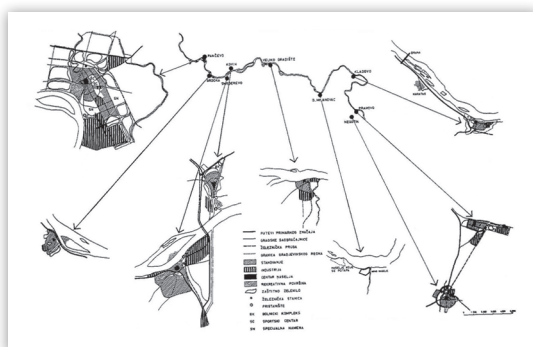
**ДОДАТАК:
ИЗАБРАНИ ПРИМЕРИ КАРТОГРАФСКИХ ПРИЛОГА
ПРОСТОРНОГ ПЛАНА**

Карта 1: *Гравитациони односи*

Карта 2: *План туристичких зона, центара, споменика и пејсажа*

Карта 3: *Будућа просторна организација већих насеља*

Литература и извори

<http://images.huffingtonpost.com/2009-10-25-ObamaisaRedsm-thumb.jpg>

<http://paulgoree.files.wordpress.com/2010/03/obama-fdr.jpg>

Ђорђевић, Дејан, Живановић, Тијана, „‘Великопросторно планирање’ Југоистока: Подунавље и друге планерске теме (1914–1940/41)”, у: *Просторно планирање у Југоисточној Европи (до II светског рата)*, ур. Бојана Миљковић-Катић, Београд: Историјски институт, Балканолошки институт САНУ, Географски факултет, 2011, 153–177.

Ђорђевић, Дејан, *Увод у теорију планирања*, Београд: Универзитет у Београду, Географски факултет, 2004.

Перишић, Димитрије, *О просторном планирању*, Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 2004.

Perry, George S., “State Planning: Planning for City, State, Region and Nation”, *Proceedings of the Joint Conference on Planning*, Chicago, 1936.

The Practice of State and Regional Planning Edited by Frank S. So and APA, American Planning Association, Chicago, 1986.

Selznick, Philip, “TVA and Democratic Planning”, In: *TVA and the Grass Roots*, Ed. R. L. Beals, Franklin Fearing and W. S. Robinson, University of California Press, Berkeley, 1949, 3–16.

Foundations of the Planning Enterprise, Critical Essays in Planning Theory, Ed. Jean Hillier and Patsy Healey, Volume I, Ashgate, Hampshire 2008.

Dejan ĐORĐEVIĆ, Tijana DABOVIĆ

HOW SERBIA GOT ITS FIRST REGIONAL PLAN –
THE IDEOLOGY, TECHNICAL BASIS, STRUCTURE AND
CONSEQUENCES OF THE IMPLEMENTATION
OF THE SPATIAL PLAN FOR THE DANUBE COASTAL AREA
FROM BELGRADE TO THE BULGARIAN BORDER (1963–1967)

Summary

The paper discusses the historical context of the development and implementation of the first spatial plan in Serbia. Special emphasis is placed on the impact of U.S. planning major basins, primarily the Tennessee River, prompted by the consequences of the Great Depression in the late 1920's. The Tennessee Valley Authority (TVA) was created by the U.S. Congress in May 1933. It was and still is the model for planning used not only in our country but worldwide. The TVA Act was acknowledged as a major victory for those who favoured the principle of government operation. A great public power project was envisioned, mobilizing the „by-product” of dams built for the purposes of flood control and navigation improvement on the Tennessee River and its tributaries. Major power-authorities to construct dams, deepen the river channel, produce and distribute electricity and fertilizers – were delegated by Congress to a corporation administered by a three member board of directors. This was the realization of the recommendation of the US president Roosevelt: “to create a Tennessee Valley Authority – a corporation clothed with the power of government but possessed of the flexibility and initiative of private enterprise. It should be charged with the broadest duty of planning for the proper use, conservation, and development of the natural resources of the Tennessee River drainage basin and its adjoining territory for the general social and economic welfare of the Nation”.

This special regional focus and broad scope of the project have given it a character which reflects one of the major motives of our times: the need for some sort of integral planning, especially in key problem areas. It is that character which has been adopted as the model for similar projects in other areas up until now.

The Spatial Plan of the Coast Area of the Danube from Belgrade to the Bulgarian Border was a very significant achievement in Yugoslavia. Its primary

goal was to put to use its massive hydroelectric power and improve navigation on the Danube. However, the special value of the Plan is to be found in its effort to analyze the impact of dam construction not only regionally but integrally as well. This created a serious methodological, cognitive, and human resource base for a variety of planned actions in the planning area, and in Serbia as a whole. It also showed that planning and design should flow simultaneously. Since then, planning of the Danube area continued almost without disruptions, both within Serbia and in a number of important international projects. As an illustration of the consequences of making the first spatial plan in Serbia, we would like to announce that the Government of the Republic of Serbia in 2013 – 50 years later – has begun the elaboration of a spatial plan for another capital hydro project: Channel Morava – Vardar – Aegean Sea.

СПИСАК АУТОРА List of Contributors

Проф. др Бранко БЕШЛИН, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду,
Србија
Prof. Branko BEŠLIN, Ph. D., Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Serbia

др Александра ВУЛЕТИЋ, Историјски институт, Београд, Србија
Aleksandra VULETIĆ, Ph. D., Institute of History, Belgrade, Serbia

Проф. др Вера ГОШЕВА, Институт за национална историја, Скопје, Македонија
Prof. Vera GOŠEVA, Ph. D., Institute for National History, Skopje, Macedonia

др Ранка ГАШИЋ, Институт за савремену историју, Београд, Србија
Ranka GAŠIĆ, Ph. D., Institute for Contemporary History, Belgrade, Serbia

Доц. др Тијана ДАБОВИЋ, Одсек за просторно планирање, Географски факултет,
Универзитет у Београду, Србија
Tijana DABOVIĆ, Ph. D., Senior Lecturer, Department of Spatial Planning,
Faculty of Geography, University of Belgrade, Belgrade, Serbia

Проф. др Дејан ЂОРЂЕВИЋ, Одсек за просторно планирање,
Географски факултет, Универзитет у Београду, Србија
Prof. Dejan ĐORĐEVIĆ, Ph. D., Department of Spatial Planning,
Faculty of Geography, University of Belgrade, Serbia

Проф. др Мирча МАРАН, Висока школа струковних студија за васпитаче
„Михаило Палов”, Вршац, Србија
Prof. Mirča MARAN, Ph. D., Preschool Teacher Training College “Mihailo Palov”
in Vršac, Serbia

др Злата ВУКСАНОВИЋ МАЦУРА, Географски институт „Јован Цвијић”,
Српска академија наука и уметности, Београд, Србија
Zlata VUKSANOVIĆ MACURA, Ph. D., Geographical Institute “Jovan Cvijić”,
Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, Serbia

Раде МИЛИЋ, Центар за урбани развој, Београд, Србија
Rade MILIĆ, Urban Development Center, Belgrade, Serbia

др Бојана МИЉКОВИЋ КАТИЋ, Историјски институт, Београд, Србија
Bojana MILJKOVIĆ KATIĆ, Ph. D., Institute of History, Belgrade, Serbia

Доц. др Катерина МЛАДЕНОВСКА РИСТОВСКА,
Институт за националну историју, Универзитет „Св. Кирил и Методије”
Скопље, Македонија
Katerina MLADENOVSKA RISTOVSKA, Ph. D., Senior Lecturer,
Institute of National History, Ss. Cyril and Methodius University of Skopje, Macedonia

Ivaylo NACHEV, Ph. D., Institute for Balkan Studies and Centre of Thracology,
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria
др Иваило НАЧЕВ, Институт за балканске студије и Траколошки центар,
Бугарска академија наука, Софија, Бугарска

Sophia PATOURA SPANOU, Ph. D., Institute of Historical Research,
National Hellenic Research Foundation, Athens, Greece
др Софија ПАТУРА СПАНУ, Институт за историјска истраживања,
Национална хеленска истраживачка фондација, Атина, Грчка

др Радомир Ј. ПОПОВИЋ, Историјски институт, Београд, Србија
Radomir J. POPOVIĆ, Ph. D., Institute of History, Belgrade, Serbia

Проф. др Сузана РАЈИЋ, Одељење за историју, Филозофски факултет,
Универзитет у Београду, Србија
Prof. Suzana RAJIĆ, Ph. D., Department of History, Faculty of Philosophy,
University of Belgrade, Serbia

др Љубодраг П. РИСТИЋ, Балканолошки институт,
Српска академија наука и уметности, Београд, Србија
Ljubodrag P. RISTIĆ, Ph. D., Institute for Balkan Studies,
Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, Serbia

Божидар СТОЈКОВИЋ, Институт за класичну археологију, Беч, Аустрија
Božidar STOJKOVIĆ, Institut für Klassische Archäologie, Universität Wien, Austria

Игор ЋИРКОВИЋ, Центар за урбани развој, Београд, Србија
Igor ĆIRKOVIĆ, Urban Development Center, Belgrade, Serbia

Издавач
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ

За издавача
др Војислав Г. Павловић

Лектор текстова на српском језику
Драгана Типсаревић

Лектор текстова на енглеском језику
Миљана Протић

Преводи резимеа
Миљана Протић и аутори

Корице
Драгана Купрешанин,
графички дизајнер

Компјутерска обрада за штампу
Драгана Купрешанин

Штампа
Бирограф, Београд

Тираж
400

ISBN
978-86-7179-105-2

План на корицама:

План Франца Јанкеа о регулацији Дрине код Бадовинаца,
Архив Србије, Фонд Књажева канцеларија, Сигн. XXXVII, 1161–3 и 4.

План на предњој поткорици:

План Београда
(Nicolas de Fer, *Belgrade, Ville forte Capitale de la Rascie dans la province de Servie qui fait partie du Grand Royame de Hongrie*, Paris 1695)
Акварелисани бакорез. Музеј града Београда, Сигн. И, 2836.

План на задњој поткорици:

План Београда и околине, са планом Шапца
(Adam Jonathan Felbecker, *Plan der Gegend und Grundriß der Vestung Belgrad in Servien*, Nürnberg 1683)
Акварелисани бакорез. Музеј града Београда, Сигн. И, 331.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

711(091)(4-12)(082)

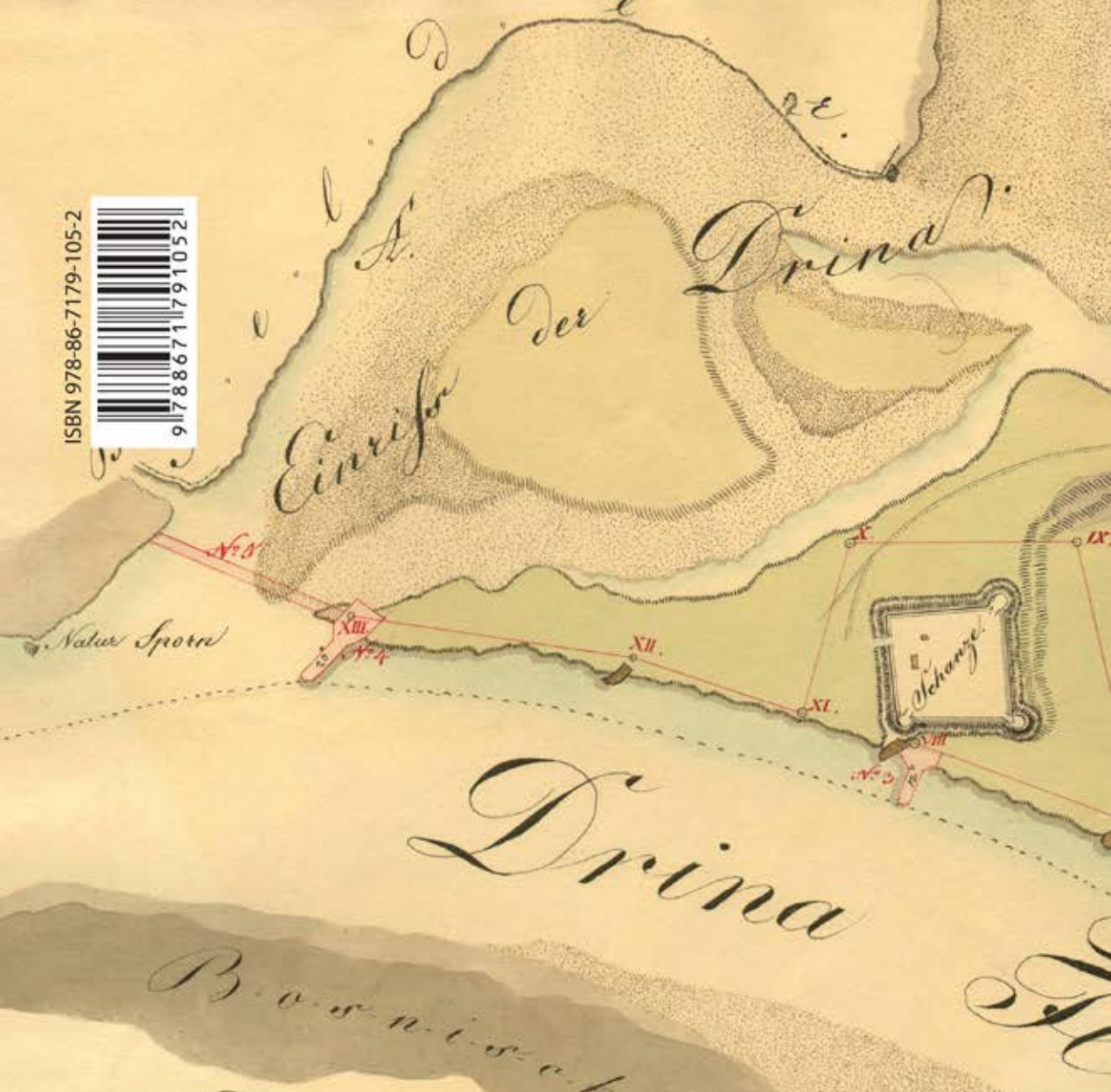
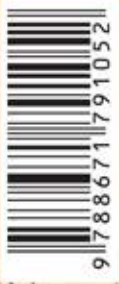
ЖИВОТ на рекама Југоисточне Европе : историјски аспекти просторног планирања насеља и комуникација / уредник Љубодраг П. Ристић. - Београд : Балканолошки институт САНУ, 2019 (Београд : Бирограф). - 290 стр. : илустр. ; 24 см. - (Посебна издања / Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт ; 141)

На спор. насл. стр.: Life on the Rivers in Southeastern Europe. - Радови на срп. и енгл. језику. - Тираж 400. - Стр. 7-8: Предговор / Љубодраг П. Ристић. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-7179-105-2

а) Просторно планирање - Историја - Југоисточна Европа - Зборници
б) Урбанизација - Историја - Југоисточна Европа - Зборници
COBISS.SR-ID 274983180

ISBN 978-86-7179-105-2

Erklärung.

1. bei XIII. sind Hauptpunkte des Messungsfeldes; die
sonst gezogenen wasser Linien sind daraus geschickten
sind die Durlangen in Klaffen und Fische ausgemessen.
den Messungen. Forme sind keine, die keine sehr bezeichnend.

Instruierender Bericht.

an Messung der Drina, wofür ich mich zu erlauben Messungen Forme
zugrunde nur N° 1, 2, und 3, - die aber der Fluss der Drina, der nicht sehr
ausgebreiteten Arm bildet, ganz zu neugierig sein kann, so ist nicht leicht
möglich, vom Fluss der Messung auch ein Ergebnis von N° 4
zu erhalten, welches der Messung ganz abtrüben und zugleich die zu
der Zeitwählung führt.

Es ist kaum zu möglich werden, daß ich in der Messung der
A. besondere Messung gewöhnlich durch den Abzugquadrat B.
B. der ich aber die der Fluss bei niedrigstem Messung, wenn
der Messung ausgesetzt ist, an einem bestimmten Punkt der
Messung, die zu der Zeitwählung geführt werden muß.
1844